

12e jaargang - no. 1 - 1966 ~~30~~

christelijk historisch tijdschrift

tweemaandelijks uitgave van de
jhr. mr. a. f. de savornin lohman stichting

CHRISTELIJK HISTORISCH TIJDSCHRIFT

12e JAARGANG — No. 1 — okt./nov. 1966

Het Bestuur van de Jhr. Mr. A. F. de Savornin Lohman Stichting is als volgt samengesteld:

Dr. I. N. Th. Diepenhorst, Epe, voorzitter;
Drs. E. Bleumink, Prof. Dr. Kramerslaan 29, Jutphaas, secretaris.

Leden: Drs. Joh. Boers, Arnhem; Drs. A. M. de Boo, Delft; Mr. W. de Bruyn, Voorburg; Dr. P. A. Elderenbosch, Amersfoort; Mevrouw Mr. M. Grooten-van Boven, Amsterdam; D. J. Lambooy, 's-Gravenhage; Drs. J. W. de Pous, 's-Gravenhage; Dr. C. H. Schouten, Oudewater.

REDACTIE- en ADMINISTRATIE-ADRES:

Wassenaarseweg 7, Den Haag, Telefoon 24 96 07

UITGEVER:

N.V. voorheen Van Keulen Periodieken,
Apeldoorn, Postbus 327, Tel. 05760-21396.

Alle opgaven van abonnementen en adreswijzigingen uitsluitend te zenden aan het administratie-adres: Wassenaarseweg 7, Den Haag. Advertentie-opdrachten aan de uitgever.

Abonnementsprijs f 6,50 per jaar, bij vooruitbetaling. Donateurs van de Jhr. Mr. de Savornin Lohman Stichting (minimum contributie f 7,50 per jaar) ontvangen het blad gratis. Giro-nummer t.n.v. Jhr. Mr. A. F. de Savornin Lohman Stichting, Den Haag: 60.45.00.

Studenten-abonnementen f 2,50 per jaar. Losse nummers f 1,50.

Inhoud van dit nummer :

pag.

Dr. H. Schamhardt,

Welke taak heeft de overheid t.a.v. de opgroeiende jeugd? . . . 1

Dr. I. N. Th. Diepenhorst,

De medefinanciering van particuliere ontwikkelingsprojecten,
o.a. van Zending en Missie 15

Boekbespreking 24

WELKE TAAK HEEFT DE OVERHEID TEN AANZIEN VAN DE OPGROEIENDE JEUGD?

Dr. H. Schamhardt

Het hier volgende artikel is de inleiding die ik tijdens de Zomerconferentie van de C.H.U. (gehouden van 30 juni tot en met 2 juli op het conferentieoord Woudschoten) heb gehouden. Ik heb getracht een aantal punten uit de discussie te verwerken door in noten op de discussiepunten in te gaan om zodoende de inleiding als zodanig zo veel mogelijk in de vorm te handhaven, waarin deze is uitgesproken. In verband met de lengte van het artikel was beperking in de toelichtende noten geboden.

De stellingen welke dienden als uitgangspunt van de discussie worden aan het eind van het artikel toegevoegd.

Ruim 40 % van onze bevolking bestaat uit mensen onder de 25 jaar. Ten dele kunnen deze jonge mensen gerekend worden onder de jeugd, ten dele zijn het jong-volwassenen, die echter nog niet altijd de graad van volwassenheid hebben bereikt die bezadigde ouderen als maatstaf laten gelden.

Het gaat in ons onderwerp over een aanzienlijk aantal van onze landgenoten. Wanneer alleen het domme getal zou gelden gaat het om een belangrijke zaak, maar ik acht van meer belang dat spreken over de jeugd betekent spreken over de toekomst van ons volk. Dat is n.m.m. het aantrekkelijke van dit onderwerp en daarom heb ik mij laten verleiden om ja te zeggen op de uitnodiging om hier te spreken.

Ik wil eerst eens nagaan of de overheid zich met jeugd bezig houdt en ik kom later terug op een eventuele overheidstaak op dit punt.

In onze grondwet komt niet zo erg veel aan de orde wat de jeugd regardeert of waar de jeugd een bepaalde wettelijke status aan kan ontleenen. In het hoofdstuk „Onderwijs en Armbestuur” wordt in art. 208 het onderwijs verklaard tot een „voorwerp van de aanhoudende zorg der Regering”. Daarmee is de overheidstaak voor de jeugd tot op de bodem uitgeput. Dat is in een tijd waarin de maatschappelijke structuren steeds ingewikkelder worden waarschijnlijk niet voldoende om er zeker van te zijn dat de opgroeiende jeugd zich tot waarlijk volwassenen kan ont-

plooien. Of is misschien het jong zijn een zo onbelangrijke zaak dat daarvoor in een wereld van volwassenen geen enkele belangstelling bestaat? De wetgever bevindt zich in goed gezelschap. Immers ook in de bijbel vindt men de jongeren als eigen categorie nauwelijks. In Psalm 78 komen de generaties aan de orde. Daar vinden wij de verkondigingsopdracht over God's weldaden aan het volgende geslacht. Want dit mag niet worden als hun vaders. Leest U het maar na. Van die vaders wordt niet veel goeds verteld. Misschien geldt dit ook vandaag de dag nog wel dat wij niet moeten hopen dat de jeugd wordt als het oudere geslacht. Nu hoeven wij daar niet zo bang voor te zijn zult U zeggen. Ze zorgen wel dat ze anders zijn. Kijk bv. naar de provo's, naar de studentengeneratie van nu en vroeger, naar de toenemende belangstelling van de jongeren voor het pacifisme, het zich afzetten tegen de tegenstellingswereld van de ouderen voor Amerika en tegen Rusland, het moeilijk kiezen vóór een bepaalde Kerk en noemt U maar op.

Ondanks de geringe aandacht van de Grondwet voor de jeugd blijkt echter dat er toch binnen het werk van vele departementen facetten zijn, die zich met jeugd bezig houden. Ik noem er een paar: *)

Binnenlandse Zaken: Kwesties van openbare orde en veiligheid, filmkeuring, bestrijding der pornografie, financiën der provincies en gemeenten.

Buitenlandse Zaken: Jongerenvrijwilligershulp aan onderontwikkelde gebieden.

Defensie: Welzijnszorg militairen.

Financiën: Rijksfinanciën, dus ook beschikbaar stellen van geldmiddelen voor zaken t.b.v. de jeugd.

Justitie: Kinderbescherming.

Onderwijs en Wetenschappen: Opleiding en scholing op velerlei niveaus.

Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk: Buurtwerk, bijzonder gezinswerk, jeugdvorming, recreatiemogelijkheden.

Sociale Zaken en Volksgezondheid: Beroepsvoorlichting.

Wanneer wij dit overzicht bezien, dan is het vrij duidelijk dat er geen sprake is van een duidelijk beleidspatroon vanuit de landelijke overheid t.a.v. de jeugd. Er zijn beschermende activiteiten, er zijn meer educatieve vormen van jeugdbemoeiing, maar de zorg voor de jeugd is beslist niet vanuit één achtergrond aangepakt.

*) Wetten en maatregelen m.b.t. de jeugd. Afd. Doc. Min. O.K. en W. 1964

Na de tweede wereldoorlog is ongetwijfeld bij de burgerlijke overheid de waardering voor het jeugdwerk belangrijk toegenomen. Onder het Ministerschap van Prof. Van der Leeuw en onder leiding van wijlen Arie Oosterlee kwam er aanvankelijk een Directoraat, later een afd. Jeugdvorming aan het Departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. Toen begon in feite pas de subsidieverlening aan diverse vormen van het jeugdwerk. Dat heeft zich voortgezet, ook toen de afdeling Jeugdvorming bij O.K. en W. verdween en opgenomen werd met het toenmalige Ministerie voor Maatschappelijk Werk tot een nieuw departement C.R.M. Ook op het vlak van de provinciale en plaatselijke overheden kwam meer aandacht voor de jeugd. De provincies gingen aanvullend subsidiëren, de gemeenten gingen vaak veel verder. Er zijn nu plus minus 70 ambtenaren voor jeugdzaken; in vele gevallen bestaan er jeugdraden en verschillende gemeentebesturen subsidiëren direct en/of indirect het werk voor jongeren. Dat geldt voor jeugdzorgwerk, buurtwerk, speeltuinwerk, speelplaatsen, sport enz.

En toch blijft n.m.m. de toestand rommelig en ik durf wel te zeggen dat het ontbreekt aan een jeugdbeleid. Er zit geen visie achter. Kijkt U bv. eens even naar de verkiezingsprogramma's van de politieke partijen bij de laatst gehouden verkiezingen voor de gemeenteraden.

Behalve dat deze programma's behoudens enkele bekende uitzonderingen, nogal erg op elkaar leken vond men hier niets van een jeugdbeleid terug. Het was al fraai wanneer er incidenteel de realisatie van een sporthal of een overdekt zwembad op het programma stond. Deze voorzieningen zullen er zeker moeten komen, maar het gaat mij niet om een incidenteel punt, maar om een visie op het jeugdvraagstuk in ons land, in onze gemeente.

Ten onrechte meende men dat er meer de nadruk gevestigd moest worden op gezin en opvoeding. Hoe important het gezin ook is in de hele jeugdsituatie, binnen het gestelde onderwerp ging het om de taak van de overheid en niet over de relaties van andere verbanden t.a.v. de jeugd.

De conferentie zag de overheidstaak als een stimulerende en aanvullende en niet als een beleidsbepalende. Dat zouden de jeugdorganisaties en de jeugd zelf moeten doen. Ik meen echter dat de overheid dan achter de feiten aanloopt. De diverse departementale bemoeiingen met de jeugd moeten vanuit één visie, wellicht vanuit één departement voor jeugdzaken, worden aangepakt en gecoördineerd. Het gaat er om dat de jeugd zijn plaats vindt in de maatschappij, waarbij ieder individu zijn eigen bijdrage kan leveren.

Hierbij spelen de maatstaven van het Evangelie een belangrijke rol, immers het gaat om de groei naar volwassenheid, dus om het kunnen dragen van verantwoordelijkheid. Daarbij is de maatschappij geen statisch maar een dynamisch begrip. Wij kunnen niet uitgaan van de gegeven vormen van het maatschappelijk leven, maar wij moeten ruimte laten voor veranderingen die mede worden bevorderd door de eigen bijdrage van de jongeren.

Misschien dat ik nu eerst iets moet zeggen over de hedendaagse jeugd, opdat wij weten, waarover wij het hebben.

De hedendaagse jeugd is een vreemd complex. Iedere dag leest U in de krant over jongeren. Een happening die eindigt in herrie met de politie en zelfs op zondag worden de aanvoerders door de Kantonrechter berecht en bestraft.

De provo's doen van zich spreken. Zij vallen op door kleding en haardos, door witte fietsen en meer geluidgevende verplaatsingsapparaten. Zij zijn tegen het gezag, zij gedragen zich zo enigszins mogelijk afwijkend van de gedragsregels van de gemiddelde burgers. Zij hebben een grote publiciteit, niet omdat het hier zo'n grote groep jongeren betreft, maar omdat de couranten menen dat foto's en artikelen over het wangedrag van deze jongelui niet mogen ontbreken bij de nieuwsleverantie. Een levensgevaarlijk spel van de pers!

De studentenwereld verheugt zich ook in belangrijke mate over de aandacht van de persorganen. Wat er dan in de publiciteit komt is stellig niet altijd even positief, noch datgene wat door de studenten zelf gepubliceerd wordt. Bepaalde excessen worden in de pers breed uitgemeten en in de studentenpers zelf proberen de verschillende redacteuren hoever zij kunnen gaan in het publiceren van aanstoot gevende artikelen. De normen welke vanuit christendom en cultuur bij velen nog gelden voor hun handel en wandel worden door deze student-redacteuren alleen maar belachelijk gemaakt. Zij zijn, evenals de eerder genoemde provo's, tegen de huidige maatschappelijke ordening.

De uitgangsvormen zijn verschillend, maar ik vraag mij af of wij in de volwassenwereld van dit afzetten tegen ook geen heel duidelijke symptomen zien. Hoe komt het dat Den Haag en Amsterdam, dat Zeist en Baarn — en gaat U maar door — zo enorm veel stemmen uitbrachten op de Boerenpartij? Ontevredenheid, nog niet genoeg welvaart, geen toekomstverwachting, geen ideaal om voor te leven en te vechten. Aan alle gevestigde verbanden, of deze nu liggen op het terrein van het jeugdwerk, het culturele leven, de kerk, de politieke partijen dat is om het even, wordt vandaag de vraag gesteld wat heb je te bieden waarvoor het waard is te leven. Het gaat niet om het behouden van het oude, maar om een nieuwe inhoud te geven aan de levenswaarden voor de komende jaren. Dat geldt collectief, dus voor de kerk, voor de partij, voor de vereniging, maar ook veel persoonlijker voor ieder van ons in ons gezin, in ons werk, in onze vrije tijd. Ik wil het zeer persoonlijk stellen: *het gaat om het christen zijn in deze maatschappij*. Ik bedoel dit niet in organisatorische zin, maar simpelweg als mens niet alleen op zondag, maar ook op maandag in het heel gewone werk in de omgang met de ander.

Maar genoeg hierover. Hoe aantrekkelijk het ook zou zijn om over dit punt verder door te praten, het voert te ver van het onderwerp af. Ik sprak over de negatieve houding van bepaalde groepen jongeren tegenover de gevestigde maatschappij en het griezelige dat de pers hieraan zoveel aandacht besteedt.

Wij krijgen de excessen voorgeschoteld. De Baarnse moordzaak, aanrandingen, doodslag enz. En wanneer wij de courant lezen raken wij onder de indruk van de perversiteit van de jeugd. Er wordt gesproken van een jeugdprobleem en men roept om een krachtige aanpak. Er worden onderzoekopdrachten gegeven aan Sociologische Instituten, er worden rapporten gemaakt en aanbevelingen gedaan. De overheid neemt preventieve maatregelen daar waar het deraillement dreigt.

Ik noem de hele sector van de kinderbescherming waar het klimaat zeer sterk verschoven is naar de paedagogische kant, ik denk aan de kampen en internaten voor sociale jeugdzorg, de steun aan buurtwerk, gezinswerk en jeugdzorgwerk. Maar dit is allemaal in zekere zin gebaseerd op verongelukte jongeren en op zeer bedreigde jeugd. Is er dan niets positiefs te zeggen over de hedendaagse jeugd? Waarachtig wel, maar dan gaat het over de jeugd waarover in de kranten niet wordt geschreven. En dan heb ik altijd nog het idee dat het dan om meer dan 80% van de jeugd gaat. Overigens moet U niet denken dat nu de situatie zo anders is dan vroeger. Toen werd er evengoed geklaagd over de jeugd. En toen werden er ook maatregelen getroffen ter verbetering van deze jongeren. Het generatieverschil zal blijven. Volwassen worden betekent zelf je weg vinden om je plaats in de maatschappij te bereiken. Daaraan is automatisch verbonden het niet voetstoots overnemen van de waarden der volwassenen, misschien zelfs scherper gezegd het afzetten tegen de volwassenwereld. Vroeger gebeurde dit ook, maar het kwam niet in de publiciteit. Nu gebeurt het ook en iedereen kan meeleven bij dit proces.

Het grote belang van de publiciteitsmedia werd algemeen aanvaard. Ook de grote invloed hiervan. Maar wat men mist is een „erecode” voor de publiciteitsmedia. Wat er gepubliceerd wordt gaat over mensen en in de wijze van publicatie wordt de medemenselijkheid als bepalend criterium gemist. Stellig ligt hier een taak voor de politieke partijen om te streven naar een orgaan voor correctie der programma's, voor het streven naar een andere structuur van de omroep-organisaties, voor het bereiken van een voorlichtingsvorm die rekening houdt met de bovengenoemde medemenselijkheid.

Terecht had de conferentie bezwaar tegen de formulering van mijn tweede stelling over niet-aangepaste groepen jongeren. Moeten de jongeren zich aanpassen werd gevraagd en waaraan? Bepaald niet zonder meer aan onze huidige maatschappij. Wanneer het niet-aangepast zijn leidt tot nihilisme dan heb ik ernstige bezwaren; wanneer het gaat om een positief kritische instelling t.o.v. de huidige maatschappij dan is dit n.m.m. het goed recht van de jongere generatie.

Er zijn ook veel positieve punten te noemen. Een enkel voorbeeld. Maar enkele jaren geleden bracht de Nederlandse jeugd f 2.5 miljoen bijeen voor het erfgewassenproject in Dahomey. Regelmatig komt een groep middelbare scholieren hier op het H. Dunanthuis om te rijden met zwaar gehandicapte patiënten. Meisjesstudenten doen regelmatig een jaar lang avond- en weekenddiensten in een ziekenhuis. Een groot deel van de Katholieke arbeidersjeugd brengt via een uurloonactie geld bijeen voor hulpprojecten in ontwikkelingslanden. Een bijzonder groot aantal jonge mensen is regelmatig bezig met sportbeoefening. Daarvoor zijn ze ook nog wel bereid zich bepaalde genoegens te ontfeggen. Ik heb nog niet eens genoemd het georganiseerde jeugdleven, waar wekelijks vele tienduizenden jongeren een bepaalde vorm van hobby en ontspanning vinden.

Het is niet moeilijk om de voorbeelden op bijna elke jongerengroep uit te breiden. Maar van dit alles vindt U zelden iets in de krant. Het educatieve en vormende karakter leidt niet tot spectaculaire zaken. Over het onderwijs leest U ook niet in de krant wanneer het docerend personeel alleen maar bezig is met kennisoverdracht en opvoeding. En hiermede kom ik op een punt waar duidelijk wordt dat de belangstelling van de brede massa van ons volk zich niet richt op het jongerenleven. Hetzelfde geldt, dacht ik, voor het culturele leven in zijn geheel.

Politiek gezien is het jeugdwerk niet interessant.

Er zal geen Kabinet vallen op een te lage rijksbijdrage voor de sport of voor een andere vorm van jeugdwerk. Alleen wanneer er botsingen komen met het openbaar gezag dan is Leiden in last. Dan worden er vragen gesteld in de Kamer over het optreden van politie of justitie en er wordt gesproken over afkoelingsperiodes. Ik kan echter niet met genoeg nadruk zeggen dat het voor de toekomst van Nederland van het grootste belang is hoe onze huidige jongerenwereld volwassen wordt. Het creëren van goede mogelijkheden langs de weg naar de volwassenheid is een taak van de oudere generatie, zowel vanuit de particuliere instanties als vanuit de overheid.

De jeugd heeft wel degelijk belangstelling voor vragen op godsdienstig, cultureel en maatschappelijk terrein. Ik citeer uit een artikel van Drs. G. C. de Haas in Hervormd Nederland *): „Bij de jeugd merk ik een buitengewoon grote aandacht voor de vragen van het geloof. Zij is veel godsdienstiger dan men veelal denkt. Als predikant is men spoedig ver-

*) Drs. G. C. de Haas „Dubbelzinnig jeugdgedrag” Herv. Nederland 7 mei 1966.

trouwenspersoon, ook in de kringen waar men dit niet zou verwachten. Maar ook de niet-predikant, de leek, wil men aanspreken op zijn christenzijn, als deze leek dit dan ook maar duidelijk laat blijken. Er worden van hem duidelijke en beredeneerde uitspraken verwacht die voor discussie vatbaar zijn. Werken met taboe's wordt niet geaccepteerd. Gezagt wordt gerespecteerd, machtsvertoon niet".

Drs. G. W. B. Borrie schrijft in het N.J.G. orgaan Vrije Vaart van april 1966 over Burgerschapsvorming en het Jeugdwerk. Dit artikel werd geschreven naar aanleiding van een zeer geslaagde jongerenbijeenkomst in het gebouw van de Tweede Kamer welke tot doel had een bijdrage te leveren aan de opvoeding tot democratie van de jongeren. De heer Borrie geeft een fraai citaat uit een populair weekblad „Panorama": „Mijn (d.i. van de hoofdredacteur) voornaamste reden om Panorama niet vol te proppen met politieke vraagstukken is de opvatting dat de politiek eigenlijk de mensen koud laat. Politiek is het meest overschatte begrip in de wereld. Politiek doet denken aan bollebozen en spionnen en geheime missies en groene tafels — en is in wezen niets anders dan de bezigheid van hoge ambtenaren —. De politiek is in dit snobistische land alleen belangrijk voor cabaretiërs en parlementaire redacteurs". Na dit fraais ben ik het volkomen eens met Borrie wanneer hij schrijft: „De toekomstige ontwikkeling van het jeugdwerk zal n.m.m. in een richting gaan, waardoor het element van „staatsburgerlijk besef" steeds meer op de voorgrond zal komen. In zijn voortreffelijke studie „Balans van het jeugdwerk" heeft drs. H. J. H. Brentjes (Dux, september 1965) deze nieuwe functie aangeduid als „de vermaatschappelijking van het jeugdwerk" en hij ziet voor de vrije jeugdvorming meer en meer de plaatselijke jeugdraad als fundament van een nieuwe structuur van het werk. Als wij lezen, dat zo'n lokale jeugdraad zich o.m. zal moeten bezighouden met de behartiging van de belangen voor goede sportruimten in de gemeente, moet letten op het gebruik van speelgelegenheden en de planning hiervan, onderzoeken of er voldoende accommodatie is voor bijeenkomsten, ontspanningsgelegenheden, lokaliteiten voor jeugdorganisaties, aandacht besteden aan rechtvaardiger onderwijskansen, bevorderen dat er voldoende deskundige krachten zijn voor het jeugdwerk etc. dan blijkt duidelijk dat de jongeren zich meer en meer zullen moeten bezighouden met algemeen opbouwwerk in de samenleving en dat er van hen derhalve steeds meer „public spirit" zal worden gevraagd."

Ik vraag mij af, naderen wij hiermede de kern van ons onderwerp. Ligt hier een taak voor de overheid?

Ook uit de studentenwereld zou ik diverse voorbeelden kunnen noemen waaruit het sterker maatschappelijk engagement zou blijken.

Ik hoop een beetje geslaagd te zijn in het beschrijven van de jeugd-

wereld en het jeugdleven wat niet in de publiciteit komt. In de aller-eerste plaats voor die categoriën komt nu de vraag of de overheid hier een taak heeft.

Mag ik nu eerst een stelling poneren nl. jeugd heeft recht op ontwikkelings cq. ontspanningsmogelijkheden. Wij zullen het hier voor een groot deel wel met elkaar over eens zijn. De ontwikkelingsmogelijkheden worden ook wel door de overheid bevorderd. Ik denk bv. aan onderwijsmogelijkheden, aan het beurzenstelsel, aan het vormingswerk bedrijfsjeugd en het arbeidsverbod voor 15 jarigen enz. Naar de ontspanningsmogelijkheden ligt de zaak niet zo vanzelfsprekend.

Wij kennen geen jeugdstatuut of iets dergelijks. Er is geen Departement waar alle jeugdbemoeiingen gecoördineerd worden. Wij hebben niet zoals in Duitsland na de oorlog een „Jugendwohlfartsgesetz”. In Engeland is het zgn. Albemarle-rapport verschenen, waarin gebundeld wordt alles wat er op het gebied van Youth Service moet gebeuren. Tot dusver werden bij ons bepaalde vormen van jeugdwerk, sport, vormingswerk enz. van overheidswege gesubsidieërd. Deze subsidiëring berust op Ministeriële Beschikkingen, voor zover de wetgever gelden ter beschikking stelde. Dat betekent dus mondjesmaat en het verschaft niet zo heel veel zekerheid aan de werkers op dit terrein. Ik heb hierover eens een artikel geschreven in het Tijdschrift van de Savornin Lohmanstichting in oktober, 1959. De toenmalige Staatssecretaris van O.K. en W., Mr. Y. Scholten, belast met de jeugdwer kzaken op het Departement, kon zich niet verenigen met mijn suggestie om te komen tot een wettelijke regeling voor de subsidiëring. Het heeft geduurd tot het vorige Kabinet dat Staatssecretaris Van de Laar een opdracht gaf om de mogelijkheden van een wettelijke regeling te onderzoeken. Ik heb hier in het begin aan mogen meewerken, maar toen ik 1 mei van het vorige jaar het jeugdwerk verliet, was er nog geen sprake van een eindrapport, laat staan van een wettelijke regeling. Naar mijn mening zal de overheid op ieder niveau, dus landelijk, provinciaal of regionaal en plaatselijk het werk met en voor jongeren moeten steunen. De steeds toenemende bevolking, dus ook van jonge mensen, de grotere bebouwingsdichtheid, de toenemende vrije tijd en daarmee gepaard gaande behoefte aan recreatie, de steeds ingewikkelder maatschappijstructuur en de noodzaak van vorming van jongeren tot volwassenen stellen aan particuliere instanties en de overheid ongelooflijke eisen. De noodzakelijke investeringen in materiële en personele zin zijn alleen door het particulier initiatief niet meer op te brengen. Aangezien het hier gaat om het welzijn van een groot deel van ons volk, waarmee de toekomst van dat volk gemoeid is, meen ik te mogen stellen dat het behoort tot de taak van de overheid dit werk materiëel en financieel te steunen.

Er is al veel over dit onderwerp gediscussieerd en gecongresseerd. Door de Vereniging van Nederlandse Gemeenten werd in 1959 een Congres gewijd aan het onderwerp „De Gemeente en het jeugdwerk”. Uit het Praeadvies van Mr. M. M. L. G. M. Custers citeer ik gaarne de volgende zinnen *): „Bij de groei en de uitbreidingsplannen der kleinere gemeenten wordt rekening gehouden met woningbouw, industrievestiging, kerken en scholenbouw, wegeaanleg enz . . Maar raken wij bij onze planning niet ver ten achter voor wat betreft de behoeften van de vrijetijdsbesteding en de jeugdvorming? Men kan bij de huidige ontwikkeling bepaald niet volstaan met het „aanvullend” betrekken van dit soort zaken in het uitbreidingsbeleid. Zij verdienen een volwaardige plaats in het gehele patroon van gemeentelijke vraagstukken en iets goeds en duurzaam is alleen tot stand te brengen, indien de problemen rond de jeugd — in haar — vrije tijd van meet af aan als volwaardig aspect bij de gemeentelijke uitbreiding worden betrokken”.

Voor mijn derde en vierde stelling bestond veel begrip en in het algemeen kon men hiermee instemmen. Niet ten onrechte werd gesteld dat rechten en plichten wederkerig zijn.

In verband met de rechtszekerheid werd vanuit de conferentie terecht aangedrongen op harmonisatie van het subsidiebeleid op het niveau van provincie en gemeente.

Het verheugde mij dat de gedachten tijdens de conferentie positief waren op het punt van het opnemen in het verkiezingsprogramma van een wettelijke regeling voor de subsidiëring van het jeugdwerk.

In het verslag over de studieconferentie van de N.J.G. van dit jaar over „Vragen bij een plaatselijk jeugdbeleid 1966” lees ik dat Drs. J. Kuyper, directeur van de A.M.V.J. over deze kwestie het volgende stelde: **) „De verzakelijking, de toenemende onderlinge afhankelijkheid en de schaalvergroting maken een goed samenspel tussen Overheid en particulier initiatief nodig”. Hij noemt enkele taken voor een plaatselijke jeugdraad en vervolgt dan: „Alle organisaties en instanties, die zich met de jeugd bemoeien, zouden in een jeugdraad vertegenwoordigd moeten zijn. Naast het eigenlijke jeugdwerk dus ook het onderwijs, de kerken, het maatschappelijk werk, het bedrijfsleven, de geestelijke volksgezondheid enz.”. Met dit laatste ben ik het hartelijk eens. Jeugdwerk is vandaag de dag niet meer een soort liefhebberij van een aantal goedwillende ouderen. Jeugdwerk is een vak en kan niet meer geïsoleerd van andere maatschappelijke verbanden worden bedreven. Goed jeugdwerk is een geïntegreerd deel van een groter geheel. Daarom is het ook zo nodig dat de leiding bestaat uit mensen die de interdependentie met andere terreinen van het culturele en maatschappelijke leven onderkennen. Nog heel kort geleden is er in ditzelfde huis een studieconferentie gehouden van de ambtenaren jeugdzaken over „Jeugd en Overheid”. De inleiders met

*) Mr. M. M. L. G. M. Custers, Bestuurswetenschappen juli 1959 pag. 327.

**) Vragen bij plaatselijk jeugdbeleid 1966. Vrije Vaart mei 1966.

name de heer Van der Vlist, wethouder van onderwijs, jeugd-, culturele- en sportzaken van de gemeente Utrecht heeft het onderwerp zeer praktisch benaderd.

Al deze congressen en conferenties komen tot dezelfde conclusies nl. wil het werk voor de jongeren zin hebben en zoden aanzetten dan zal de Overheid in belangrijke maten moeten bijdragen in natura en financieel. Toen de heer *De Geer* mij benaderde of ik op deze jaarlijkse conferentie wilde spreken heb ik even geaarzeld omdat ik geen lid ben van een politieke partij, maar ik heb ja gezegd omdat ik in het onderwerp iets zag. Als ik dit laatste nu probeer te formuleren dan speelden de volgende overwegingen mee:

- a) Ik heb vele jaren in het jeugdwerk meegewerkt, weet er nog wel iets van en ik kan nog eens uitleggen dat jeugdwerk in 1966 echt niet stopt bij de van ouds bekende jongelings- en meisjesvereniging. Een misverstand dat ik bij vele Kerkeraden ben tegengekomen. Het gaat om jeugdorganisatiewerk, maar ook het veel incidentele open jeugdwerk, het gaat om hobbyclubs en bijzonder jeugdwerk, om sport en vormingswerk bedrijfsjeugd en buurtwerk, om jeugd en muziek enz. Kortom het gaat om allerlei vormen van werk met jongeren waardoor deze jongeren gevormd worden.
- b) De tweede overweging is deze dat n.m.m. het culturele werk, het jeugdwerk, het maatschappelijk werk politiek gezien nauwelijks een rol speelden, behoudens misschien de televisieaffaire die oorzaak werd van de val van het vorige Kabinet. Ik heb nogal wat contact gehad met kamerleden van verschillende partijen, meestal i.v.m. de rijksbegroting voor deze onderdelen. Daar ontmoeten wij wel begrip, maar in de partijprogramma's vinden wij deze hele werksector alleen maar incidenteel terug. Ik ben er heilig van overtuigd dat het de taak van de oudere generatie is om al datgene te doen waardoor de jongeren kunnen opgroeien in een leefbare wereld. Dat kan alleen maar wanneer er samenwerking is tussen de overheid en particulier initiatief. Het lijkt mij in de Nederlandse verhoudingen een taak van de politieke partijen om vorm te geven aan de overheidsverantwoordelijkheid op dit punt. Daarom wilde ik ook graag in Uw midden dit onderwerp inleiden.

De suggestie in mijn vijfde stelling dat bij een Kabinetsformatie een verdeling zou plaats vinden van de beschikbare middelen waardoor aan het culturele werk, het jeugdwerk en het maatschappelijk werk een deel van het nationaal inkomen zou toevallen, vond geen genade in de ogen van de conferentiegangers. Toch meen ik dat alleen langs deze weg de overheidsverantwoordelijkheid vorm kan krijgen. Ik ben mij bewust van de

risico's verbonden aan afspraken tijdens een formatie, maar deze wegen voor mij minder zwaar. Het is beter van te voren te weten waar een Kabinet financieel aan toe is, dan tijdens de regeringsperiode voor onaangename verrassingen te komen. Prioriteiten moeten aan een beginperiode worden gesteld en niet toevalligerwijs wanneer blijkt dat er geen geld genoeg is.

Nu dacht ik dat het niet fair was om hier te stoppen. Terecht kunt U mij dan de vraag voor de voeten werpen: maar hoe ziet U dan die vormgeving aan die overheidstaak. Daarom wil ik proberen om daar nog een enkel ding over te zeggen.

Allereerst vraag ik mij af of bij een Grondwetsherziening in de Grondwet niet moet worden vastgelegd een veel bredere „aanhoudende zorg” dan alleen die voor het onderwijs. Het komt mij voor dat de leefbaarheid van onze maatschappij bevorderd wordt door adequate maatregelen op cultureel terrein, inderdaad ook op het terrein van het onderwijs, op dat van volkswontwikkeling, sport, jeugdwerk enz.

Zou een Grondwetsartikel in de volgende geest daartoe kunnen bijdragen?

Het behoort tot de taak van de overheid al die maatregelen te bevorderen waardoor de staatsburger zich t.a.v. onderwijs, voortgezette vormingsmogelijkheden, algemene vorming en vrije tijdsbesteding verder kan ontwikkelen.

Ik spreek hier bewust van bevorderen. Dat zou ik als volgt willen verwoorden:

Steunen en stimuleren van verantwoord werk vanuit de particuliere sector en waar dit ontbreekt zelf als overheid tot uitvoering besluiten. De steun aan het particuliere werk moet dan n.m.m. een wettelijke basis krijgen. Wil men in dat brede veld van werkvormen enigermate verantwoord kunnen werken, dan moet er zekerheid bestaan over de inkomsten en dan kan men ook de beste mensen aantrekken en deze adequaat honoreren. Bij mijn afscheid als lid van de Dagelijkse Raad voor de Jeugdvorming en voorzitter van de afdeling jeugdwerk van deze Raad heb ik een aantal suggesties gedaan in welke richting n.m.m. de ontwikkeling zou moeten gaan. Als afsluiting van deze inleiding wil ik enkele punten uit de toespraak, die ik toen mocht houden, in Uw midden neerleggen. *):

„Overheid en particulier initiatief behoren elkaars complement te zijn en niet elkaars antipolen. Een democratisch gekozen overheid kan niet staan tegenover het particulier initiatief, maar bestaat ter ondersteuning van het particulier initiatief”. Deze opmerking maakte ik omdat de

*) Dr. H. Schamhardt „Van L. J. A. C. tot Raad voor de Jeugdvorming”. O.K.W. mededelingen van 12. 4. 1965.

Tweede Kamer uit het oorspronkelijke wetsontwerp op de Raad voor de jeugdvorming de ambtenaren als leden van de Raad had uitgesloten. „Het jeugdwerk is geen zaak meer op zichzelf, afgesloten van de rest van de samenleving. Ik ben zo langzamerhand geneigd om onder jeugdwerk alle werk met jongeren te verstaan, met name al dat werk dat gebeurt opdat jonge mensen hun plaats vinden in deze maatschappij. Wanneer een school uitvoerig aan vrijetijdsbestedingswerk doet is dat n.m.m. ook jeugdwerk.

Er komt aan de andere kant echter een grote pretentie bij n.l. dat het jeugdwerk een bijdrage geeft, althans kan geven, in allerlei vormen van samenlevingsopbouw”.

Deze opmerking heb ik gemaakt tegen de achtergrond van een nog veel voorkomend misverstand dat jeugdwerk nog hetzelfde zou zijn als in de beginperiode van de jeugdbeweging. Alle werkvormen die beogen een bijdrage te leveren aan de samenlevingsopbouw hebben met het jeugdaspect te maken.

De aandacht voor de specifieke vragen van de jeugd binnen dat werk wil ik betitelen met modern jeugdwerk. Daarom heb ik ook altijd gepleit voor een sterk samengaan, zo niet een versmelting van de landelijke overkoepelingen van jeugdwerk, cultureel werk en maatschappelijk werk. Dat er nu op het ambtelijk vlak een Departement is gevormd voor Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk lijkt mij dan ook principiëel juist. De vraag blijft of deze bundeling ver genoeg gaat. Misschien moet de concentratie nog wel verder gaan door toevoeging van die delen van andere Departementen, waar het gaat om het mens-zijn. Ik denk bv. aan taken van geestelijke volksgezondheid en van justitie, met name de 7e afdeling.

Wij zitten hier echter niet alleen om over deze problematiek te spreken op landelijk niveau. Zeker zo belangrijk is de vraag hoe de plaatselijke overheid kan bijdragen tot een evenwichtige ontwikkeling van de samenlevingsopbouw, waarbinnen de jongere generatie een duidelijke plaats heeft. In de reeds eerder geciteerde toespraak heb ik ook hierover enkele opmerkingen gemaakt. Samenvattend kan ik daarover het volgende zeggen:

De subsidiëring moet zich toespitsen op het plaatselijk vlak op grond van een regeling, waarbinnen de verschillende vormen van werk, worden vervangen. Elementen voor subsidiëring zouden dan kunnen zijn: accommodaties, zoals huur sportterreinen, sporthallen, gebouw voor clubwerk enz. In de tweede plaats subsidiëring in de salarislasten van beroepskrachten met bepaalde eisen t.a.v. opleiding en specialisten. In de

derde plaats subsidiëring van verdere werkkosten. De regeling zou m.i. landelijk moeten worden ontworpen; de uitvoering moet geschieden per niveau. Ten einde plaatselijk overal gelijke mogelijkheden te krijgen, zou de plaatselijke subsidie via een uitkering uit het Gemeentefonds als doelsubsidie aan de gemeenten moeten toekomen. Overigens een slecht moment om daar nu over te praten. Ik heb al eerder in mijn betoog gesteld dat een wettelijke regeling voor de subsidiëring m.i. noodzakelijk is om enerzijds te komen tot een beter aanzien van dit hele sociaal-culturele en sociaal-pedagogische werk en anderzijds om beroepskrachten aan te trekken die daar hun levenstaak in zien en een vaste positie kunnen verwerven. Ik hoop dat het resultaat van het werk van de Cower (Commissie onderzoek wettelijke regeling subsidiëring jeugdwerk) tot zodanige resultaten leidt dat de betrokken bewindslieden wetsontwerpen aan de Kamer kunnen aanbieden.

Het mag ons als ouderen niet onverschillig laten hoe de jongere generatie opgroeit. Het extremisme en het nihilisme en het overboord zetten van algemeen aanvaarde normen wat wij nu bij verschillende groepen kunnen constateren is een teken aan de wand. Er heerst duidelijk bij vele jongeren, maar ook bij grote groepen ouderen een ontevredenheid over de gang van zaken. De welvaart kweekt kennelijk ontevredenheid. Ik zou het nog iets anders willen stellen. Velen van ons zijn direct na de oorlog met enthousiasme, idealisme en visie begonnen aan de wederopbouw van ons land op velerlei gebied. Ik denk zelf heel concreet aan het werk van de Hervormde Kerk, waaraan ikzelf wat heb mogen bijdragen. De werkers van het eerste uur zijn nu moe of zijn weg. Wij hebben niet gezorgd voor een goede opvolging. De taak nu en voor de naaste toekomst zal moeten zijn een duidelijk beeld vormen waar wij naar toe willen en een visie ontwikkelen die jongeren en ouderen kan „begeisteren”.

Het gaat om de toekomst.

Naar ik hoop een toekomst waarin de individu waarlijk kan leven met God en zijn medemens. Daar een bijdrage aan leveren is een vreugdevolle zaak.

In dit verband verwijs ik gaarne naar mijn zevende stelling. Een ontwikkelingsplan voor het onderwijs, het culturele leven, het jeugdleven, de recreatie enz. is uitermate belangrijk teneinde een beeld te krijgen enerzijds van de behoeften en anderzijds van de beschikbare middelen om op grond van deze gegevens op juiste wijze de prioriteiten te kunnen vaststellen. Dat is een taak van regeringsbeleid. Hoewel er wel iets gebeurt op het punt van planning verheugt het mij dat een groot deel van de conferentie voelde voor de gedachte van een ontwikkelingsplan. Wellicht zou dit punt opgenomen kunnen worden in het verkiezingsprogramma.

STELLINGEN

1. *Ondanks het feit dat na 1945 bij de overheid van hoog tot laag waardering voor het jeugdwerk gegroeid is, is de toestand onbevredigend wegens het ontbreken van een jeugdbeleid.*
2. *De pers, radio en televisie stimuleren gezagsondermijnende activiteiten van niet-aangepaste groepen jongeren.*
3. *Jeugd heeft recht op ontwikkelings/ontspanningsmogelijkheden.*
4. *Het is een plicht van de overheid om bonafide werk met jongeren te steunen, zowel financieel als materieel.*
5. *De politieke partijen hebben als taak vorm te geven aan de overheidsverantwoordelijkheid o.a. d.m.v. het culturele werk, het jeugdwerk en het maatschappelijk werk, een verdeling van de beschikbare middelen zou moeten gebeuren bij de Kabinetsformatie.*
6. *Het behoort tot de taak van de overheid al die maatregelen te bevorderen waardoor de staatsburger zich t.a.v. onderwijs, voortgezette vormingsmogelijkheden, algemene vorming en vrije tijdsbesteding verder kan ontwikkelen.*
7. *Het is onjuist dat er in het regeringsbeleid wel gerekend wordt met sociaal-economische veeljarenplannen, en dat dit niet gebeurt voor het sociaal-culturele leven. Er zou een ontwikkelingsplan opgesteld moeten worden voor het onderwijs, het culturele leven, het jeugdleven, de recreatie enz.*
8. *In de Troonredes missen wij de aandacht voor de mens als individu.*

Dr. H. Schamhardt heeft vele jaren een actieve rol in het (kerkelijk) jeugdwerk gespeeld, was tot voor kort leraar scheikunde en is thans sekretaris van Curatoren van de Rijks Universiteit in Utrecht.

DE MEDEFINANCIERING VAN PARTICULIERE ONTWIKKELINGSPROJECTEN O.A. VAN ZENDING EN MISSIE

Dr. I. N. Th. Diepenhorst

Tijdens de behandeling van de „Nota over de hulp aan minder ontwikkelde landen” in de Tweede Kamer, begin november 1962, werd van K.V.P. zijde gepleit voor overheidssteun aan de ontwikkelingsarbeid van particuliere instellingen en organisaties, zoals o.a. zending en missie.

Bij het rooms-katholieke P.v.d.A. lid, de heer Ruygers rezen bezwaren tegen deze suggestie, hij meende toen „als wij op de lange baan de missie en de zending in Afrika en Azië een ondiens willen bewijzen, dan moeten wij als westelijke wereld als het ware een gezicht trekken, dat wij ook nog als een export-artikel het christendom hebben.” Hij achtte het voorstel onvoldoende doordacht en meende te weten dat de zending zelf hier helemaal niet voor voelde.

Hierop bleef de zaak rusten tot de Nederlandse Zendingsraad en het Centraal Missie Commissariaat in september 1963 een brief aan de Minister-President richtten, waarin o.a. de stichting van een nationale adviesraad voor de ontwikkelingshulp werd voorgesteld en de hoop uitgesproken, dat het Kabinet zich zou willen beraden over een aanmerkelijke verhoging van de overheidsmiddelen voor ontwikkelingshulp in het algemeen en over een ondersteuning van ontwikkelingsarbeid van particuliere organisaties als zending en missie in het bijzonder. Hierbij werd vooropgesteld, dat de activiteiten van missie en zending in de engere zin van het woord, namelijk die, gericht op de directe verbreiding van het evangelie, in de huidige situatie niet meer voor een subsidie van een overheid buiten een ontwikkelingsgebied in aanmerking mogen worden gebracht.

Het vraagstuk van de subsidiëring of medefinanciering door de overheid van particuliere ontwikkelingsprojecten was in andere landen al iets eerder aan de orde gekomen. In 1960 heeft de toenmalige bondskanselier Dr. Conrad Adenauer in een gesprek met protestantse journalisten reeds de gedachte geopperd, dat zending en missie een rol zouden kunnen gaan spelen in de bilaterale Duitse overheidshulp aan minder ontwikkelde landen. Dit heeft er mede toe geleid, dat de regering van de Bondsrepubliek sinds 1962 particuliere ontwikkelingsactiviteiten subsi-

dieert. De samenwerking tussen de overheid en de kerkelijke organisaties worden daar geleid via de Evangelische- en de Katholische Zentralstelle für Entwicklungshilfe, die gebruik maken van de diensten van 2 speciale organisaties, de Rooms-katholieke „Misereor” en de protestantse „Brot für die Welt”. In 1963 werd voor ieder van deze 2 Zentralstellen DM. 27 miljoen ter beschikking gesteld, welk bedrag echter nog niet geheel kon worden opgenomen bij gebrek aan goedgekeurde projecten en het aanbod van voor dit werk geschikte mensen.

Ook in Zweden en Noorwegen subsidiëert de overheid particuliere ontwikkelingshulp, waaronder die welke door de kerken wordt ondernomen, maar de Deense Kerken staan nog zeer aarzelend tegenover het aanvaarden van overheidsgelden voor dit doel.

De Zwitserse regering tenslotte subsidiëert op dit terrein werkzame particuliere organisaties die gezamenlijk de stichting „Schweizer Auslandhilfe” in het leven hebben geroepen, waarin naast zending en missie o.a. ook het bedrijfsleven vertegenwoordigd is.

In de kerken is uiteraard een diepgaande discussie gevoerd over de vraag of door het aanvaarden van subsidie niet het gevaar dreigt van een ongewenste band tussen kerk en staat. Meer dan ooit willen zending en missie de schijn vermijden een verlengstuk te zijn van westerse politieke propaganda en niet de kans lopen zichzelf te compromitteren door mogelijke indentificatie met enige politieke macht.

De Wereldraad van Kerken reageerde oorspronkelijk in het algemeen positief ten opzichte van de subsidiemogelijkheid voor ontwikkelingsprojecten, maar toen het vraagstuk in augustus 1963 door het Central Committee van de Wereldraad in Rochester besproken werd, bleken de meningen verdeeld.

Zo wees de zendingsdirektor Dr. Brennecke uit Oost-Berlijn er op dat ondanks de bepalingen om de onafhankelijkheid der kerken te waarborgen het gevaar van een vereniging tussen politiek en kerkelijke- of zendingszaken kon ontstaan, wat zou leiden tot een afhankelijkheid van regeringen, wat ook in de koloniale tijd een noodlottige rol speelde. De zending mocht daarom geen kanaal worden voor overheidsactiviteiten.

Dr. Moses van India verklaarde, dat het voor zijn regering wel moeilijk zou zijn toestemming te verlenen aan missie of zending om hulp van een andere regering te aanvaarden.

Volgens de Duitse bisschop Lilje konden bij een juiste organisatie vele vraagpunten wel worden opgelost en was in ieder geval niemand gedwongen dit geld te accepteren.

Tenslotte concludeerde de secretaris-generaal Dr. Visser 't Hooft, dat de situatie zowel in de gevende- als in de ontvangende landen zo ver-

schillend was, dat het welhaast onmogelijk zou zijn tot een algemene gedragslijn te komen. De beslissing lag echter bij de „Division of Inter-Church Aid. Refugee and World Service”.

De D.I.C.A.R.W.S. werd dan ook gevraagd de zaak te blijven bestuderen en daarbij gemachtigd naar bevind van zaken te handelen in overleg met de nationale „christian council” van het betrokken land en met respect de „East Asia Christian Conference” en de „All Africa Conference of Churches.”

De bestaande toestand komt hierop neer, dat er geen gevaar blijkt te bestaan tegen het aanvaarden van hulp voor confessionele projecten overzee, mits daarbij aan een aantal voorwaarden wordt voldaan.

Hiervan zijn de voornaamste: de gelden moeten zonder voorwaarden worden gegeven, zij worden aangewend in overleg met Interchurch Aid. Zij worden niet gebruikt voor het normale kerkelijke werk, maar voor investering en projecten die later door anderen kunnen worden overgenomen en zij dienen bij voorkeur voor pioniersarbeid op sociaal terrein. De beginselen van beleidsbeslissingen, die door het Executive Committee zijn goedgekeurd, werden volledig afgedrukt in het artikel „Subsidie van westerse regeringen aan zending en missie”, dat Mr. S. C. Graaf van Randwijck in het wending-nummer van januari 1964 publiceerde.

Ook in ons land is de brief van de Nederlandse Zendingsraad en het Centraal Missie Commissariaat niet met onverdeelde instemming aanvaard. In zijn „Oecumenische Kroniek” voor „Wending” van november 1963 noemde Prof. Dr. Berkhof als bezwaren:

1. Een kerk, die als besteedster van overheidsmiddelen optreedt, treedt buiten de grenzen van haar Diakonaat als daad-verkondiging aan hen die geen helper hebben.
2. Zo werken wij een verzuiling van het ontwikkelingswerk in de hand, terwijl de normale weg zou zijn dat dit door gemengde organisaties en door de in de Verenigde Naties vergaderde regeringen geschiedt. Zou deze verzuiling niet te keren zijn, dan is te hopen dat alle ontvangende kerken zich regels gaan opleggen, zoals in de brief van de Nederlandse Centrales voor missie en zending worden aangegeven, en die zakelijk overeenkomen met door de Wereldraad opgestelde beginselen.

Een duidelijk commentaar op deze regels heeft Dr. J. Verkuyl gegeven in zijn artikel „Wat bewoog zending en missie om een adres aan de Nederlandse regering te richten betreffende hulp aan de ontwikkelingslanden?”, dat verscheen in „Wereld-in-formatie” (1963, no. 4), een uitgave van de N.O.V.I.B. De centrale taak van missie en zending is de

jonge kerken te helpen bij de directe Evangelieverkondiging in woord en geschrift. Voor die arbeid wordt in geen enkele vorm subsidie gevraagd, omdat de verstrekking daarvan het doel van missie en zending alleen maar vertroebelen kan, of zoals Van Randwijck schreef: „de meest wezenlijke bijdrage van de Christelijke kerk tot de vernieuwing van maatschappij en economie in de minder ontwikkelde landen is niet subsidiabel, omdat zij bestaat in de prediking zelf van het Evangelie”.

Zending en missie vroegen dan ook niet om subsidie maar verzochten wel aan de Nederlandse regering om ook projecten voor steun in aanmerking te laten komen, dit uitgaan van kerken, verenigingen en stichtingen in de ontwikkelingslanden zelf. Daar missie en zending beseffen dat steunverlening aan met de kerken geliëerde projecten in bepaalde landen b.v. waar geen vrijheid van godsdienst bestaat, niet de approbatie van de betrokken nationale overheid zal hebben werd ook uitgesproken dat dergelijke verzoeken uit de ontwikkelingslanden in de regel vooraf de goedkeuring behoren te verwerven van de betrokken nationale overheid.

Ook werd gesteld, dat in beginsel voor subsidie door de Nederlandse overheid slechts uitgaven voor kapitaalgoederen in aanmerking behoren te komen, terwijl de verantwoordelijke instantie bij de indiening van een verzoek om steun aannemelijk moet maken dat exploitatie en personeelsbezetting verzekerd zijn. Om exploitatie-subsidie is niet gevraagd omdat, wanneer ook de exploitatie een personeelsbezetting continu uit subsidies van een westerse regering moesten worden gegarandeerd, onmiddellijk het verwijt van neo-kolonialisme zou rijzen. Bovendien zijn in het verleden soms bepaalde projecten gesteund die na enkele jaren tot stilstand kwamen en tot verlaten ruïnes werden omdat de vraag of de exploitatie en personeelsbezetting uit andere bronnen gegarandeerd waren tevoren niet was overwogen. Door samenwerking tussen de jonge kerken zelf met zending en missie kunnen zeker voor bepaalde dikwijls kleine projecten, zoals verbetering van de infrastructuur, hulp aan sociale organisaties, steun aan instellingen van hoger onderwijs en voedselverbeteringsprojecten, voldoende garanties voor de exploitatie en personeelsbezetting worden geschapen. De specifieke taak zal waarschijnlijk vooral op het geven van algemeen vormend- en vakonderwijs alsook op de plattelandsontwikkeling komen te liggen als complementair ten aanzien van de overheidstaken.

Hoewel veel gesproken wordt over subsidiëring aan zending en missie voor ontwikkelingsprojecten, mag niet uit het oog worden verloren, dat de hulp op dit terrein meer in het algemeen bestemd is voor particuliere organisaties, zodat er voor missie en zending geen geprivilegeerde positie

wordt geschapen, maar anderzijds zullen in de parktijk deze twee wel de voornaamste instanties zijn die voor deze vorm van samenwerking in aanmerking komen, omdat men daar, en pater Mr. G. J. R. van Rijsbergen, één van de directeuren van het Centraal Missie Commissariaat heeft hier meer dan eens terecht op gewezen, de mensen aantreft wier opleiding, kennis van de taal en van de gewoonten van het volk en wier langdurig verblijf onder dat volk het hoogste rendement waarborgen van voor de ontwikkeling verstrekten gelden. Continuïteit in de personeelsbezetting is bij ontwikkelingswerk nu eenmaal even gewenst als zeldzaam.

Toch bleven er in de kring van missie en zending verschillende graden van enthousiasme en van reserve tegenover dergelijke subsidies bestaan. Naar ik meen heeft Mr. van Randwijck gelijk als hij in zijn reeds eerder vermelde artikel van oordeel is dat, hoewel missie en zending elkaar in de formulering hebben kunnen vinden, de reserves aan protestantse zijde wat groter zijn dan bij de rooms-katholieken. Dit geldt echter niet voor de generale synode van de Gereformeerde Kerken die reeds in maart 1964 uitsprak, dat deze subsidies aanvaardbaar kunnen worden genoemd als voldaan is aan de richtlijnen opgesteld door de Nederlandse Zendingsraad en het Centrale Missie Commissariaat. Anderszijds wordt ook in de ontvangende landen verschillend gedacht over of deze hulp principieel kan worden aanvaard. Globaal kan men zeggen, dat er met name in sommige Aziatische landen sterke weerstanden bestaan, maar dat er vooral in Afrika staten zijn waar het de jonge kerken kwalijk zou worden genomen indien zij een gelegenheid om buitenlandse steun voor ontwikkelingshulp te krijgen lieten voorbijgaan.

Bij het bepalen van een standpunt behoefde de Nederlandse regering zich uiteraard niet in te laten met de principiële vraag of missie en zending financiële overheidshulp bij ontwikkelingsprojecten moeten vragen. Dat is volledig voor de verantwoording van zending en missie alsook van andere particuliere organisaties zelf.

De algemene tendens in het maatschappelijk leven en zeker ook bij de samenwerking met ontwikkelingslanden gaat de laatste jaren sterk in de richting van coöperatie tussen overheid en particuliere organisaties. Zo heeft de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties een, mede door Nederland ingediende „resolutie” aanvaard waarin een beroep wordt gedaan op alle niet-gouvernementele organisaties om zich in te spannen voor de strijd tegen honger, ziekte en onwetendheid. De V.N. leden zelf werden aangespoord om het werk van hun niet-gouvernementele organisaties, die door haar activiteiten bijdragen tot het verwezenlijken van de ontwikkelingsdekade van de Verenigde Naties, waartoe de

jaren 1960—1970 zijn uitgeroepen, op alle hiertoe geschikte wijzen te vergemakkelijken.

Hoewel van de kant van de overheid gezien, het vraagstuk „belast” werd door het feit dat missie en zending ongetwijfeld tot de belangrijkste participerende organisaties zouden behoren, ging het in feite toch om de algemene vraag of het op haar weg lag concrete ontwikkelingsprojecten van particuliere organisaties te subsidiëren. Als deze vraag eenmaal bevestigend is beantwoord dan moet alleen nog beslist worden of het feit dat zich bij deze particuliere organisaties ook missie en zending bevinden een reden kan zijn om toch van subsidiëring af te zien.

Naar mijn mening zou er van discriminatie sprake zijn andere organisaties wél, maar zending en missie niet voor subsidie in aanmerking zou laten komen.

Voor mij is de noodzaak tot samenwerking met de ontwikkelingslanden wat een betere formulering is dan „hulp geven aan minderontwikkelde landen”, zo urgent dat, nu er geen principiële bezwaren bleken te kunnen worden gehandhaafd, de overheid zeker moest trachten de ervaring en goodwill van particuliere organisaties in de ontwikkelingslanden zoveel mogelijk te benutten. De nood is te groot om deze mogelijkheid tot verhoging van de effectiviteit der beschikbare bedragen ongebruikt te laten. Daarom heb ik er nog steeds grote voldoening van dat mijn in eind 1964 bij de Staten-Generaal ingediende voorstel om het in de begroting van 1965 ten behoeve van ontwikkelingshulp opgenomen bedrag te verhogen met o.a. f 5 miljoen voor subsidiëring van ontwikkelingsprojecten van niet-commerciële particuliere organisaties, zowel door de Tweede- als door de Eerste Kamer werd aanvaard.

Voor deze medefinanciering, die maximaal 75 % van de kapitaalsuitgaven (grond, gebouwen, inrichting) bedraagt, gelden als voorwaarden dat:

1. er sprake is van een concreet ontwikkelingsproject, in een minder ontwikkeld land dat door middel van een overdracht van kennis en ervaring de sociale en economische groei van dat land beoogt te bevorderen;
2. dit project wordt uitgevoerd door een Nederlandse niet-commerciële particuliere organisatie dan wel door een zelfstandige niet-commerciële particuliere organisatie uit het minder-ontwikkelde land zelf;
3. het project de instemming heeft van de centrale overheid van het land waar het zal worden uitgevoerd;
4. het project past in de ontwikkelingsplannen van het land waar het zal worden uitgevoerd en

5. de organisatie bij de aanvraag aantoonst dat zij:
 - a. tenminste 25 % van de Kapitaalsuitgaven fourneert,
 - b. alle exploitatiekosten voor haar rekening neemt.

Zoals men ziet is de Nederlandse regering bij het formuleren van deze noodzakelijke voorwaarden in hoofdzaak tot dezelfde grondslagen gekomen als door de Wereldraad van Kerken, met instemming van de Rooms-Katholieke Kerk, zijn opgesteld en die ook werden verwerkt in de gezamenlijke brief van het Centraal Missie Commissariaat en de Nederlandse Zendingsraad.

Na het aftreden van het Kabinet-Marijnen is gelukkig dezelfde lijn voortgezet en zijn bij de minister zonder portefeuille, belast met de aangelegenheden betreffende de hulp aan ontwikkelingslanden, een aantal projecten in het kader van het programma voor medefinanciering van ontwikkelingsprojecten van niet-commerciële particuliere organisaties, ingediend; de meeste door zelfstandige niet-commerciële rechtspersoonlijkheid bezittende organisaties uit de ontwikkelingslanden zelf.

Het grootste aantal hiervan was afkomstig van rooms-katholieke organisaties in die landen, maar ook van protestantse zijde daar zijn verschillende projecten ingediend en o.a. ook door de N.O.V.I.B., de Internationale vrijwillige hulpdienst en de Vrouwenbond van de Partij van de Arbeid. Op de begrotingen voor 1965 en 1966 is hiervoor resp. f 5 en f 15 miljoen uitgetrokken, terwijl er tot augustus 1966 in totaal ruim 120 aanvragen zijn ingediend waarvoor meer dan f 40 miljoen als overheidsbijdrage werd gevraagd (ook op de ontwerpbegroting voor 1967 staat f 15 miljoen genoteerd), waaruit wel blijkt hoeveel behoefte er aan een dergelijke regeling, die oorspronkelijk als experiment was opgezet, bestaat.

Van protestantse zijde werd voor nader onderling overleg een coördinatie commissie ingesteld, onder voorzitterschap van Prof. Dr. J. Verkuyt en met als contituerende leden: de Nederlandse Zendingsraad, de Stichting Oecumenische Hulp aan Kerken en Vluchtelingen en het Convent der Christelijk-sociale organisaties.

Vele aanvragen hebben betrekking op de realisering van onderwijsprojecten, waarbij de voorkeur uitgaat naar het praktische vaktechnische onderwijs. Voor Afrika zijn er verschillende plannen betreffende de opleiding van meisjes, omdat de positie van de vrouw daar op het ogenblik in het middelpunt van de belangstelling staat.

Verdere voorstellen betreffende de maatschappelijke sector en de gezondheidszorg, zoals b.v. de opleiding van medisch personeel. De bouw van ziekenhuizen kan slechts voor medefinanciering in aanmerking

komen indien hierbij duidelijk sprake is van opleiding (b.v. van verpleegsters, vroedvrouwen, analysten) dan wel van preventieve gezondheidszorg).

Ter illustratie van wat in het kader van deze samenwerkingsregeling tot stand wordt gebracht noem ik enkele voorbeelden van goedgekeurde projecten:

De bouw en inrichting van een technische school door het bisdom Doumé in O. Kameroen voor een gebied waar de industrialisatie al een grote vlucht heeft genomen en nog geen andere school bestaat;

een drukkerij-uitgeverij met sociaal informatiecentrum te Manilla op de Philippijnen, waar o.a. een uitgave verzorgd zal worden van een maandblad met voorlichting over landbouwkundige onderwerpen, hygiëne, babyverzorging e.d. voor de plattelandsbevolking;

de uitbouw van een middelbare school voor jongens en meisjes door de Christian Council of Churches in Zambia;

de uitbreiding van het Child Jesus Ziekenhuis te Tiruchipulli in India met een verpleegstersschool annex internaat;

de aanleg van 2 vliegvelden van West-Irian voor de opbouw en uitbreiding van het onderwijsapparaat in de moeilijk toegankelijke binnenlanden en de uitbouw van de technische school „Alberto Hurtado” te Santiago de Chile.

Tijdens een verblijf in Chili was ik in de gelegenheid een bezoek te brengen aan dit laatste project. De technische school „Alberto Hurtado”, genoemd naar de Chileense advocaat die zijn leven wijdde aan het verbeteren van het lot der allerarmsten, werd in 1960 opgericht door de Nederlandse Congregatie van de Broeders van de Onbevleete Ontvangenis (Broeders van Maastricht), een kloosterorde die zich speciaal toelegt op het onderwijs. De school is gelegen in een armoedige volksbuurt aan de buitenkant van Santiago en telt reeds 1200 leerlingen, terwijl 's avonds nog les wordt gegeven aan volwassenen. Het project van uitbreiding omvat de bouw van klaslokalen en werkplaatsen alsmede de aanschaf van machines, gereedschappen en verdere uitrusting voor de nieuwe leervakken: metaalbewerken, autoherstellen en electriciteit, en past geheel in het kader van de grootscheepse actie die de Chileense regering voert voor de uitbreiding van het technische onderwijs, om te voorzien in het grote tekort aan ambachtslieden. Om zo persoonlijk te kunnen constateren, dat door Nederlandse broeders op enthousiaste en deskundige wijze een belangrijk project als een van de eersten die viel onder de nieuwe regeling voor subsidiëring van dit soort particuliere ontwikkelingsprojecten werd uitgevoerd was een hartverwarmende ervaring. Het is moeilijk om zich in Europa een beeld te vormen hoe eindeloos groot de nood in andere werelddelen kan zijn en van welk een

enorme betekenis betrekkelijk kleine, maar goed bestede, bedragen in het leven van velen kunnen hebben.

Hoewel het eigenlijk buiten mijn onderwerp valt wil ik daarom tot slot een tweetal voorbeelden vermelden van de hulp die op ander terrein op eenvoudige wijze in de voor ons even onvoorstelbare als ondeelbare ellende, wordt gegeven.

In Bogota kwam ik in aanraking met de tehuisen van de „Club Michin”, een particuliere instelling waaraan verschillende leden van de Nederlandse Kolonie zeer actief medewerken, waar een 150 tal verwaarloosde en zwervende kinderen worden opgevangen en verzorgd. Door gebrek aan plaatsruimte moeten iedere dag talloze zwervertjes die om onderdak komen vragen, worden teruggestuurd naar de straat om verder te „leven” met de andere honderden kinderen die dag en nacht dakloos ronddolen, en op de een of andere manier trachten aan voedsel te komen. Door de grote financiële lasten vreesde men zelfs dat de bestaande huizen moesten gesloten worden, maar gelukkig heeft de N.O.V.I.B. nog net op tijd, uit de opbrengst van de aktie „Een gast aan tafel” f 40.000 ter beschikking kunnen stellen, waarmee althans de voeding van de daar verzorgde kinderen weer voor een half jaar gefinanciërd kan worden.

In een ander Zuid-amerikaans land is temidden van de krotten aan de rand van een grote stad onder leiding van alweer een Nederlandse pater een sober maar keurig tehuis gesticht voor de verzorging en opvoeding van wezen en geabantoneerde kinderen van wier lot zich ook daar verder niemand zich iets aantrekt. In een van de klassen wees de pater op een vrolijk gezond kind en vertelde daarbij terloops dat deze als zuigeling toevallig in een vuilnisbak was ontdekt, met de bittere verzuchting „je kunt hier God danken als je door je ouders in de steek wordt gelaten, dat is de enige kans dat er nog iets van je terecht komt.”

Tegen deze achtergrond is het onmogelijk nog sceptisch te staan tegenover de noodzaak van hulp aan ontwikkelingslanden en ben ik dankbaar dat Nederland zich onder de eerste landen heeft geschaard waar de overheid een regeling heeft aanvaard tot medefinanciering van ontwikkelingsprojecten van niet-commerciële particuliere organisaties, waarbij zending en missie een voornaam plaats innemen.

Dr. I. N. Th. Diepenhorst was in het Kabinet Marijnen staatssecretaris voor ontwikkelingshulp. Onder zijn leiding kwam o.a. het „Jongeren Vrijwilligers Programma-J.V.P.” van de grond.

BOEKBESPREKING

PROBLEMATIEK VAN DE SOCIALE WERKVOORZIENING

Dr. P. N. A. de Bres.

In zijn boek tevens onderwerp van een dissertatie onderwerpt Dr. De Bres het in Nederland ontwikkelde systeem van Sociale werkvoorziening aan een kritische beschouwing.

Zijn opvatting omtrent de sociale werkvoorziening (voor gehandicapte personen) wijkt in vele gevallen zeer sterk af van de opzet, zoals die wordt gevonden in het ontwerp van wet, aan de Tweede Kamer aangeboden bij Koninklijke Boodschap van 3 juni 1966 (Regelen inzake het bieden van aangepaste werkgelegenheid, Wet Sociale Werkvoorziening).

Op zichzelf houdt dit verschil van inzicht geenszins een reden tot afwijzing van de inhoud van het omvangrijke werk van Dr. De Bres, die met grote kennis van zaken zich verdiept heeft in deze materie, in. Als doelstelling van de Sociale Werkvoorziening komt in zijn proeve van voorontwerp in art. 2 al een verschil naar voren met het eigenlijke wetsontwerp, waar in de considerans gesproken wordt over een voorziening in aangepaste werkgelegenheid, welke zoveel mogelijk gericht is op *het behoud, het herstel of de bevordering* van de arbeidsgeschiktheid. De schrijver spreekt alleen over „het doel het arbeidsvermogen in stand te houden of te ontwikkelen”.

Zijn wensen omtrent de organen van advies, waar hij Provinciale Raden, Gemeentelijke Raden, zelfs een Centrale Raad met nog een inspectie-orgaan voorstaat, zijn in hun consequenties uiterst kostbaar en zijn denkbeelden streven duidelijk naar perfectionisme.

Ten aanzien van het loonsysteem (merit-rating) stelt schrijver naar mijn mening wezenlijke verbeteringen voor, die stellig nadere bestudering, c.q. overweging behoeven.

Schrijver geeft blijk van een bijzonder grote kennis omtrent de Sociale Werkvoorziening. Zijn suggesties zijn evenwel voor een goed deel *niet* overgenomen in het ontwerp van wet. Als zodanig is het boek, dat in 1965 is gepubliceerd, thans wel door de feiten achterhaald, al blijft het als studiebron ongetwijfeld zijn waarde behouden. S.

*A*lleen een groter aantal leden kan ons blad uitbreiden.

Spreek met anderen over deze uitgave, daardoor werkt u mee aan de verbreiding van de C.H.-beginselen en de opbouw van ons blad.

*M*aak Uw vrienden attent op ons blad.

Nog beter, geef hen dit nummer ter inzage.

Ook kunt u adressen opgeven waar wij propaganda-nummers heen kunnen sturen.

VERHOGING ABONNEMENTSGELD

De redactie van het C.H. tijdschrift ziet zich helaas genoodzaakt, door de sterk gestegen druk- en portokosten, de abonnementsprijs tot f 6.50 te verhogen.

De prijs voor een studenten-abonnement en de minimum contributie van de Jhr. Mr. A. F. de Savornin Lohman-stichting blijven ongewijzigd.

n. dekker
12e jaargang - no. 2 - 1967

christelijk historisch tijdschrift

**tweemaandelijks uitgave van de
jhr. mr. a. f. de savornin lohman stichting**

CHRISTELIJK HISTORISCH TIJDSCHRIFT

12e JAARGANG — No. 2 — dec./jan. 1967

Het Bestuur van de Jhr. Mr. A. F. de Savornin Lohman Stichting is als volgt samengesteld:

Dr. I. N. Th. Diepenhorst, Epe, voorzitter;
Drs. E. Bleumink, Prof. Dr. Kramerslaan 29, Jutphaas, secretaris.

Leden: Drs. Joh. Boers, Arnhem; Drs. A. M. de Boo, Delft; Mr. W. de Bruyn, Voorburg; Dr. P. A. Elderenbosch, Amersfoort; Mevrouw Mr. M. Grooten-van Boven, Amsterdam; D. J. Lambooy, 's-Gravenhage; Drs. J. W. de Pous, 's-Gravenhage; Prof. Dr. C. H. Schouten, Oudewater.

REDACTIE- en ADMINISTRATIE-ADRES:

Wassenaarseweg 7, Den Haag, Telefoon 24 96 07

UITGEVER:

Uitgeverij Semper Agendo N.V.

Apeldoorn, Postbus 327, Tel. 05760-21396.

Alle opgaven van abonnementen en adreswijzigingen uitsluitend te zenden aan het administratie-adres: Wassenaarseweg 7, Den Haag. Advertentie-opdrachten aan de uitgever.

Abonnementsprijs f 6,50 per jaar, bij vooruitbetaling. Donateurs van de Jhr. Mr. de Savornin Lohman Stichting (minimum contributie f 7,50 per jaar) ontvangen het blad gratis. Giro-nummer t.n.v. Jhr. Mr. A. F. de Savornin Lohman Stichting, Den Haag: 60.45.00.

Studenten-abonnementen f 2,50 per jaar. Losse nummers f 1,50.

Het is een bewijs van de voortdurende actualiteit van de verschillende vraagstukken, die met de ontwikkelingshulp verband houden, dat het Dagelijks Bestuur van de C.H.U. opnieuw om een studie hierover heeft gevraagd.

De reeds bestaande Commissie Ontwikkelingslanden van de Jhr. Mr. A. F. de Savornin Lohman Stichting is daartoe omgevormd tot de Adviescommissie Ontwikkelingslanden van het Hoofdbestuur van de Christelijk Historische Unie.

Het rapport „Nederlands taak inzake de samenwerking met ontwikkelingslanden” van de Savornin Lohman Stichting (dat in 1963 verscheen), hebben wij als basis voor ons nieuwe rapport aanvaard.

Wij hebben ons werk daarom grotendeels opgevat als het geven van een bijgewerkt overzicht van de huidige stand der verschillende kernpunten en onze opvattingen daarover uit het grote geheel van financiële, economische, sociale, cultureel-antropologische e.a. aspecten, die ieder een gedeelte vormen van één der grootste opgaven van deze tijd: de samenwerking met de ontwikkelingslanden, met haar zo ingewikkelde problematiek.

Het onderhavige rapport is verdeeld in een drietal afdelingen. In afdeling I wordt, nadat het probleem der samenwerking met ontwikkelingslanden is gesteld, aandacht besteed aan de kennisoverdracht en kennisreceptie, de sociale aspecten voor ontwikkelingshulp en de overbevolking en sociaal-economische stagnatie. In de tweede afdeling (II) wordt uitvoerig stilgestaan bij financiële vraagstukken, de handel en commerciële organisatie in de ontwikkelingslanden, handelspolitieke vraagstukken, de industrie en de landbouw in de ontwikkelingslanden. Het rapport wordt besloten met een samenvatting en enkele conclusies (III).

De Commissie Ontwikkelingslanden van de Christelijk Historische Unie:

Dr. I. N. Th. Diepenhorst,
voorzitter

Dr. J. E. Andriessen,
vice-voorzitter

Mr. C. A. Bos
P. Brijnen van Houten
E. H. van Eeghen
Mej. Mr. E. A. Haars
Drs. D. F. van der Mei

Mevr. Mr. J. C. Z. Pelleboer-
Beuker

Dr. A. H. J. Prins
Mr. F. J. H. Schneiders
Ir. C. Staf
Ds. N. O. Steenbeek
Drs. B. J. Udink
Drs. B. G. Klein Wassink,
secretaris

SAMENWERKING MET ONTWIKKELINGSLANDEN

De Christelijk Historische Unie heeft als Christelijke partij grote belangstelling voor het probleem „ontwikkelingslanden”. De mens draagt niet alleen tegenover God, maar ook tegenover zijn medemensen, verantwoordelijkheid voor de wijze waarop hij gehoor geeft aan zijn roeping zoals deze in de Bijbel wordt geopenbaard. De mens is geroepen mede te werken aan de opbouw van een wereldhuishouding waarin gerechtigheid heerst. Wij zien echter in deze wereld een grote onevenwichtigheid in de welvaartsverdeling. Er zijn gebieden, welke vergeleken met de Westerse volkshuishouding, sterk achtergebleven zijn in economische en sociale ontwikkeling. Helaas leeft ongeveer tweederde der wereldbevolking op een economisch en sociaal lager niveau dan wordt bereikt in de zgn. ontwikkelde, meestal westerse, landen.

Men spreekt thans niet meer van onderontwikkelde landen, maar van ontwikkelingslanden. Hierin moet men meer zien dan alleen een wijziging in woordkeuze. Wanneer men spreekt van ontwikkelingslanden, dan wordt hiermede iets actiefs, een proces dat op gang is of op gang gebracht dient te worden, aangeduid. De mensheid als geheel is betrokken bij de ontwikkeling van achtergebleven gebieden. In concreto betekent dit, dat de ontwikkelde landen steun zullen moeten verlenen aan de ontwikkelingslanden, omdat zij daartoe de middelen bezitten. Hiermede is echter een mogelijke bron van misverstand aangegeven. De ontwikkelde landen mogen het geven van steun door alleen materiële middelen ter beschikking te stellen, geenszins als *de* ontwikkelingshulp zien. Het gevaar is groot dat dan juist meerderwaardigheidsgevoelens bij het schenkende land of omgekeerd misschien minderwaardigheidsgevoelens bij het ontvangende land, worden gekweekt.

Ontwikkelingshulp door welvarende landen gegeven, betekent dat de medeverantwoordelijkheid voor een rechtvaardige welvaartsverdeling in de wereld wordt aanvaard, waarbij geen sprake kan zijn van superioriteit bij de gevers. Men dient juist met de ander als mede-mens mede te leven en samen te werken en in bescheidenheid een beroep op ontwikkelingshulp van die ander te aanvaarden.

Geen nieuw vraagstuk.

Samenwerking met ontwikkelingslanden is niet een vraagstuk dat pas na de 2e wereldoorlog is ontdekt. Reeds in de vorige eeuw hebben zending en missie als eersten ontwikkelingsactiviteiten op het terrein van onderwijs en de medische verzorging ondernomen. In een aantal ontwikkelingslanden is daardoor b.v. het onderwijs nog geheel in handen van missie en zending.

Er bestonden bovendien reeds heel lang contacten op handelsgebied met buiten-Europese landen. Men kan zelfs zeggen, dat uit commerciële overwegingen de eerste contacten van Europa met Azië, Afrika en Amerika ontstonden. Dit betekent dat reeds lang voor de laatste wereldoorlog allerlei economische relaties tussen Europa en andere werelddelen werden opgebouwd. Men kan zeggen dat overdracht van de productiefactoren, kennis en kapitaal aan andere landen ter bevordering van hun economische ontplooiing, in de economische geschiedenis géén nieuw verschijnsel is. In het verleden hebben de landen, die thans tot de hoog ontwikkelde gebieden worden gerekend, zich immers ook bediend van productiefactoren die van buitenaf werden ingevoerd. De Verenigde Staten en Rusland hebben, toen zij nog in opkomst waren, met name via de Amsterdamse kapitaalmarkt, enorme bedragen aangetrokken ter financiering van hun economische ontwikkeling. Zo werd de eerste buitenlandse hulp voor de Verenigde Staten in 1782 door Amsterdamse bankiers ten bedrage van 2 miljoen dollar aan John Adams verleend.

Er is echter een groot verschil tussen de kapitaalstroom van vroeger en de stroom van thans naar de minder ontwikkelde landen. Vroeger kwam de overdracht van geld tot stand zonder ingrijpen van de overheden van de kapitaal-exporterende landen, terwijl bij de huidige ontwikkelingshulp juist bij uitstek sprake is van een Regeringsactiviteit.

Door verschillende oorzaken is de stroom van particulier kapitaal naar de landen die in ontwikkeling zijn tegenwoordig te klein om in voldoende mate de ontwikkeling te kunnen financieren. Thans worden door de overheden van de geïndustrialiseerde landen grote bedragen voor dit doel verstrekt.

Wij achten het van belang dat alle hulpmiddelen snel en doeltreffend worden ingeschakeld. Immers goede ontwikkelingshulp is zeker niet minder belangrijk dan méér ontwikkelingshulp. De laatste tijd wordt dan ook aan de mogelijkheden die een samenwerking tussen de overheid en de particuliere sector bieden, meer aandacht besteed. In de overzichtelijke brochure „Ontwikkelingshulp” samengesteld door het Directoraat-Generaal voor Internationale Samenwerking van het Ministerie van Buitenlandse Zaken, wordt daarvan een opsomming gegeven. In 1965 is

zo de mogelijkheid tot medefinanciering door de overheid van ontwikkelingsprojecten aanvaard, die niet-commerciële particuliere organisaties in ontwikkelingslanden ondernemen op het terrein van de technische hulp. (zie ook: het hieraan gewijde artikel in het Christelijk Historisch Tijdschrift, 12e jaargang no. 1, okt.-nov. 1966).

Een voorwaarde voor mede-financiering is dat deze projecten passen in een ontwikkelingsplan van het betrokken land en de instemming hebben van de centrale overheid aldaar. De particuliere organisaties dienen zelf tenminste 25% van de kapitaalsuitgaven en alle exploitatiekosten voor hun rekening te nemen.

Onder zekere voorwaarden kunnen bepaalde ontwikkelingsprojecten van het bedrijfsleven, zoals surveys, pre-investeringsprojecten en „pilot-projects” mede gefinancierd worden.

Tenslotte wijzen wij op de nauwe samenwerking die tussen overheid en particulier initiatief is tot stand gekomen door het samengaan van het particuliere Jongeren Vrijwilligers Corps en het door het Ministerie van Buitenlandse Zaken opgerichte Jongeren Vrijwilligers Programma in een nieuwe „Stichting Nederlandse Vrijwilligers”. Wij willen hierbij aantekenen dat de mannelijke vrijwilligers die op bevredigende wijze gedurende twee jaar hun werk in een ontwikkelingsland verricht hebben, naar onze mening, voor vrijstelling van dienstplicht in aanmerking zouden kunnen komen.

Motieven voor de samenwerking.

De motieven voor de samenwerking met de ontwikkelingslanden lopen nogal uiteen. Het westen heeft er ongetwijfeld een *economisch* belang bij dat de ontwikkelingslanden tot hogere welvaart komen, omdat het behoefte heeft aan ruimere afzetgebieden en de gehele wereldeconomie zich hierdoor in een groeiende mate kan ontplooiën.

Er zijn echter ook sterke *politieke* argumenten voor het verlenen van ontwikkelingshulp aan te voeren. In de machtsstrijd tussen oost en west die de laatste 20 jaar de internationale politiek beheerst, kunnen de Verenigde Staten zich niet zonder de medewerking van Europa handhaven.

Evenzo verminderen de bestaansmogelijkheden van Europa als Afrika in het communistische blok zou worden opgenomen. De verhoudingen met de Sovjet-Unie hebben de laatste tijd iets van hun scherpte verloren, mede door de aspiraties van de Volksrepubliek China voor het communistische wereldleiderschap. Maar nu dreigt zich een nieuwe tegenstelling te gaan aftekenen tussen noord en zuid. De ontwikkelingslanden die grotendeels op het zuidelijk halfrond gelegen zijn en die o.a. in de Verenigde Naties de meerderheid vormen, gaan steeds meer als een ge-

meenschappelijk blok optreden. Deze blokvorming vindt vooral plaats sinds de Wereld Handels- en Ontwikkelings Conferentie van 1964 te Genève. De nationale financiële en economische problemen van het westen, hoe gegrond misschien ook, maken op de ontwikkelingslanden heel weinig indruk. De ogen zijn daar opengegaan voor de grote achterstand bij vele, meer noordelijk gelegen staten. De politieke druk op de ontwikkelde landen wordt daardoor steeds sterker. Deze ontwikkeling kan vergeleken worden met die, welke binnen enkele jaren leidde tot de onafhankelijkheidsverklaring van zovele landen. Toen werden rationele overwegingen om tot een meer verantwoorde geleidelijke overgang te komen overspoeld door een onstuitbare golf van nationalisme. Indertijd signaleerde president Kennedy hierbij dat de politieke grondoorzaak in de „koude oorlog” is gelegen en tot een catastrofe kan leiden.

Nu de ontwikkelde landen een inzicht hebben gekregen in de ontstellende levensomstandigheden waarin het grootste deel van de wereld verkeert, dienen zij daarvoor de *bewuste* medeverantwoordelijkheid te dragen. Voor ons spreekt het motief van de menselijke *solidariteit* het sterkste. Voor een christen is het onmogelijk rustig en actieloos verder te leven als zovele miljoenen medemensen, niet eens zo ver van ons vandaan, bewust of onbewust een onmenswaardig bestaan leiden. Ons werelddeel, ons land en wij zelf kunnen daarin verlichting brengen, zoals de kerken op bescheiden schaal al zolang hebben gedaan.

Wij stellen het motief van de christelijke, sociale bewogenheid dan ook nadrukkelijk voorop. Wij zijn ons bewust dat ook de andere motieven (te) dikwijls een belangrijke rol spelen en zelfs een gunstige uitwerking kunnen hebben, met name als hiermee verbeteringen in de mondiale economische structuren gepaard gaan.

De kloof tussen de arme en de rijke landen wordt nog groter.

De kloof wordt groter ondanks de algemene aanvaarding van de noodzaak tot het verlenen van ontwikkelingshulp, de gelden die hieraan zijn besteed, en de inspanning van de ontwikkelingslanden zelf. Het welvaartsverschil tussen de „arme” en „rijke” landen blijft niet af te nemen, maar integendeel steeds groter te worden. Uit gegevens van de Wereldhandelsconferentie blijkt, dat het nationaal produkt per hoofd van de bevolking van 1960-1965 in de ontwikkelingslanden met slechts 1,5% is gestegen tot 142 dollar en in de industrielanden met 4% tot 1700 dollar. De bijdrage van het westen, die in 1960 nog 0,83% van het nationale inkomen of bruto nationale produkt bedroeg, daalde in 1965 tot 0,69%, waarbij ook werd vermeld dat de bijdrage uit de communistische landen slechts 0,20% bedroeg. Het aandeel dat de ontwikkelingslanden aan de wereldhandel bijdragen zakte van 25% tot 20%.

Ter voorkoming van een verder welvaartsverschil tussen noord en zuid en mogelijkterwils ter overbrugging van het bestaande verschil, stelt men zogenaamde „gapprojections” op; berekeningen van de hulp die jaarlijks door de geïndustrialiseerde landen zouden moeten worden gegeven.

Prof. Tinbergen berekende op deze wijze een gewenste groei van het nationale inkomen der ontwikkelingslanden van $5\frac{1}{2}\%$ per jaar. Hiermede zou een bedrag van 10 miljard dollar per jaar gemoeid zijn, door de donorlanden aan de ontvangende landen als overheidshulp te verstrekken.

Bevolkingsaanwas.

Een apart vraagstuk wordt gevormd door de snelle bevolkingsaanwas, die zich de laatste jaren tot één van de meest urgente wereldproblemen heeft ontwikkeld. Om voor de steeds groeiende bevolking niet alleen de voedselvoorziening, maar ook b.v. kleding en woonruimte op peil te houden, moet de produktie steeds toenemen met hetzelfde percentage als de bevolking aanwast. Wij achten het bevolkingsvraagstuk in ontwikkelingslanden dermate belangrijk dat hieraan een afzonderlijke paragraaf wordt gewijd.

Hoewel de bevolkingsgroei in de afzonderlijke landen sterk verschilt, kan geschat worden, dat gemiddeld de helft van de ontwikkelingshulp hiervoor nodig is, zodat dit bedrag geen direct effect heeft op de verbetering der levensomstandigheden van de bevolking.

De handel met de ontwikkelingslanden.

Een belangrijke rol speelt ook de verslechtering van de voorwaarden waaronder de handel tussen de geïndustrialiseerde en de ontwikkelingslanden zich voltrekt. De export van de laatsten bestaat hoofdzakelijk uit tropische grondstoffen, zoals koffie, cacao, katoen, rubber, thee en jute, terwijl de import grotendeels hoogwaardige industrieproducten, zoals machines, werktuigen, auto's en dergelijke omvat. De prijsverhouding tussen deze twee categorieën van goederen is in de afgelopen jaren voor de ontwikkelingslanden steeds verslechterd, omdat de prijzen van de grondstoffen zijn gedaald en die van de industrieproducten daarentegen zijn gestegen. In de ontwikkelingslanden wordt dan ook meer dan eens de klacht geuit dat de westelijke landen hierdoor meer hebben verdiend dan zij aan ontwikkelingshulp uitgaven.

In het voor beide soorten landen zo uitermate belangrijke handelsverkeer, zal ook een nationaal of internationaal garantiesysteem tegen abnormale risico's niet langer gemist kunnen worden voor de particuliere investeringen, die zo'n grote rol spelen bij de ontwikkeling van een land.

Het nationale inkomen der ontwikkelingslanden moet drastisch omhoog.

De stijging van het nationale inkomen is overigens geen betrouwbare graadmeter voor de efficiency van ontwikkelingshulp.

Deze stijging garandeert niet dat het inkomen van de groepen die dit het meest nodig hebben, ook werkelijk stijgt. Er wordt geen aandacht besteed aan neven-factoren die de ontwikkeling van een land ernstig kunnen tegenwerken, zoals de „trek naar de stad” met daarmee gepaard gaande snel toenemende werkloosheid en daardoor veroorzaakte sociale spanningen.

Toch achten wij de stijging van het nationale inkomen der ontwikkelingslanden een betrouwbaarder aanwijzing dan de bijdrage van 1% van het nationale inkomen door de ontwikkelde landen. De bezwaren hiertegen zijn door de huidige minister-president, Dr Zijlstra, toen hij nog optrad als minister van financiën, uitvoerig uiteengezet. Het doel van de hulpverlening is niet het ter beschikking gestelde bedrag, maar het effect daarvan op de verbetering der levensomstandigheden in de „arme” landen.

Er bestaan betreffende de rijksbegrotingen der hulpverlenende landen bovendien verschillen, niet alleen over de berekening van het nationale inkomen, maar ook met betrekking tot de posten die men onder de hulpverlening laat vallen.

In Nederland wordt belangrijke hulp aan de ontwikkelingslanden, zoals b.v. leningen van particuliere banken onder garantie van de rijksoverheid, de bedragen gemoeid met exportcredietverzekering, alsook particuliere investeringen, niet gerekend tot ontwikkelingshulp.

In de resoluties van de Verenigde Naties en ook van de Wereld Handels- en Ontwikkelingsconferentie, waarin op een bijdrage van 1% van het nationale inkomen werd aangedrongen, werd echter uitdrukkelijk uitgegaan van overheids- en particuliere hulpverlening gezamenlijk, in tegenstelling met wat hierover wel eens wordt te berde gebracht.

In de laatste nota van het ministerie van Buitenlandse Zaken, die in de titel nog op ouderwetse wijze spreekt van „hulpverlening aan minder ontwikkelde landen”, wordt ook duidelijk vermeld, dat in het internationale streefcijfer van 1% zowel de publieke als de particuliere kapitaalstroom zijn begrepen. Uit het overzicht, samengesteld door het Development Assistance Committee van de organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling, blijkt dat Nederland volgens deze norm in 1965 1,53% van het nationaal inkomen aan hulpverlening besteedde. Dit cijfer kan en moet nog regelmatig worden opgevoerd. Helaas zijn er aanwijzingen, dat de inflatoire crises in verschillende industrielanden

tot besnoeiing van de buitenlandse hulp kunnen leiden, hoewel deze ook ter versterking van de handelsmacht juist groter zou moeten worden.

Welke problemen moeten het eerst aangepakt worden?

De nood is zo groot dat men zich dikwijls afvraagt wat men het eerst moet aanpakken. Daar is de medische verzorging met verbetering van de hygiëne, de zorg voor bejaarden en de baby- en kinderverzorging en de voorlichting omtrent geboorteregeling. Er is het probleem van het opvoeren van de landbouwactiviteit, ook door landhervormingen, om de zo algemeen geconstateerde ondervoeding te kunnen bestrijden. Verder de opleiding van deskundigen, die de ontwikkeling van hun eigen land kunnen overnemen, hetgeen toch het doel is van de hulpverlening. En voorts de bestrijding van de allerwege toenemende werkloosheid, waarbij arbeidsintensieve projecten de voorkeur verdienen, in tegenstelling met de zich door de schaarste aan arbeidskrachten zo snel uitbreidende automatisering in de geïndustrialiseerde landen.

Ook de ontwikkeling van het gemeenschapsbesef, wat in vele dorpen in sommige werelddelen nog een onbekend begrip is, vormt een belangrijk probleem in de jonge landen.

Prioriteiten-analyse

Om te komen tot een evenwichtige groei zal het niet mogelijk zijn zich eenzijdig op één van deze aspecten te richten. Een inzicht in de sociale ontwikkelingsplanning met prioriteiten-analyse werd zeer gemist. In het verleden is wel eens de fout gemaakt om uit prestige overwegingen, zowel van het gevende als van het ontvangende land, te eenzijdig de nadruk te leggen op grote spectaculaire projecten.

Het bedrag van 1 miljoen dollar, dat Nederland enkele jaren geleden voor de sociale ontwikkelingsplanning ter beschikking stelde van de Secretaris-generaal der Verenigde Naties, was daarom wel bijzonder welkom.

Het hiermede gestichte Instituut voor Sociale Ontwikkelingsprogrammering te Genève is reeds met zijn onderzoeken begonnen, waarover de eerste rapporten zijn verschenen.

In groter verband heeft het secretariaat van de Verenigde Naties reeds eerder de behoefte gevoeld aan een systematische inventarisatie van de zo talrijke technische, sociale en handelspolitieke problemen die zich in de ontwikkelingslanden voordoen. Dit heeft er toe geleid dat de periode 1960-1970, het zgn. ontwikkelingsdecennium, is bestemd om tot een concentratie van activiteiten voor de hulpverlening aan de ontwikkelingslanden te komen.

Bestaat er een bepaalde voorkeur betreffende de om steun vragende landen?

Een vraag is aan welke landen wij de voorkeur zouden moeten geven bij de hulpverlening. In de tijd der koloniën waren deze uiteraard de eerst aangewezenen. Het Ontwikkelingsfonds van de E.E.G. is in zekere zin nog een uitvloeisel hiervan.

Na de soevereiniteitsoverdracht van Nieuw-Guinea richt de verantwoordelijkheid van ons land zich uiteraard allereerst op onze beide andere Rijksdelen, Suriname en de Nederlandse Antillen.

Hoewel onze oecumenische verantwoordelijkheid zich over de gehele wereld uitstrekt, kunnen wij die economisch niet dragen en daarom zullen wij op den duur misschien tot een zekere differentiatie in de vorm van hulpverlening moeten komen. De ervaring, waarover wij met name op het gebied van de land- en waterbouw beschikken, lijkt voor ons land bij het verlenen van technische bijstand op deze terreinen aangewezen.

Nederland neemt deel aan verschillende vormen van hulpverlening.

Kapitaalverstrekking.

Nadat de in 1945 ter financiering van het herstel in Europa opgerichte Wereldbank een nieuw werkterrein in de ontwikkelingslanden had gevonden, hebben wij medegewerkt aan deze vorm van kapitaaloverdracht. De door de Wereldbank verstrekte leningen hebben echter een strikt commercieel karakter en daardoor blijken de rente en aflossing daarvan na verloop van tijd een enorme last bij de ontwikkeling van de betrokken landen te vormen. In 1955 werd 4% van de exportopbrengst der ontwikkelingslanden besteed aan aflossing van verschillende soorten leningen en in 1964 was dit 12%; de schuldenlast per hoofd van de bevolking steeg van 8 tot 22 dollar.

Hierin is gedeeltelijk voorzien door de in 1960 als dochter van de Wereldbank in het leven geroepen Internationale Ontwikkelings Associatie (I.D.A.), waarin ook Nederland ieder jaar bijdraagt. I.D.A. verstrekt n.l. leningen met lange looptijd en tegen lage rente.

Leningen van bovengenoemde instellingen zijn vooral bestemd voor de financiering van grote projecten met een exploitatie-karakter zoals de bouw van krachtcentrales en grote irrigatiewerken.

Daar er voor een dergelijke exploitatie-investering eerst een exploratie-activiteit nodig is, hebben de Verenigde Naties in 1959 voor dit doel een Speciaal Fonds ingesteld. Verschillende „surveys” en andere pre-investeringsonderzoekingen worden hiermee gefinancierd. Zo zijn er b.v. landen waar voornamelijk hulp nodig is om de aanwezige natuurlijke rijkdommen productief te maken.

Kennisoverdracht.

Naast *kapitaalverstrekking* bleek er ook een dringende behoefte te bestaan aan *kennisoverdracht*. Dit leidde tot de oprichting van het Uitgebreide Programma voor Technische Hulpverlening door de Verenigde Naties, dat ieder jaar honderden experts als adviseurs op verschillende terreinen naar de ontwikkelingslanden uitstuurt. Dit programma is thans samengesmolten met het Speciale Fonds en opereert als Ontwikkelings Program der Verenigde Naties.

De meeste van deze experts worden uitgezonden in het kader van één der zgn. Gespecialiseerde Organisaties der V.N. zoals b.v. de Unesco en de Voedsel- en Landbouworganisatie. Deze laatste organisatie heeft ook het Wereldvoedselprogramma ontworpen. Onder leiding van een landgenoot wordt hulp verleend door het verstrekken van voedsel, dat voor een groot deel afkomstig is uit overschotten in de geïndustrialiseerde landen.

Dit voedsel wordt niet alleen bij hongersnoden verstrekt, maar vooral ook ter ondersteuning van bepaalde ontwikkelingsprojecten. In dit programma is voor de volgende 3 jaren ruim 155 miljoen dollar beschikbaar van de 275 miljoen die er waarschijnlijk nodig zal zijn. Nu de voedseloverschotten der rijke landen zo sterk zijn afgenomen wordt bovendien het aanleggen van nieuwe voorraden overwogen.

Al deze multilaterale technische hulpprogramma's van de V.N. worden gefinancierd uit vrijwillige bijdragen van de leden-landen, waarin ons land steeds een relatief belangrijk aandeel heeft gehad.

Bilateraal heeft Nederland op het terrein van de technische hulpverlening ook steeds een vooraanstaande plaats ingenomen. Dit blijkt o.a. door het uitzenden van deskundigen, assistent-deskundigen en jonge vrijwilligers, het opleiden van „fellows” uit ontwikkelingslanden aan verschillende van onze opleidingsinstituten, en het uitvoeren van projecten van uitgebreide technische hulp.

Het spreekt vanzelf dat in ons bilaterale programma de voorrang wordt gegeven aan onze twee andere Rijksdelen: Suriname en de Nederlandse Antillen. Op de begroting voor 1966 is daarvoor plus minus f 105 miljoen uitgetrokken. Dit is 25% van het totale Nederlandse hulpbedrag, dat f 410 miljoen bedraagt. Van ons hulpprogramma is verder 32% multilateraal voor hulp via internationale organisaties en 43% voor bilaterale programma's bestemd.

Multilaterale en bilaterale hulp.

Hierbij willen wij de gelegenheid benutten om uit te spreken dat wij tussen multi- en bilaterale hulp niet zo'n tegenstelling zien als waarvan in de discussie hierover soms wordt uitgegaan.

In de eerste plaats zijn er in de loop van de tijd allerlei mengvormen ontstaan. Men denke aan de hulp via consortia-groepen van landen, die op grote schaal bijstand aan één bepaald ontwikkelingsland geven, onder leiding van de Wereldbank. Daarnaast zien wij ook de verhouding tussen multilaterale en bilaterale hulp niet zozeer als controversieel, maar als aanvullend. De snelheid en de doeltreffendheid waarmee geholpen kan worden, zal dikwijls de doorslag geven.

Bilaterale hulp bevat het gevaar van de „gebonden” hulp, waardoor het principiële uitgangspunt voor de samenwerking in gevaar kan komen. Bovendien worden de arme landen daardoor dikwijls niet op de voor hun beste en goedkoopste wijze geholpen. Het is niet denkbeeldig dat door bilaterale hulpverlening traditionele exportmarkten voor Nederland verloren gaan aan grote hulpgevers zoals b.v. de Verenigde Staten en Duitsland.

Op korte termijn zou ons land in bepaalde gevallen handelspolitieke voordelen kunnen behalen uit bilaterale hulp. Bij het sluiten van handelsverdragen kunnen wij dan beter concurrerend optreden en de bilaterale hulp biedt de mogelijkheid om overzeese markten in kennis te brengen met Nederlandse producten en deze zo te openen voor commerciële Nederlandse export.

Het blijkt bovendien dikwijls gemakkelijker de onmisbare algemene belangstelling te wekken voor projecten waar Nederland rechtstreeks bij betrokken is.

Een internationale groepering als de Internationale Ontwikkelings Associatie zal echter over het algemeen beter geoutilleerd zijn voor een doeltreffende controle op de besteding van de hulpverleningsgelden.

Naar ons oordeel is een doelmatig gebruik een eerste voorwaarde zowel voor overheids- als voor particuliere hulp. Wij menen dan ook met voldoening te kunnen constateren, dat bij de steeds toenemende controle, de mogelijkheid van excessen zoals in het verleden ongetwijfeld zijn voorgekomen, steeds geringer wordt. Het verspillingspercentage van Nederlandse hulpgeldten ligt niet hoger dan helaas onvermijdelijk blijkt bij alle grote overheids- en particuliere activiteiten. De Regering heeft enige tijd geleden besloten een wetenschappelijk evaluatie-onderzoek te laten verrichten van alle Nederlandse hulpactiviteiten. Aan dit onderzoek werkten vier universiteiten en hogescholen mee.

Op het resultaat daarvan, alsook op grond van de adviezen uitgebracht door de „Nationale Raad van Advies”, kan het toekomstige beleid verder worden opgebouwd. Bij het bepalen van prioriteiten zullen dan objectieve wetenschappelijke normen ter beschikking staan.

Medewerking van de ontwikkelingslanden zelf is essentieel.

Tenslotte willen wij er nog op wijzen dat wij er met kapitaals- en kennisoverdracht door de ontwikkelde landen nog niet zijn.

Ook voor de ontwikkelingslanden zelf is een belangrijke rol weggelegd, o.a. bij de onderlinge samenwerking zoals bij het zoeken en verdelen van arbeidsintensieve bedrijfstakken, die voor hun industrialisatie in aanmerking komen. De industrielanden dienen zich uiteraard voor hun projecten steeds te verzekeren van de medewerking van de Regeringen van deze landen en van de betrokken bevolkingsgroepen. De medewerking van de Regeringen wordt meestal vlot verleend. Zij hebben immers zelf de hulpaanvragen ingediend en plegen ook een deel van de financiering der objecten voor hun rekening te nemen. Moeilijker blijkt het echter om de betrokken bevolkingsgroepen ontvankelijk te maken voor de veranderingen die meestal met een doelmatige hulpverlening gepaard moeten gaan.

Zij staan over het algemeen niet te trappelen van ongeduld om nieuwe werktuigen en werkmethoden over te nemen of b.v. hun voedingsgewoonten te veranderen. Soms ontbreekt het minder aan kennis dan aan de wil om die toe te passen. Hierbij hebben economische stimulansen dikwijls meer effect dan administratieve controlemaatregelen.

Openheid t.a.v. veranderingen.

Wil de financiële of technische hulp zin hebben, dan is er toch dikwijls een openheid ten opzichte van veranderingen nodig. Deze wijziging in mentaliteit, waarvoor het bijbrengen van een bepaalde attitude gewenst is, wordt wel als wijsheidoverdracht en ook als kennisconfrontatie aangeduid.

Zoals in het rapport van de Savornin Lohman Stichting uit 1963 in het onderdeel „Ontwikkelingshulp en cultuurverandering” duidelijk is gesteld, zullen wij hierbij niet in de hoogmoedige fout moeten vervallen onze westerse levenshouding en cultuur als ideaal ter overneming aan te bevelen. Wij zullen er bij onze hulpverlening op bedacht moeten zijn niet het levenspatroon van de ontwikkelingslanden tot het onze te willen veranderen, maar de essentiële waarden der bestaande culturen onaangetast te laten en te verbinden met hervormingen die het levenspeil verhogen.

Onze conclusie kan geen andere zijn dan dat een versterkte inspanning van alle geïndustrialiseerde landen, zowel door de overheid als van particulieren en ook in onderlinge samenwerking van deze twee, dringend noodzakelijk is.

Is een prognose mogelijk?

Een voorspelling over het tijdsverloop dat er mee gemoeid is voor van enigszins verantwoorde levensomstandigheden over de gehele wereld sprake kan zijn, kunnen wij niet geven. Het ontwikkelingsproces zal echter zeker niet zo lang duren als bij de thans geïndustrialiseerde landen het geval is geweest.

Bij het bereiken van een stijging per jaar van 5% van het nationale inkomen der ontwikkelingslanden, waar wij nu nog niet aan toekomen, zullen deze landen in $\pm$ 2040 hetzelfde ontwikkelingspeil van de ontwikkelde landen uit 1960 hebben bereikt. Dit moet wel tot de pessimistische conclusie leiden dat een oplossing in de nabije toekomst helaas niet in zicht is.

Een dergelijke prognose is echter onmogelijk, omdat een groot aantal onzekere factoren hierbij een rol zullen spelen. Men denke b.v. aan het verloop van de conjunctuur, het optreden van bekwame, integere en stabiele regeringen, zowel in de ontwikkelde als in de ontwikkelingslanden, de bevolkingsaanwas, de handelsbetrekkingen, de grondstoffensprijzen, de ontwikkeling van de wetenschap en ook de bereidheid van vele jongeren om zelf als deskundigen uitgestuurd te worden.

Op verschillende punten uit dit globale overzicht van de ontwikkelingsproblematiek zal in deze studie uitvoeriger worden ingegaan. In de toekomst stelt onze Commissie zich voor over deze materie van tijd tot tijd te blijven rapporteren. Zij is diep doordrongen van de woorden die H. M. Koningin Juliana in Haar rede tot de Nederlandse jeugd sprak:

„Het is een uitdaging aan de Westerse beschaving, dat, wat ze over de wereld verbreid heeft, te maken tot iets waarlijk en blijvend goeds. Zij heeft gepredikt de waarde van de persoonlijkheid, de liefde tot de naaste en de eerbied ook voor zijn aardse leven. Zal ze die nu werkelijk op algemene schaal in toepassing durven brengen? Als ze haar eigen boodschap ontrouw wordt, zal ze worden teruggedrongen tot haar uitgangspunten en opgerold worden als een oud perkament. Haar levenskansen zullen worden afgesneden. Toekomst zal ze niet meer hebben. Maar in het andere geval zal zij behouden worden en het wonder tot stand zien komen van vrede en welvaart voor allen. Alweer door wat tenslotte blijkt te zijn in de praktijk gebrachte naastenliefde”.

Een operationeel-getinte beschouwing over enkele fundamentele aangelegenheden bij de ontwikkelingshulp toegespitst op het probleem van kennisoverdracht en kennisreceptie.

Uitgangspunt is de veronderstelling (kennelijk bij de meerderheid van ons volk al of niet bewust aanwezig) dat zowel het begrip „ontwikkeling” als het er mee verbonden begrip „welzijn” of „leefbaarheid” met een zekere algemene geldigheid gedefinieerd kan worden. Ook al is dit maar zeer ten dele in overeenstemming met de werkelijkheid (die immers van volk tot volk sterk verschilt — of men nu denkt aan nationale ideologische kretten zoals „liever kanonnen dan boter”, en „liever vrij en arm dan gekoloniseerd en rijk” of wel aan diverse stam-eigene opvattingen), toch kan onze eigen, sterk vereenvoudigde opvatting z'n voordelen hebben, vooral omdat het de discussie over de zaak waarom het gaat (de ontwikkelingshulp) aanzienlijk vereenvoudigt.

Waar het nu op aankomt is, dat we ons van deze door ons aangebrachte vereenvoudiging bewust zijn en dat we dus bewust abstraheren van de veelvormige werkelijkheid zoals deze zich op vele plaatsen en in vele landen verschillend voordoet.

Maar nu dringt zich wel onmiddellijk een vraag aan ons op, nl. deze: „Tot welke grens abstraheren we — hoever kunnen of mogen we bij onze vereenvoudiging gaan?” Wanneer we zouden afgaan op de veelvuldig en in allerlei geschriften gedrukte getallen, getallen die ons iets meedelen over calorieën, of over procenten analfabetisme, over gemiddelde levensduur of die sterfte- en geboortecijfers, bevolkingsdichtheid, aantallen inwoners per arts, of radiotoestellen per inwoner weergeven, dan is het meest voorkomende antwoord blijkbaar: tot we iets meetbaars hebben. Men kan dat doodgewoon vinden, of het zelfs toejuichen, maar men kan er ook uiterst kritisch tegenover staan.

Het zoeken naar een getal of een hoeveelheid is ons, westerlingen, kennelijk aangeboren. Onze vragen spitsen zich steeds toe tot iets in de geest van „in hoeverre” of „in welke mate”. Maar, aan meten moet een meettheorie ten grondslag liggen, maar dan wel een theorie, een beschouwing, die niet al te ver van de werkelijkheid van iedere dag in „de” ontwikkelingslanden verwijderd mag liggen. Afgezien van de vragen of de gebruikte cijfers kloppen, moet men zich dus voortdurend deze vraag stellen: *wat* meet ik nu eigenlijk — waarvan is de gemeten maat symbool of index of waarover doet het uitspraak.

Pas wanneer ik veel weet van locale omstandigheden, weet ik of het meten zin heeft, daarbij maar aannemende dat ons westers uitgangspunt van het zoeken naar „het meetbare” zelf zinvol is.

Wij moeten ons er evenwel rekenschap van geven dat er een andere benadering denkbaar is, een benadering waarbij het accent meer kwalitatief dan kwantitatief is, maar in de praktijk kan men daar toch geen uitgangspunt van blijven maken. Wel moeten we ons er van bewust zijn, dat een dergelijk pragmatisme vrijwillig verkozen is en niet voortvloeit uit een levensbeschouwing, die materialistisch en „normloos” zou zijn. Dat moet duidelijk uitgesproken worden, wanneer wij bij het vereenvoudigen van het beeld of ontwikkelingsmodel afstand gaan doen van beschouwingen over waarden en normen, en ons baseren op stoffelijke of organisatorische maar op de stof gerichte dingen.

Het levenspatroon van volken in ontwikkelingslanden omvat dus oneindig veel meer dan „brood en spelen”, maar we beginnen onze beschouwing met een tot deze seculaire proporties teruggebracht beeld.

Bij het opstellen van ontwikkelingsplannen moeten geestelijke waarden bij ontvangende landen, althans in eerste instantie, buiten haakjes geplaatst worden. Daarna pas kan men er toe overgaan relevante factoren bij ontwikkelingshulp te formuleren en vast te stellen.

Geestelijke factoren zullen achteraf wel blijken evenzeer of nog méér relevant te zijn (of te zijn geweest), maar we hebben ze in dit stadium buiten beschouwing te laten. Uitgangspunt is immers dat de beoogde sociale, economische en technische ontwikkeling *per se* gericht is op: de materiële welzijnsnoties (voedsel, werk, gezondheid e.d.) en niet de gehele sociaal-culturele werkelijkheid betreft (moraal of godsdienst).

De terreinen, waarop hulpverlening niet gericht is (ook al spelen zij, in afgeleide zin een rol) zijn met name terreinen, die tot de „zwaarste” (en tamelijk stabiele) componenten gerekend worden t.w. de normenstelsels en etische grondslagen van de diverse samenlevingen. Wij onderkennen deze componenten wel degelijk, maar we blijven er bewust van af. Waarom dit zo gesteld? Omdat wij, als gevende partners in de ontwikkelingshulp-samenwerking niet langer voorgoed voeren over de ontvangende partners.

Het moet aan het ontvangende, onafhankelijke land worden voorbehouden zelf te bepalen welke de uiteindelijke normen en doelstellingen zijn, die een bepaald genre ontwikkeling (en daardoor dus bepaald project) gewenst maken. Het blijft aan onze kant een politieke beslissing, of wij, dit wetende (vaak weten wij het niet!) hulp aan het ene land niet verkieslijker zullen achten dan aan het andere.

Dit sluit dan tevens een beroep op onze conscientie (naast overwegingen van het politiek wenselijke of bereikbare) in.

Onze hulpverlening betekent dus hulp bij het bereiken van niet door ons gestelde doelen. Ook al hebben wij verantwoordelijkheid voor onze naaste dan betekent dat nog niet dat wij hem bevoogden, ook in de

best-bedoelde zin van: doelen voor hem ontwerpen, die hij begerenswaardig moet vinden of moet gaan vinden (gewoonlijk doet hij dat trouwens toch al, althans in de zojuist geschetste technisch-economische sfeer!) en waarbij wij hem dan wel zullen helpen.

Kort en goed: We moeten dus niet *streven naar „doel-adviseren”, maar naar „projectadviseren”, ook al zal het in de praktijk van de uitvoering van het projekt wel vaak moeilijk blijken het één van het ander te scheiden (of zelfs te onderscheiden)*. Dat bij het kiezen van doeleinden vanwege de partner niet altijd nobele motieven, in onze zin, de doorslag zullen geven (groepsbelangen!) moeten wij accepteren. Zelf zijn wij niet beter. Misschien moeten we een „helaas” laten horen, wanneer wij zien, dat met andere groepsbelangen dan die welke de (politieke) boventoon voeren enigszins achteloos of zelfs rücksichtlos wordt omgesprongen, zeker wanneer enig overleg had aangetoond, dat het ook anders had gekund. Men denke met name aan het lot van vele minderheden!

Dit brengt ons tot een voorlaatste punt.

Als het al zò is, dat de culturele deskundigheid (een ander woord voor kennis van locale omstandigheden en immers Nederlands sterke kant: de kennis van andere beschavingen!) nauwelijks meer een rol kan spelen bij het „beschermen” van samenlevingen en samenlevingsvormen, die blijkbaar gedoemd zijn om te verdwijnen, dan blijft nog het grote punt van de project-evaluatie, evt. ook van het analyseren van „pilot-projects” en het opsporen van oorzaken van bij de opstelling van projecten niet voorziene en vooral uit efficiency-overwegingen vaak ongewenste en remmende neven-effecten: „Waarom loopt de zaak niet zoals het moet?” (d.w.z. zoals de deskundige vindt, dat het moet). Het is hier, dat de aanvankelijk buiten haakjes geplaatste fundamentele grootheden weer worden binnengehaald en waarbij vragen betreffende rendement van ontwikkelingsprocessen en omgekeerd van schade door moderne ontwikkelingen toegebracht aan menselijke waarden, geformuleerd moeten worden binnen een raam van kwaliteiten méér dan van kwanta. Op deze kanten van de ontwikkeling van te voren te wijzen en niet pas achteraf, is evenzeer onze plicht als het verlenen van de ontwikkelingshulp zelf.

Willen de machthebbers in een zgn. jonge staat besluiten tot sedentarisation van nomaden-stammen?

Zo ja, dan is dat *hun* politieke beslissing, waarvoor zij alle verantwoordelijkheid dragen. De *onze* is het, daarentegen, er desgevraagd op te wijzen, dat dit niet uitsluitend een planningsprobleem is, maar een complex gebeuren waarmee mensen gemoeid zijn — en onze projecten moeten dienovereenkomstig ontworpen worden.

Wanneer nu de gevallen van rendement, resp. schade aan de orde

worden gesteld, wordt de aanvankelijk buiten haakjes geplaatste factor zelfs tot hoofdmotief en betreden we het terrein van de zgn. fundamentele attitudes, van de grondslagen waarop een levenspatroon gebouwd is. Om het heel scherp te stellen zou men kunnen zeggen dat „rendement” samengaat met de onze als hulpverleners eigen of verworven kennis van deze attitudes (gekoppeld aan onze bereidheid deze kennis in de praktijk te brengen), terwijl er omgekeerd een negatieve correlatie bestaat tussen „schade” en de bij ons aanwezige appreciatie van deze factor.

Kennisoverdracht moet dus tweërlei versie van het element „kennis” bevatten, enerzijds kennis als de ons eigen „know-how”, anderzijds kennis van de partner — kennis bijna in Bijbelse zin, waarbij de ander door ons gekend wordt, d.w.z. als gelijkgewaardeerde cultuurdrager van een andere cultuur ervaren wordt. Maar een ander kennen impliceert ons-zelf-kennen (daaraan is trouwens groot gebrek) en kennis van de grondslagen van „het westen”, van attitudes t.a.v. punctualiteit, efficiëntie, publiek fatsoen, goed koopmanschap, betrouwbareheid, „tijd is geld”, „afpraak is afspraak” en vele andere is even onontbeerlijk als weten van andere (Afrikaanse, Aziatische etc) typen van instellingen betreffende zulke wezenlijke zaken als bijv. tijd, ruimte, stof, eer of verantwoordelijkheid.

Alleen dan kan kennisoverdracht meehelpen aan het daadwerkelijk slagen van de pogingen om tot harmonische welzijnsverhoudingen in wereldverband te komen. Maar ook dan hoede men zich voor een panacee-gedachte, alsof méér ontwikkelingshulp uitsluitend tot méér-gewenste resultaten of toestanden zou moeten leiden.

Het ligt niet in de bedoeling in dit rapport uitspraken te doen over zeer concrete vragen of om uitspraken te doen over uitvoering van plannen. Vragen als: „Is het wenselijk dat jongeren uit de ontwikkelingslanden hier worden geschoold, of verliezen ze daardoor te zeer contact met de eigen bevolking?” kunnen alleen van geval tot geval na diepgaand onderzoek gesteld worden. Wel wijzen wij er op, dat dit soort onderzoek dan ook aangepakt moet worden — anders weten wij over tien jaar nog even weinig concreets te antwoorden als nu.

Dit is nu juist een goed voorbeeld van „project-evaluatie”. Maar, laten we ook hier hand in eigen boezem steken: hoe weinig hebben wij zelf in eigen land aan dergelijke onderwijs-research gedaan. Naast onderzoek, evaluatie-achteraf, zo meent de commissie, zou ook meer aandacht besteed moeten worden aan evaluatie-vooraf! Hoe groot en van welke aard is de absorptie-bereidheid en het absorptie-vermogen van bepaalde groepen in de ontvangende landen t.a.v. die en die bepaalde en nauwkeurig omlijnde kennis? Welke overdrachts-processen zullen het meest geëigend blijken, welke daarentegen impliciet indoctrinerend, zodat *met*

de kennis meer dan de voor appreciatie noodzakelijke hoeveelheid noties omgebogen worden?

Deze vragen moeten gesteld en onszelf vooral ook deugdelijk voor ogen gesteld worden, willen wij niet onwetens en onwillens opnieuw op het gladde ijs van de zelfingenomen bevoogding raken, waarbij wij een hele scala van ons eigen waardensysteem méé willen overdragen, boven die kleine sector van „manageriale” kennis, die voor het slagen van een project nodig is. De grote moeilijkheid ligt in het trekken van de „juiste” grens. *Die grens ligt voor een christen in overheidsdienst minder duidelijk dan voor dezelfde of een andere christen in dienst van zending of missie. Innerlijke conflicten zullen vaak niet uit kunnen blijven.* Ook al is deze zee bezaaid met klippen, de risico's van mislukking, inefficiency, wanbegrip en wrijving moeten genomen worden — er moet gevaren worden.

SOCIALE ASPECTEN VOOR ONTWIKKELINGSHULP

Na de oorlog is de ontwikkelingshulp aanvankelijk voornamelijk een zaak van economische hulp geweest. Er was vooral aandacht voor de sociale aspecten voorzover zij samenhang met de economische ontwikkeling.

De laatste tijd is er echter een groeiend besef, dat deze economische ontwikkeling niet los kan worden gezien van de sociale problemen. Verhoging van de levensstandaard zal mede op sociaal terrein veranderingen geven en vragen oproepen.

In Nederland heeft voor deze sociale kant van het ontwikkelingsprobleem steeds belangstelling bestaan. Thans krijgt deze sector, die nog weinig was bekeken, ook internationaal de aandacht, welke hij zozeer verdient. Het inzicht groeit, dat de sociale vraagstukken systematisch moeten worden aangepakt en dat een bewuste keuze gedaan zal moeten worden met betrekking tot de verschillende vormen van sociale ontwikkeling. Tot nu toe is dit achterwege gebleven en heeft men de verschillende sectoren min of meer apart beschouwd zonder hen onderling te vergelijken. Men ging intuïtief te werk en deed, wat de hand vond om te doen. Zo werd nagegaan, welke invloed economische hulp op de sociale toestanden had, terwijl anderzijds de vraag hoe de sociale assistentie de economische hulp kon steunen, weinig aandacht kreeg.

Er blijkt duidelijk een gebrek aan basiskennis voor ontwikkelingsprogrammering op dit terrein.

Deze overwegingen hebben de regering er zoals reeds eerder werd vermeld, enige tijd geleden toe doen besluiten om in het kader van het ontwikkelingsdecennium van de Verenigde Naties aan de Secretaris-Generaal van de Verenigde Naties één miljoen dollar beschikbaar te stellen om een wetenschappelijk instituut op te richten, dat als taak heeft binnen de termijn van 3 à 5 jaren een prioriteitenanalyse op te stellen voor de sociale ontwikkelingsprogrammering.

Het instituut voor sociale ontwikkelingsprogrammering is thans aan het werk. Een van de eerste conclusies is geweest, dat de sociale indicatie wel eens een betere maatstaf voor de ontwikkeling zou kunnen zijn, dan de berekening van het inkomen per hoofd van de bevolking. Ook ten aanzien van de opvoeding wijst dit instituut er terecht op, dat het bij bestrijding van de grote kindersterfte zeker even belangrijk is om de ouders te onderrichten op het terrein van kinderverzorging als om een betrekkelijk groot aantal artsen en ziekenhuizen ter beschikking te hebben.

In eerste aanleg ging men er wel eens teveel van uit, dat in de relatie tussen economische en sociale sferen in de gemeenschapssamenleving het

„economische paard”, de productiecapaciteit, gezien moest worden als het trekpaard van de „sociale wagen”, het consumptie- en levenspeil, waarbij de snelheid in de vooruitgang werd bepaald door de kracht van het trekdiër.

Nu is de sociale wetenschapswereld echter tot de conclusie gekomen, dat dit beeld onbruikbaar is. Het in beweging komen of zijn wordt thans gezien als een produkt van een gecompliceerd proces, waarbinnen sociale en economische factoren onderling op elkaar inwerken.

Met deze erkenning voor het falen op sociaal terrein en herkenning van het probleem rijzen weer nieuwe vraagstukken.

Ontwikkelingshulp is geen liefdadigheid van westerse landen aan minder ontwikkelde gebieden. Men dient zich te hoeden voor overdreven besef van eigenwaarde. Ontwikkelingshulp kan nooit meer zijn dan een ontmoeting van verschillende cultuurpatronen.

Naar mate de sociale vragen meer in de belangstelling komen, vindt deze ontmoeting sterker plaats en zullen ook jonge landen zelf een groter aandeel in het gesprek hebben.

Godsdienst is nimmer een onderdeel van de ontwikkelingshulp van de overheid geweest. Maar de sociale structuur hangt ten nauwste samen met de godsdienstige achtergronden van de verschillende gebieden.

In het gesprek tussen de partners uit het westen met de inwoners uit andere gebiedsdelen, zal derhalve mede moeten worden nagegaan, op welke manier een nieuw sociaal cultuurpatroon zich voegt in de godsdienstige levenshouding van het betrokken land.

Evenals economische ontwikkeling vastloopt zonder een gelijktijdige sociale begeleiding, zal ook sociale hulp geen werkelijk resultaat geven zonder dat de bevolking in het betrokken land geestelijk rijp is voor de sociale verandering. De regeringen van de ontvangende landen zullen dan ook niet afwijzend kunnen staan tegenover structurele vernieuwingen.

Naast economische hulp zal de mens een mentaliteitsverandering ongewild, doch anderzijds ook bewust moeten ervaren. Alleen technische kennis is niet voldoende om een bedrijf gaande te houden. Daarbij behoort tevens de kennis voor organisatie, tijdsbeoordeling en planning, en in het algemeen een volledige verandering van houding ten opzichte van de materie.

Alleen constateren van deze feiten zou steriel zijn zonder op de mogelijkheden nader in te gaan.

Nog meer dan bij de economische ontwikkelingshulp zal deze sociale hulp aanvankelijk gelijken op het ploegen op akkers vol stenen en vrijwel zonder resultaat. Onze zendingsarbeiders hebben dit al tientallen jaren lang geweten. Alleen met grote opoffering van de individuele werkers en

oneindig geduld, maar zonder hoogmoed, kan deze mentaliteitsverandering worden verkregen.

In Nederland zijn velen aanwezig, die ervaring hebben met dit werk. Kennisoverdracht is dan ook een taak, waar Nederland zich aan kan wijden en waar een groot aantal Nederlanders altijd een werkerterrein hebben gevonden. Maar het is vaak een zwaar en vrijwel uitzichtloos werk.

Wanneer in een gebied een groot analphabetisme bestaat, zal het geven van onderricht aan een kleine groep, slechts ten gevolge hebben dat deze nieuwe „geleerden” onmiddellijk buiten hun eigen kring komen te staan en zich te goed achten voor het gewone werk.

Het gevaar voor vervreemding van eigen mensen is pas geweken wanneer een brede laag van de bevolking een bepaalde basiskennis heeft verkregen. Er bestaat dan de mogelijkheid een sterkere bovenbouw te vormen, welke op de gehele bevolking is gefundeerd.

In de stormachtige ontwikkeling van deze tijd, ontbreekt het echter meestal aan tijd, geld en mensen om op korte termijn een dergelijke onderbouw te vormen, zodat men genoodzaakt is met bepaalde projecten te werken in de verwachting, dat hierdoor voldoende uitstraling plaats vindt om anderen te beïnvloeden. Maar men kan dan ook niet anders verwachten dan een klein resultaat van een groot werk, omdat de geestelijke achtergrond van de ontvangende volkeren nog niet toe is aan de nodige mentaliteitsverandering om de projecten op te vangen en door te geven. Een volgende taak, die in het ontwikkelingswerk voor Nederland is weggelegd, is de bestudering en benadering van de andere beschavingen. Het zou bepaald onjuist zijn indien door de ontwikkelingshulp en de zeer snelle economische en sociale veranderingen, de bestaande culturen verloren zouden gaan of volledig zouden worden opgenomen in andere levenspatronen.

Juist in het kader van de ontwikkelingshulp zullen de nog bestaande culturen moeten worden bestudeerd, omdat alleen op die manier kan worden gezocht naar een nieuw levenspatroon, dat past in een nieuwe wereld.

Conclusies:

- a. In veel ontwikkelingslanden zal een technisch-economische en een sociaal-maatschappelijke ontwikkeling dan eerst recht wortel kunnen schieten, indien er ook een mentaliteit aanwezig is of komt, welke deze ontwikkeling kan dragen.
- b. Vanzelfsprekend zal de medewerking van de regering van het ontvangende land gewaarborgd moeten zijn, ook indien de beoogde ontwikkeling een structuur-verandering en een totaal andere benadering van de materie met zich mee zou brengen.

- c. Bestudering van bijvoorbeeld de godsdienst en van het meestal hiermee zeer nauw verbonden cultuur-patroon in de ontvangende landen zal daarom noodzakelijk zijn, wil men tot een verantwoorde en efficiënte aanpak van ontwikkelingswerk komen die ook door de ontvangende landen wordt aanvaard en gedragen.
- d. Methodisch betekent dit niet, dat men in het ontwikkelingswerk nu eerst met mentaliteits-ontwikkeling, c.q. met mentaliteits-verandering, waar nodig, zou moeten beginnen om daarna pas met technisch-economische en sociaal-maatschappelijke hulp te komen. Het proces van mentaliteitsverandering kan zeer wel mede voortvloeien uit de op technisch-economisch en sociaal-maatschappelijk gebied geboden hulp.
- e. Kennisoverdracht op al deze terreinen is een taak, waaraan juist Nederland zich bij uitstek kan wijden. Personen, die in het kader van ontwikkelingshulp werkzaam zijn, zullen er zich daarom telkens bewust van moeten zijn, dat technisch-economische hulp *alleen* heel dikwijls geen resultaat zal opleveren, indien de bewoners van het betrokken land niet mee betrokken worden in een proces van mentaliteitsverandering.

OVERBEVOLKING EN ECONOMISCH-SOCIALE STAGNATIE

De wereldbevolking neemt thans per jaar met 60 miljoen mensen toe. Zij bedraagt nu drie miljard mensen, maar nog vóór het jaar 2000 zal zij verdubbeld zijn tot zes miljard. In het jaar 2100 zal de wereldbevolking ongeveer 31 miljard zijn.

Het groeipercentage van de bevolking ligt in de meeste westerse landen tussen 0,5% en 2%; in de meeste ontwikkelingslanden tussen 3% en 4,5%. Bij een gemiddelde groei van 0,5% verdubbelt de bevolking in 140 jaar; bij een gemiddelde groei van 3% in 24 jaar.

Het Nederlandse groeipercentage is gemiddeld 1,35%, d.w.z. dat het Nederlandse bevolkingscijfer bij deze groei in het jaar 2000 ongeveer 20 miljoen zal bedragen; in het jaar 2100 ongeveer 60 miljoen.

Het groeipercentage in India is ongeveer 2,3%, hetgeen betrekkelijk laag is vergeleken met andere ontwikkelingslanden, b.v. Venezuela met 4,4%. Desondanks zal bij handhaving van dit groeitempo de huidige bevolking van 480 miljoen mensen in het jaar 2000 zijn toegenomen tot 1 miljard. Deze cijfers mogen dor zijn, maar zij geven in ieder geval enig inzicht in de problemen, die nu en straks om een oplossing vragen, o.m. voor wat betreft de ruimtelijke ordening, de voedselvoorziening, de huisvesting, het onderwijs, de tewerkstelling enz. Zij zeggen nog meer omtrent de problemen, waarmee de ontwikkelingslanden te kampen hebben, die nog zó'n achterstand moeten inlopen op het gebied van de sociale investeringen en de uitbreiding van het productie-apparaat — en vaak niet kunnen inlopen — dat men zich daar over de toekomst maar weinig illusies maakt. Want die toekomst voorspelt alleen maar duisternis wanneer de economische ontwikkeling niet sneller gaat dan thans het geval is.

Nu zijn vele deskundigen het er over eens dat de snelle bevolkingsgroei in de meeste ontwikkelingslanden één van de belangrijkste oorzaken is van de stagnerende economische vooruitgang. Deze groei, die een gevolg is van de spectaculaire daling van het sterftecijfer — zo steeg in de periode 1930-1965 de gemiddelde levensduur van de Indiase bevolking van 27 jaar tot 49 jaar —, zal ongetwijfeld nog verder toenemen, omdat ook in de meeste ontwikkelingslanden de overheid voortgaat uitbreiding te geven aan de openbare gezondheidszorg en medische hulpverlening. Het is dit nog verder stijgende groeipercentage dat de overheid voor steeds grotere problemen stelt, wanneer tenminste deze overheid het tempo van de economische ontwikkeling in haar land wil versnellen.

Toegegeven, er zijn ook geleerden en politici, die aan het probleem van de snelle bevolkingsgroei minder zwaar tillen. Sommige van hen vertrouwen er op, dat de technische ontwikkeling en nieuwe ontdekkingen ook

een verdubbelde wereldbevolking voor hongersnood zullen behoeden. Anderen verwachten zelfs, dat van een snelle bevolkingsgroei voor sommige ontwikkelingslanden een gunstige stimulans kan uitgaan op de economische ontwikkeling. Hier moet de groei dus een soort uitdaging vormen. Weer anderen stellen, dat een soort automatische oplossing van het groeioprobleem waarschijnlijk is, zodra de maatschappelijke en culturele ontwikkeling van een volk een zeker peil zullen hebben bereikt. Maar aangezien dergelijke nogal speculatieve verwachtingen maar een zeer betrekkelijke bijdrage vormen om een economische ontwikkeling te versnellen en de tegenstelling tussen rijke en arme landen op te heffen, is het ongetwijfeld constructiever om maar wat zwaarder aan het probleem te tillen en het in ieder geval niet via alle denkbare en ondenkbare verwachtingen uit de weg te gaan.

In dat verband dient dan allereerst een zelfs bij enkele deskundigen bestaand misverstand uit de weg te worden geruimd, nl. dat alleen voor de ontwikkelingslanden een snel groeiende bevolking een probleem van de eerste grootte zou zijn. Dit is echter maar ten dele juist.

Ook een ontwikkeld land zou zich voor enorme problemen gesteld zien, als het groeipercentage niet 1,3% zou zijn (zoals in Nederland), maar b.v. 3% à 4%. Dat zou immers betekenen, dat onze jaarlijkse aanwas dan niet 150.000 zou zijn, maar 400.000 à 500.000. In dat geval zouden ongetwijfeld ook bij ons de problemen van huisvesting, onderwijs enz. zó knellend worden, dat ook wij waarschijnlijk een keuze zouden moeten doen tussen terugvallen op een lager levenspeil of een drastische geboortebeperking.

Stelt dus een hoog groeipercentage ieder land voor grote problemen, deze zijn voor ontwikkelingslanden bijna onoplosbaar, omdat hun groeipercentage van 3% à 4% een enorme belasting is om economisch van de grond te komen. Immers, ongeveer de helft van de besparingen wordt opgeslokt door de aanwas, zodat er minder overblijft om het lage levenspeil van de bevolking te verhogen door middel van een vermeerdering of verbetering van het productie-apparaat. (Zo wordt in India het grootste deel van de besparingen door de bevolkingsgroei geabsorbeerd, nl. van de 7% besparingen van het nationaal inkomen ongeveer 6%).

Het is deze harde constatering geweest, die verschillende tegenstanders van geboortebeperking ten slotte tot voorstanders heeft gemaakt. Zo zijn o.a. Nehru, Nasser en de Chinese leiders in de loop der jaren overgegaan tot een actieve bevordering van de geboortebeperking. De jaarlijkse bevolkingstoename met 10 miljoen in India en meer dan 16 miljoen in China liet hun vrijwel geen andere keus.

Los van de persoonlijke verantwoordelijkheid, die altijd en overal voorop dient te staan, is de vraag of geboortebeperking aangemoedigd moet

worden, in de eerste plaats een zaak van de nationale overheid. Zij is ten slotte de eerst verantwoordelijke, ook al omdat zij het best kan nagaan wat wel en niet mogelijk is, gezien het levens- en cultuurpatroon dat van land tot land, soms zelfs van streek tot streek, verschilt. Hetzelfde kan gezegd worden ten aanzien van de verschillende methoden van geboortebeperking en het ter beschikking stellen van middelen en diensten. De pil is niet overal acceptabel en niet voor iedereen betaalbaar. Zo ligt in Japan en Rusland de nadruk meer op de toegestane abortus provocatus, terwijl in India resultaten worden bereikt met sterilisatie, die overigens alleen bij gehuwden wordt toegepast en pas na schriftelijke toestemming van beide echtgenoten. Anderzijds heeft de regering van Thailand geboorteregeling als middel om de bevolkingsgroei in toom te houden juist verworpen. Niet alleen vreest zij dat een dergelijke politiek de moraal van de bevolking zou kunnen ondermijnen, maar ook is zij van mening, dat Thailand de ruimte heeft om zijn bevolking van 30 miljoen te verdubbelen.

Zeker is, dat geen der voorstanders van geboortebeperking zal beweren, dat zij dé oplossing is voor de ontwikkeling van de ontwikkelingslanden. Even zeker is, dat steeds meer regeringen gaan inzien dat zij wel een zeer noodzakelijk onderdeel is van het complex maatregelen, die getroffen moeten worden om aan de ontwikkelingsproblemen het hoofd te bieden. Blijft dan nog de vraag, welke bijdrage het westen op dit terrein kan en wil leveren aan de ontwikkelingslanden.

Naast enkele individuele landen zijn het vooral de Verenigde Naties als orgaan, die al sinds vele jaren de aandacht vestigen op het probleem van de snelle bevolkingsgroei i.v.m. de gewenste economische ontwikkeling. Des te meer moet dan ook worden betreurd, dat de Verenigde Naties op dit gebied nog zo weinig konden doen, o.m. omdat verschillende westerse landen (ook Nederland!) zich tot nu toe er tegen verzetten, dat de V.N. behalve informatie ook technische hulp verlenen ten behoeve van nationale projecten en programma's aangaande het bevolkingsvraagstuk, ook indien deze hulp door regeringen uitdrukkelijk wordt gevraagd. Ongetwijfeld zal iedereen willen beamen dat het vraagstuk van geboortebeperking vele haken en ogen heeft. Maar wanneer de regering van een noodgebied tevergeefs aan de V.N. hulp vraagt voor een propaganda, die waardig wordt gevoerd en de vrijheid van het individu niet aantast, mag terecht de vraag gesteld worden, of niet te veel wordt uitgegaan van een Nederlandse, i.c. een Europese situatie, waar niet alleen het cultuurpatroon heel anders ligt, maar ook het bevolkingsprobleem en de economische ontwikkeling veel minder knellend zijn.

Het valt moeilijk in te zien welke bezwaren men er tegen kan hebben, dat regeringen van ontwikkelingslanden de idee van de gezinsplanning

bij de bevolking propageren en middelen daartoe beschikbaar stellen. Het zou daarom ook juister zijn om niet het maken van propaganda als zodanig te veroordelen, maar op dat gebied het verlenen van technische bijstand aan ontwikkelingslanden afhankelijk te stellen van de wijze *waarop* de propaganda voor gezinsplanning wordt gevoerd en van de middelen die daartoe worden aangewend.

Nu verwacht moet worden dat hierover in het kader van de V.N. voorlopig nog wel geen eensgezind standpunt zal worden bereikt en multilaterale bijstand op dit punt zolang achterwege moet blijven, is het des te verheugender te mogen constateren dat in het Nederlandse standpunt in deze althans enige beweging schijnt te komen. Gezien immers de uitspraken van regeringszijde in de begrotingscommissie voor Buitenlandse Zaken in januari 1966 en van de Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen tijdens haar symposium in juli 1966, mag het niet tot de onmogelijkheden worden gerekend dat het Nederlandse beleid in deze sector eerlang in die zin zal worden omgebogen, dat aan ontwikkelingslanden, die daarom vragen, bilaterale hulp op het gebied van gezinsplanning zal worden verleend. In dit verband mogen de woorden in de „nota hulpverlening aan minder ontwikkelde landen”, aan de bevolkingsaanwas gewijd, niet onvermeld blijven. (nota „hulpverlening aan minder ontwikkelde landen”, ministerie van Buitenlandse Zaken, 1966, blz. 35 e.v.).

Zouden meer regeringen en parlementen deze weg inslaan, dan is dat een nieuwe belangrijke bijdrage om een van de oorzaken, die de welvaarts kloof tussen rijke en arme landen verwijdt, met succes te bestrijden.

FINANCIELE URAAGSTUKKEN

Sinds de publicatie van ons rapport „Nederlands taak inzake de samenwerking met ontwikkelingslanden”, uitgave van de Savornin Lohman Stichting in 1963, zijn de belangrijkste gebeurtenissen van financiële aard met betrekking tot de hulp aan ontwikkelingslanden en speciaal het Nederlandse aandeel daarin als volgt geweest.

1. Volgens het onlangs verschenen O.E.S.O.-rapport was in 1964 de Nederlandse officiële (regerings) steun slechts 0,37% van het nationaal inkomen oftewel ruim f 176 miljoen. Dit getal duidt aan het werkelijk uitbetaalde bedrag.

Ons Parlement heeft voor 1964 een bedrag van f 256 miljoen goedgekeurd. De Regering had dus 45% meer kunnen besteden dan zij in feite deed.

Het behoeft geen betoog dat het percentage (0,37%) van het nationaal inkomen beschamend laag ligt en ongunstig afsteekt vergeleken met de percentuele bijdragen van België (0,67%), Canada (0,39%), West Duitsland (0,58%), Frankrijk (1,26%), Groot Brittannië (0,67%), Portugal (2,24%) en de Verenigde Staten (0,70%).

Het vaak gehoorde excuus dat ontwikkelingshulp zich zo moeilijk laat besteden en dat een groot bedrag — en vaak langdurig — in de pijplijn verkeert, is niet bijzonder reëel. Bovengenoemde andere landen hebben klaarblijkelijk van dit euvel geen of weinig last. In dit verband moet er op gewezen worden dat het instellen in Nederland van een ontwikkelingsfonds, hetwelk wel hier en daar is bepleit, op zichzelf in deze situatie geen verbetering kan brengen. De verhoging van de Nederlandse bijdragen aan de economische groei in de ontwikkelingslanden hangt veel meer samen met het tijdig opsporen van effectieve bestedingsmogelijkheden voor de ontwikkelingshulp, dan met een interne Nederlandse financieringsprocedure.

De voornaamste reden van het Nederlandse falen is gelegen in het feit dat wij grote bedragen reserveren voor onze verplichtingen inzake het E.E.G.-ontwikkelingsfonds en West Irian. Van deze bedragen werd

echter slechts een zeer klein gedeelte „afgeroepen” aangezien zich bij de besteding grote moeilijkheden voordoen.

In het West Irian-fonds en in het E.E.G.-ontwikkelingsfonds bevinden zich meer dan 100 miljoen gulden onbesteed. Het heeft uiteraard geen enkele zin met deze reservering door te gaan zolang de uitlaapklep onvoldoende openstaat. De ontwikkelingslanden worden hier niet mee geholpen en het Nederlandse Parlement raakt terecht geïrriteerd. Voor het West Irian-fonds openen zich overigens na het onlangs bereikte akkoord tussen Nederland en Indonesië weer nieuwe mogelijkheden.

De Nederlandse Regering zou in dit verband moeten stellen, dat de niet opgenomen, door Nederland verschuldigde bedragen, na een nader te bepalen tijd, de desbetreffende landen ten goede zouden moeten komen in de vorm van een investeringsgarantie, te verstrekken aan particuliere — Nederlandse — investeerders; zulks uiteraard na overleg met en goedkeuring van de contractuele partner. Na afloop van de garantieperiode zou het desbetreffende bedrag, indien de garantie niet in werking heeft behoeven te treden, opnieuw in contanten ter beschikking van het ontwikkelingsfonds worden gesteld.

Een andere, tweede reden van ons achterblijven is gelegen in het feit dat onze multi-laterale steunverlening haar praktische beperking heeft en dat onze regering destijds te weinig directe contacten met de ontwikkelingslanden had om voldoende verantwoorde en tijdige bi-laterale steun te kunnen verlenen.

Nu is het merkwaardig dat het Nederlandse bedrijfsleven van deze obstakels geen last bleek te hebben.

De particuliere kapitaalsstroom bedroeg in 1964 0,55% van het nationaal inkomen oftewel f 264 miljoen. Terwijl dus de Nederlandse Regering in O.E.S.O.-verband een tamelijk slecht figuur slaat, wordt dit door het Nederlandse bedrijfsleven ruimschoots gecompenseerd. In 1965 liep deze particuliere kapitaalsstroom zelfs op tot f 443 miljoen.

Dat het Nederlands totaal voor 1964 slechts 0,04% minder was dan het overeenkomstige gemiddelde van alle O.E.S.O.-landen is dan ook uitsluitend aan ons bedrijfsleven te danken.

In alle O.E.S.O.-landen buiten Nederland en Scandinavië bestaat voorts een innige samenwerking tussen regering en bedrijfsleven. Vooral de grote projecten worden in onderlinge samenwerking onderzocht en soms geëxecuteerd.

In de Verenigde Staten, Groot Brittannië, Canada en Frankrijk is dit speciaal het geval en de hieruit ontstane combinaties zijn uiteraard financieel te sterk om het middelgrote Nederlandse bedrijf, dat geheel op eigen benen moet staan, een faire kans te geven.

Dat niettegenstaande dit feit ons bedrijfsleven nog zo goed voor de dag is gekomen, is voor een belangrijk deel te danken aan onze grote concerns. Daartegenover staat dat ook voor de middelgrote bedrijven in Nederland meer kansen weggelegd zouden moeten zijn, temeer daar zij een minstens zo belangrijke bijdrage kunnen leveren tot grotere welvaart in de ontwikkelingslanden.

Daarbij zou dan automatisch de aard der investeringen en hun geografische spreiding ook meer gevarieerd worden, hetgeen zeker wenselijk is. Het is zowel in het belang van onze officiële hulpverlening als van het Nederlandse bedrijfsleven, indien projectenprogramma's gezamenlijk kunnen worden opgesteld, onderzocht en waar mogelijk uitgevoerd. Hiervoor is nu in 1966 f 20 miljoen uitgetrokken, wat althans een begin is. Ook een nationale investeringsgarantieregeling, eventueel later te voegen in een multilaterale garantieregeling, wanneer deze tot stand zou zijn gekomen, zou hier catalyserend werken, zoals dit het geval is in de V.S., Duitsland en Japan. Hierbij valt op te merken dat zich vrijwel geen calamiteiten hebben voorgedaan.

De basis voor een Nederlandse nationale investeringsgarantieregeling zal uiteraard vrij smal zijn, doch gezien bovengenoemde ervaringen toch niet te riskant.

Zowel deze garantieregeling als de vorming van een belastingvrije reserve voor investeringen tot een bepaalde omvang in de ontwikkelingslanden of andere adequate fiscale faciliteiten, zou de bereidheid van het kleinere en middelgrote bedrijfsleven in Nederland tot dit soort investeringen kunnen stimuleren.

2. Het tekort aan investeringskapitaal in de ontwikkelingslanden begint de meest schrikbarende vormen aan te nemen. Terwijl in 1962 de U.N. World Economic Survey dit tekort in 1970 op \$ 11 miljard schatte, werd dit ruim 1½ jaar geleden reeds door de U.N. Trade Conference op \$ 20 miljard begroot, (beide cijfers gebaseerd op een jaarlijkse groei van het nationaal product in de ontwikkelingslanden van 5%).

Ook is de interest op- en aflossing van de reeds verstrekte ontwikkelingscredieten nu al een in feite onoplosbaar probleem. Deze post steeg van \$ 0,7 miljard in 1956 tot \$ 2,7 miljard in 1964.

Thans bedraagt de totale schuldenlast der ontwikkelingslanden \$ 132 miljard, neerkomend op 150% van het gezamenlijke bruto-sociale product. India zal een derde deel van de buitenlandse valuta benodigd voor haar vierde 5-jarenplan hiervoor moeten besteden, terwijl in de Latijns Amerikaanse landen twee derde van het tekort op de betalingsbalans uit deze betalingen voorkomt.

Het heeft uiteraard geen enkele zin op deze weg voort te gaan en met nieuwe, in buitenlandse valuta gestelde en „normale” rente dragende leningen voor de dag te komen. Deze zouden immers voornamelijk besteed worden om aan de vroegere verplichtingen te kunnen voldoen. De totale schuldenlast zou er alleen maar mee verhoogd worden, zonder dat wezenlijk tot het ontwikkelingswerk wordt bijgedragen.

Door de destijds veel te optimistische visie van de geïndustrialiseerde landen zijn wij nu in het slop geraakt en stagneert de economie in de ontwikkelingslanden hoe langer hoe meer, ten minste indien zij aan hun buitenlandse verplichtingen voldoen.

Niets geeft de ontwikkelingslanden een meer hopeloos gevoel dan deze gang van zaken. Vroeger waren zij weliswaar arm, doch hadden weinig of geen schulden omdat niemand aan hen veel wilde lenen of omdat hun koloniale status een rem was. Nu zijn zij er relatief niet veel beter aan toe, maar staan zij op de drempel van een faillissement. Dit tast uiteraard ook hun soevereine gevoelens aan, waardoor het woord „neo-kolonialisme” mede is ontstaan.

Het gevolg van dit alles is dat verschillende ontwikkelingslanden thans particuliere investeringen prefereren aangezien deze veelal in de vorm van „equity” plaats vinden, d.w.z. dat risico dragend kapitaal wordt ontvangen, waardoor geen schuld ontstaat. Wordt dit kapitaal goed aangewend en draagt het dus vrucht, dan kan een relatief klein gedeelte hiervan vrij gemakkelijk als dividend worden overgemaakt.

In de praktijk blijkt echter dat een groot gedeelte van de winst opnieuw wordt geïnvesteerd, hetgeen het ontwikkelingsland dus dubbel ten goede komt, nog afgezien van de tegenwoordig veelal hoge belastingen welke in eerste instantie op deze winsten worden geheven. De zakelijke attractie voor de moeder-maatschappij moet vaak niet in de eerste plaats gezocht worden in het van de dochter te ontvangen dividend, doch in het commerciële verkeer met deze dochter. Loopt het bedrijf mis, dan heeft het ontwikkelingsland geen geld verloren en zijn er geen verplichtingen ontstaan.

Tegenwoordig komt het ook dikwijls voor dat het ontwikkelingsland een optie op een aantal aandelen kan verkrijgen, waarvan het uiteraard alleen gebruik maakt nadat het bedrijf bewezen heeft levensvatbaar te zijn. Hierdoor draagt het ontwikkelingsland alleen de goede kansen, hetgeen ook redelijk en begrijpelijk is. Vele ontwikkelingslanden hebben de laatste jaren geleerd op welke wijze maximum voordeel te trekken uit particuliere investeringen, zonder de kip die de gouden eieren moet leggen, te slachten. Een verheugend verschijnsel!

Uiteraard hebben particuliere investeringen hun economische grenzen en kunnen zij in bepaalde gevallen (b.v. infra-structuur) geen uitkomst bieden.

De ontwikkelingslanden zijn dus gedwongen om in vele gevallen de hulp van de Wereld Bank, de wereldbank-consultative groups en bilaterale steun in te roepen, ondanks het feit dat de gevraagde interest vaak te bezwarend is, aangezien zij niet in staat zijn een, in de geïndustrialiseerde landen normaal geachte, rente te betalen. De fondsen van de International Development Association, welke wel „soft loans” verstrekt, staan nog in geen verhouding tot de vraag.

Wat betreft de door de Nederlandse Regering berekende interest op leningen aan ontwikkelingslanden valt op te merken, dat deze opliep van 2,8% in 1961 tot 5,5% in 1964, terwijl het O.E.S.O.-gemiddelde gedurende dezelfde periode terugliep van 4,6% tot 3,4%. Ook hier slaan wij dus geen best figuur.

Er dient echter opgemerkt te worden dat het schenkingsbestanddeel van de door Nederland gedurende de laatste jaren aangegane overeenkomsten met ontwikkelingslanden meer dan 70% beliep, terwijl de leningen een looptijd hadden van gemiddeld 25 jaar. Deze laatste twee cijfers zijn dus wel bevredigend.

In dit verband zijn de rapporten van de „Nationale Raad van Advies inzake hulpverlening aan minder ontwikkelde landen”, het bestuderen waard; tevens dient met waardering melding te worden gemaakt van de rentesubsidies die sedert het begrotingsjaar 1964/65 op de leningen van de Nationale Investeringsbank worden verleend.

Naast een veel hogere en beter gerichte bijdrage aan ontwikkelingshulp, dient onze regering ook al haar invloed aan te wenden ten einde het internationaal verstrekken van schenkingen en „soft loans” aan te moedigen. De communistische landen volgen deze politiek reeds geruime tijd en hebben hier politiek voordeel uit kunnen halen.

3. In Nederland moet men vooral niet uit het oog verliezen dat de verlening van ontwikkelingshulp in de praktijk alleen mogelijk is wanneer onze nationale economie dit toestaat, d.w.z. indien zij gezond is. Niettegenstaande de humane beweegredenen voor ontwikkelingshulp, is het de vraag of men bereid is deze hulp op dezelfde wijze voort te zetten en te verhogen indien de economische omstandigheden in Nederland zelf sterk zouden verslechteren.

Daarom dient gewaarschuwd te worden dat waar Nederland in 1963 een zo gunstige vertrouwenspositie innam in de financiële wereld, deze thans wel bijna geheel verloren is gegaan. 1965 is een jaar geweest waarin de Nederlandse economie internationaal gewogen is en te licht bevonden, ook al mogen enkele politici en economen de mening uitspreken dat de toekomst niet al te donker mag worden ingezien.

Het feit dat de nationale en internationale beleggers en daaronder be-

grepen de financiële deskundigen van veel grote beleggingstruists, in 1965 voortdurend „neen” hebben gezegd tegen de Nederlandse economie, is een teken aan de wand welke, indien zij gecontinueerd wordt, haar onvermijdelijke terugslag zal hebben op de grootte van onze ontwikkelingshulp. Dit slaat zowel op onze officiële hulp als op de kapitaalsstroom van ons bedrijfsleven, dat reeds nu te duur moet lenen. Indien wij niet goed opletten, zal de geschiedenis van onze officiële hulpverlening luiden, dat in de jaren dat wij financieel sterk en gezond waren wij niet het apparaat en het inzicht hadden de beschikbare gelden volledig te besteden, terwijl daarna, toen ons apparaat en inzicht verbeterd waren, wij (goeddeels door eigen schuld) de nodige fondsen niet meer opbrachten.

Het gezond houden van onze economie is dus een allereerste vereiste voor het continueren van onze ontwikkelingshulp. Indien onze Ministers van Financiën en Economische Zaken hier tekort zouden schieten zou de Minister of Staatssecretaris belast met Ontwikkelingszaken goeddeels machteloos komen te staan.

Het opmerkelijke hierbij is dat de Nederlandse economie harerzijds weer goeddeels afhankelijk is van buitenlandse beleggers en investeerders, zodat ons financieel klimaat aantrekkelijk voor deze buitenlanders dient te blijven. Thans, de Amsterdamse Beurs en de algemene tendens in ons bedrijfsleven liegen er niet om, is dit bepaald niet het geval, terwijl geen reële tekenen erop wijzen dat in deze toestand op korte termijn een wending ten goede te verwachten valt.

„Nederland let op Uw Saec”, ook ten bate van het belang der ontwikkelingslanden. Te grote regerings- en particuliere uitgaven in Nederland betekenen te kleine uitgaven in landen met een gemiddeld individueel inkomen dat in de meeste gevallen minder dan 10% van het onze bedraagt.

DE HANDEL EN COMMERCIELE ORGANISATIE IN DE ONTWIKKELINGSLANDEN EN DE HULP WELKE NEDERLAND DAARBIJ KAN VERLENEN.

In het koloniale tijdperk waren het voornamelijk de agentschappen en dochters van de in het moederland gevestigde maatschappijen, die de internationale handel van, en de distributie in, het ontwikkelingsland (kolonie) verzorgden. Deze handel was essentieel om de productie van het land te bevorderen, te richten en tot efficiency te dwingen. Vandaar de onmisbaarheid van deze handel.

Anderzijds, en daarmee nauw verband houdende, heeft de handel uiteraard als kenmerk: zo goedkoop mogelijk inkopen en tegen de hoogst haalbare prijs verkopen.

Het oogmerk en belang der nu zelfstandig geworden ontwikkelingslanden lopen hier slechts gedeeltelijk mee parallel. Zij wensen hun producten tegen de hoogst mogelijke prijs te verkopen en de producten die in hun behoeften moeten voorzien tegen de laagst mogelijke prijs te importeren. Willen nationale of internationale handelmaatschappijen zich onder de gewijzigde omstandigheden handhaven, dan moeten zij zich bij deze wens (of eis) kunnen aanpassen. Zij zijn anders overbodig of zelfs ongewenst. Nu zijn er weinig activiteiten in de wereld te vinden welke zo flexibel zijn als de handel en het is inderdaad in veel gevallen mogelijk gebleken een passende en nuttige rol voor haar te blijven vinden.

In bepaalde gevallen zijn combinaties aangegaan met recentelijk opgerichte lokale regeringsorganisaties of zijn zakelijke overeenkomsten afgesloten welke het landsbelang dienen.

Het gevolg hiervan is dat deze handelmaatschappijen vaak niet meer in de eerste plaats optreden als „principaal”, doch hun diensten verlenen tegen een vaste vergoeding (commissie) per transactie. Zij vervullen dan min of meer de functie van internationale makelaars en veelal met succes. Sommige ontwikkelingslanden hebben nationale handelmaatschappijen opgericht welke dan meestal bekleed worden met een aantal belangrijke monopolies, teneinde hen levensvatbaar te maken. Deze organisaties hebben uiteraard de activiteiten van bestaande handelshuizen gelimiteerd. De resultaten zijn in de meeste gevallen zeer teleurstellend geweest voor het ontwikkelingsland, daar deze officiële handelsorganen snel begonnen te lijden aan inefficiency en soms ook corruptie, mede door een gebrek aan kennis en opleiding.

Men zou zich kunnen afvragen of het overweging verdient, de in Nederland geaccumuleerde kennis en ervaring in de internationale handelshuizen op dit gebied, door een stelsel van opleidingen aan de ontwikkelingslanden ter beschikking te stellen. Zulks zou uiteraard een belang-

rijke overheidssteun impliceren. Hier kunnen wij als land, met een oude handelstraditie, goede hulp verlenen.

In het algemeen kan gesteld worden dat de ontwikkelingslanden voorzichtig zijn geworden met het geheel of gedeeltelijk nationaliseren van hun handel.

Een andere, wel steeds populairder wordende, wijze van verkoop van producten is het houden van lokale veilingen. Hier kunnen alle handelsmaatschappijen nog wel als principaal (koper) optreden en door hun onderlinge concurrentie wordt tevens de beste prijs voor de producent behaald. Een consequentie van deze veilingen is, dat de stapelmarkten van tropische producten in Europa goeddeels zijn komen te vervallen, aangezien het accent nu is komen te liggen op de verhandeling in de productielanden.

Op het gebied van de lokale distributie kunnen buitenlandse handelshuizen nog altijd een belangrijke taak vervullen. De administratie in vrijwel alle ontwikkelingslanden laat nog zeer veel te wensen over en is veelal slechter dan ten tijde van het koloniale bewind. Hierdoor worden het transport en de distributie van de belangrijkste levensbehoeften in gevaar gebracht, met als gevolg binnenlandse onrust en ontevredenheid. Goed georganiseerde en ervaren handelshuizen kunnen hier behulpzaam zijn en een oplossing brengen, maar ook hier zal uiteraard hun beloning op commissiebasis geregeld worden, aangezien de winst, in het belang van de bevolking, beperkt dient te blijven.

Nederland beschikt over een redelijk aantal internationale handelshuizen, welke in ontwikkelingslanden sinds vele jaren werkzaam zijn en over veel ervaring en een competente staf beschikken. Verschillende van deze maatschappijen zijn ook instrumentaal geweest bij de oprichting van lokale industrieën. Zij kunnen van grote waarde geacht worden voor de verdere ontplooiing van de ontwikkelingslanden waarin zij opereren, mits zij de nieuwe tijd en de gewijzigde omstandigheden begrijpen. Financiële of andere steun van buiten behoeven en vragen zij niet. Zij dienen hun weg zelf te vinden en doen dat ook.

Met de Britten zijn wij bij uitstek een volk dat zich weet aan te passen en nieuwe mogelijkheden en functies weet te vinden, daarbij steunend op onze scheepvaart en bankwezen. Het is opvallend dat waar Nederlandse commerciële activiteiten in ontwikkelingslanden plaats vinden, deze vrijwel zonder uitzondering populair zijn bij de lokale bevolking en regering. De Nederlander past zich goed aan, werkt hard en houdt hiermede de Nederlandse vlag hoog.

HANDELSPOLITIEKE VRAAGSTUKKEN MET BETREKKING TOT ONTWIKKELINGSLANDEN.

In de internationale handel speelt het G.A.T.T. (de Algemene Overeenkomst voor Tarieven en Handel) een belangrijke rol. Door deze in 1947 gesloten overeenkomst wilde men indertijd het internationale handelsverkeer vrijmaken en ordenen. Dat het G.A.T.T. van grote betekenis is voor de ontwikkelde landen moge blijken uit het feit, dat $\pm 80\%$ van het internationale handelsverkeer zich afspeelt tussen deze landen. Dit cijfer laat ook zien, dat de ontwikkelingslanden een zeer gering aandeel hebben in het wereldhandelsverkeer. Voor hun economische expansie hebben zij echter een uitbreiding van dit aandeel nodig.

Ten tijde van de oprichting van het G.A.T.T. had men weinig aandacht voor de specifieke handelspolitieke problemen van de ontwikkelingslanden. Het merendeel van de landen in Azië en Afrika had toen bovendien nog niet de huidige politieke onafhankelijkheid. Om nu de ontwikkelingslanden zo zonder meer te laten deelnemen aan het G.A.T.T. stuit — afgezien van hun eigen afwijzende houding t.o.v. het G.A.T.T. — op grote moeilijkheden. Tegen die achtergrond gezien is het dan ook niet te verwonderen, dat men in 1965 gekomen is tot het vaststellen van de tekst van drie nieuwe artikelen van het G.A.T.T. In dit nieuwe gedeelte van de Algemene Overeenkomst voor Tarieven en Handel is het beginsel van de reciprociteit in de verhouding tussen de ontwikkelingslanden en de ontwikkelde landen losgelaten. Men heeft hier welbewust rekening willen houden met de zwakkere positie van de ontwikkelingslanden.

De *ontwikkelde landen* hebben zich bij deze nieuwe bepalingen verplicht tot:

1. het geven van hoge prioriteit aan het verlagen of het afschaffen van handelsbelemmeringen t.o.v. de ontwikkelingslanden, die bij het G.A.T.T. zijn aangesloten;
2. het zich onthouden van het invoeren of verzwaren van tarifaire of nontarifaire belemmeringen t.a.v. de import uit de onder ten 1e genoemde ontwikkelingslanden;
3. het zich onthouden van het instellen van nieuwe, belemmerende fiscale maatregelen, terwijl bij wijzigingen van de fiscale politiek hoge prioriteit zal worden gegeven aan de vermindering of de afschaffing van fiscale maatregelen, die de consumptie van grondstoffen en halffabrikaten, afkomstig uit de onder ten 1e genoemde ontwikkelingslanden, belemmeren.

De ontwikkelde landen zullen deze verplichtingen „voor zoveel dat

mogelijk is" nakomen. „Voor zoveel dat mogelijk is" duidt erop, dat er constitutionele redenen aan de nakoming van die verplichtingen in de weg kunnen staan.

Ondanks het feit, dat de nieuwe bepalingen nog niet onmiddellijk in werking treden — eerst moet 2/3 van de G.A.T.T.-partners hebben geratificeerd — zullen de ontwikkelde landen de bepalingen toch al gaan toepassen. Zoals gezegd: door deze nieuwe bepalingen is gebroken met het beginsel van de reciprociteit.

De ontwikkelingslanden, die thans 2/3 van de leden van het G.A.T.T. vormen, hebben zich slechts verplicht ten aanzien van hun *onderlinge* handel en dan nog voorzover hun economische situatie hieraan geen belemmeringen in de weg legt.

Deze aanvulling van het G.A.T.T. is zeker te beschouwen als een stap in de goede richting. In het vorige rapport van onze commissie werd erop gewezen, „dat de industrielanden enerzijds wel bereid zijn kapitaal ter beschikking te stellen aan de ontwikkelingslanden om de productiviteit te bevorderen, maar anderzijds — wanneer dan inderdaad een beter productieresultaat in de ontwikkelingslanden bereikt wordt — grote reserves vertonen t.a.v. de import van de producten der ontwikkelingslanden". Bij de nieuwe bepalingen van het G.A.T.T. gaat het om de partijen bindende verdragsverplichtingen, die tengevolge zullen hebben, dat de handel met de betrokken ontwikkelingslanden zich zal kunnen uitbreiden. Om die reden vallen deze nieuwe bepalingen dan ook bepaald toe te juichen.

De laatste jaren hebben een achteruitgang van het aandeel van de ontwikkelingslanden in het wereldhandelsverkeer te zien gegeven. Hun problemen namen toe. Vooral in de ontwikkelingslanden ontstond de behoefte al die problemen in onderlinge samenhang te bespreken op een internationale conferentie. In het voorjaar van 1964 vond deze conferentie plaats in Genève en in december van hetzelfde jaar ontstond de Unctad (United Nations Conference on Trade and Development) als één van de organen van de Ver. Naties. In de permanente Raad van Unctad hebben 55 landen zitting: 31 ontwikkelingslanden, 18 westelijke landen (w.o. Nederland) en 6 oostbloklanden.

Tot nu toe is er steeds een belangrijk verschil van mening geweest tussen de ontwikkelingslanden en de westelijke landen wat betreft de opvattingen over taak en aard van de Unctad.

De *ontwikkelingslanden* zien, in tegenstelling tot de ontwikkelde landen, de Unctad als een organisatie, waarin over de oplossingen van de vraagstukken van de ontwikkelingslanden *bindende* besluiten moeten kunnen worden genomen. Op het terrein van de handelspolitiek wensen zij een preferentiële behandeling voor hun industriële producten en vrijmaking

van de invoer van grondstoffen in de ontwikkelde landen en streven zij naar hogere prijzen voor hun grondstoffen.

De *ontwikkelde landen* staan gereserveerd tegenover al deze verlangens. Dit is niet onbegrijpelijk, al was het alleen maar dat inwilliging van al die verlangens zou kunnen leiden tot een te plotselinge wijziging in de spelregels, die het internationale handelsverkeer beheersen. Dit zou tot het ontstaan van te grote nadelen voor de economische groei in de ontwikkelde landen aanleiding kunnen geven, waarbij de ontwikkelingslanden uiteindelijk niet gebaat zouden zijn.

De handhaving van een behoorlijk groeipercentage in de ontwikkelde landen is van grote betekenis voor de ontplooiing van de handel met de ontwikkelingslanden. Het tempo, waarin men veranderingen in de spelregels van het internationale handelsverkeer zal willen aanbrengen, dient geleidelijk te zijn, opdat men zich in de ontwikkelde landen hierop kan instellen.

De invloed van het G.A.T.T. op de ontwikkelingskansen van de internationale handel heeft geleerd van welk een enorme betekenis orde op het gebied van die spelregels is. Een te plotselinge en te sterke doorbreking van de bestaande regels leidt tot wanorde en komt de positie van de ontwikkelingslanden niet ten goede.

De uitvoer van de ontwikkelingslanden bestaat thans nog in hoofdzaak uit grondstoffen. Aan de invoer van grondstoffen worden in de westelijke wereld geen zware belemmeringen in de weg gelegd.

De voornaamste belemmeringen in het handelsverkeer met de ontwikkelingslanden liggen op het terrein van de halffabrikaten en eindproducten. De ontwikkelingslanden hebben voor hun economische expansie grote behoefte aan de voortbrenging en export van halffabrikaten en eindproducten. Juist op dat gebied zal er een tariefafbraak moeten komen. Dit zal echter zonder meer niet voldoende zijn om hun achterstand weg te werken.

Wanneer we ons tot de handelspolitiek beperken rijst in dit verband de vraag, moet men hier de weg kiezen van het geven van tariefpreferenties op de markten van de ontwikkelde landen, zoals door de ontwikkelingslanden wordt gevraagd? Dit is niet zo'n eenvoudige zaak. Tussen de ontwikkelingslanden onderling bestaat geen overeenstemming over het vraagstuk der preferenties. De met de E.E.G. geassocieerde landen en gebieden b.v. genieten reeds een voorkeursbehandeling voor hun producten op de E.E.G. markt.

Bij een uitbreiding van die voorkeursbehandeling tot andere ontwikkelingslanden zouden zij hun speciale positie verliezen. Het is dan de vraag in hoeverre dat verlies aan speciale positie op de een of andere wijze kan worden gecompenseerd. Echter ook de ontwikkelde landen heb-

ben op het punt van de preferenties bepaald geen uniforme opvatting. Er zijn er, die willen vasthouden aan de meestbegunstigingsregel, zoals die in het G.A.T.T. geldt, dat wil dus zeggen: geen preferenties. Anderen staan op het standpunt, dat alle ontwikkelde landen algemene preferenties zouden moeten geven aan alle ontwikkelingslanden. Weer anderen wensen een selectief preferentiesysteem. Bij deze verschillen van mening omtrent de wijze waarop men preferenties zou moeten geven, komt, dat men nog geen voldoende inzicht heeft in de gevolgen van het verlenen van preferenties.

Wèl kan gezegd worden, dat men van het geven van preferenties geen al te groot effect voor de economische groei van de ontwikkelingslanden moet verwachten.

Zojuist stelden we, dat een tariefafbraak noodzakelijk is voor de ontwikkeling van de uitvoer van de ontwikkelingslanden. Echter een tariefafbraak volgens de gebruikelijke regels van het G.A.T.T., d.w.z. op basis van de meestbegünstiging, biedt onvoldoende perspectief voor die landen.

Dat betekent dus, dat we het in de richting van een of andere vorm van preferentieverlening zullen moeten zoeken.

Wat dit betreft zou men kunnen denken aan het verlenen van tariefcontingenten voor producten van alle ontwikkelingslanden. Een bepaalde hoeveelheid van de invoer van een bepaald product uit de ontwikkelingslanden zou tegen een zeer laag percentage of tegen een nulrecht in de ontwikkelde landen kunnen worden ingevoerd. Men zou op deze wijze door de hoogte van het tarief (dat dus nul of zeer laag kan zijn) een preferentie verlenen en dus tegemoetkomen aan de wensen van de ontwikkelingslanden, terwijl men anderzijds door het stellen van een contingent geen onbeperkte hoeveelheden van het betrokken product op de markten van de ontwikkelde landen zou toelaten, waardoor men in de ontwikkelde landen in staat zal zijn de economische structuur aan te passen.

Een dergelijk systeem heeft de meeste kans van slagen indien alle geïndustrialiseerde landen eraan meedoen. Men dient er verder vanuit te gaan dat deze vorm van hulpverlening een *tijdelijk* karakter draagt. Ook zal er controle moeten plaatsvinden door een internationale organisatie, dat wil dus zeggen, dat men op een geordende wijze dit systeem in het internationale handelsverkeer tot uitvoering zou moeten brengen. Het vraagstuk van de preferentieverlening heeft betrekking op de half-fabrikaten en de eindproducten van de ontwikkelingslanden. Verreweg het grootste deel van de export dezer landen bestaat echter, zoals hierboven al werd vermeld, uit *grondstoffen*, waaraan over het algemeen weinig handelsbelemmeringen bij invoer in de westelijke landen in de weg worden gelegd. Bij de grondstoffen betreffen de problemen voor

de ontwikkelingslanden vnl. de hoogte van de prijzen en de stabiliteit van die prijzen. Een zo stabiel mogelijk prijspeil van de grondstoffen is voor de ontwikkelingslanden een dringende noodzakelijkheid, ook gezien de mogelijkheden om tot uitvoering van hun ontwikkelingsplannen te komen. Een daling van de grondstoffenprijzen geeft een vermindering van de exportopbrengsten en daardoor de mogelijkheden om goederen te importeren, die zij voor hun ontwikkeling nodig hebben.

In het kader van het zoveel mogelijk uitschakelen van ongewenste prijsbewegingen tracht men te komen tot het afsluiten van *stabilisatieovereenkomsten*. Tot nu toe zijn er een viertal overeenkomsten tot stand gekomen en wel voor suiker, tarwe, koffie en tin. Van de bestaande stabilisatieovereenkomsten oefent thans slechts de koffie-overeenkomst een effectieve invloed uit op de markt. De suikerovereenkomst is reeds enige jaren non-operatief, terwijl de prijsstabilisatie op de tinmarkt binnen de overeengekomen prijsgrenzen onmogelijk is zolang er een structureel productietekort bestaat en de Verenigde Staten niet grotere hoeveelheden uit hun overvloedige voorraden op de markt brengen.

Door middel van deze stabilisatie-overeenkomsten wil men aan de producentenlanden zo stabiel mogelijke exportopbrengsten zien te verschaffen. Men kan dat doen door middel van exportrestricties in het geval er over-productie voorkomt, of door zgn. bufferstockoperaties, waardoor het mogelijk wordt steunaankopen te doen wanneer de prijs te sterk daalt.

Voor lang niet alle grondstoffen kan men zulke stabilisatie-overeenkomsten afsluiten. Het optreden van het zgn. *substitutieverschijnsel* maakt dit namelijk onmogelijk. Dit is het verschijnsel, dat de natuurlijke grondstoffen bij een bepaalde prijshoogte verdrongen worden door al of niet synthetische vervangingsproducten. Dat dit een belangrijk probleem vormt moge blijken uit het feit, dat ongeveer 40% van de totale export van de ontwikkelingslanden de concurrentie ondervindt van synthetische producten.

Een ander vraagstuk, dat zich voordoet, is het bestaan van *structurele overproductie*, zoals dat bij de koffie valt te constateren. Daar men hier met een structureel verschijnsel heeft te maken zou de oplossing van dit probleem moeten gaan in de richting van een ingreep in de betrokken productie en een overschakeling op de productie van een andere grondstof. In vele gevallen zal het heil moeten komen van oprichting van industrieën, waarmede uiteraard enige tijd gemoeid is.

Het is bijzonder moeilijk om die inperking van de productie tot stand te brengen. Vragen als: hoeveel moet men de productie in de verschillende landen inperken, zijn moeilijk te beantwoorden. Hierbij komt, dat het niet eenvoudig is om andere productiemogelijkheden voor de betrokken landen aan te geven.

Zoals zojuist al werd opgemerkt is een stabiel prijspeil van grondstoffen van grote betekenis voor de mogelijkheden tot uitvoering van ontwikkelingsplannen in de ontwikkelingslanden. Een langdurige daling van exportopbrengsten zal die uitvoering zeer nadelig beïnvloeden.

Nu heeft de Unctad in 1964 een aanbeveling aangenomen, waarin de Wereldbank werd verzocht de mogelijkheid van zgn. *supplementaire financiering* te bestuderen. Er was reeds in 1963 door het Internationale Monetair Fonds een mogelijkheid gegeven om aan ontwikkelingslanden, die door daling van hun exportopbrengsten in betalingsbalansmoeilijkheden waren gekomen, een extra credietfaciliteit te verschaffen. Hierbij gaat het om *kortstondige* dalingen van exportopbrengsten. De betrokken aanbeveling van de Unctad echter doelt op maatregelen, die niet voorziene *langdurige* dalingen van exportopbrengsten moeten bestrijden. De Wereldbank heeft hiervoor een plan opgesteld, waarbij ontwikkelingslanden in die omstandigheden financiële hulp kunnen krijgen. De supplementaire financiering wil voorkomen dat er vertraging in de uitvoering der ontwikkelingsplannen optreedt ten gevolge van onvoorziene dalingen der exportopbrengst, voorzover dit niet met andere middelen, bv. compensatoire financiering van het I.M.F. of bezuinigingen in het ontwikkelingsland, bereikt kan worden. Zij moeten echter, om daarvan te kunnen profiteren, voorafgaand aan het tijdstip, waarop ze de hulp nodig zullen hebben, met het beherend orgaan tot overeenstemming zijn gekomen over een deugdelijk ontwikkelingsprogramma en over de exportverwachtingen, tezamen met een onderzoek van de andere financieringsmogelijkheden. Op deze wijze worden zekerheid en snelheid m.b.t. de beschikbaarheid van internationale financiële middelen gecombineerd met verzekering aan de donorlanden en het beherend orgaan, daar waar het betreft het efficiënte gebruik van de betrokken financiële middelen. Het is de opzet van dit plan van de Wereldbank, dat het bovengenoemde orgaan pas zal gaan financieren, wanneer rekening gehouden zal zijn met de mogelijkheden, die andere bronnen (eigen reserves van het ontwikkelingsland, I.M.F., U.S. Export-Import bank etc.) bieden. Het orgaan verschaft dan het resterende bedrag, dat nodig zal zijn om een verstoring van het overeengekomen ontwikkelingsprogramma te voorkomen.

Een onderwerp, dat internationaal aandacht begint te krijgen, betreft de mede-financiering van bufferstockfondsen door importerende landen. Tot dusverre werkte slechts de tinovereenkomst met het instrument van bufferstock-operaties, die geheel worden gefinancierd door de onderontwikkelde productielanden. Het mede-financieren — al of niet in de vorm van vóórfinanciering — door de ontwikkelde landen is overigens nog een betwiste zaak. Vooral de V.S. zijn nog tegen enige toezegging omtrent overheidsbijdragen t.b.v. de bufferstock.

De industriële groei in de ontwikkelingslanden is voor de ontplooiing van de economie en voor de toeneming van de welvaart dier landen van grote betekenis. Deze industrialisatie kan echter niet los van de totale maatschappelijke ontwikkeling worden gezien. Zij kan met name niet bestaan in een poging het industriële patroon van de hoog ontwikkelde wereld naar deze landen over te brengen. Daarvoor ontbreken de nodige technische en economische kennis, de koopkracht, het kapitaal en de ondernemerskwaliteiten.

De industrialisatie van de ontwikkelingslanden zal enerzijds moeten aansluiten bij de natuurlijke mogelijkheden, die deze landen bieden en anderzijds zich moeten kunnen inpassen in een systeem van internationale arbeidsverdeling.

Zelfs bij een juiste keuze van de richting van de industrialisatie — uiteraard van groot belang voor het slagen daarvan — zullen enige andere voorwaarden tevens moeten zijn vervuld, wil de industriële expansie werkelijk plaats vinden. Daaronder kunnen worden genoemd een gelijktijdige toeneming van de productiviteit van de landbouw en een stijgende koopkracht van de agrarische bevolking, een internationaal handelsverkeer, dat een grote mate van vrijheid voorziet voor de uitwisseling van industriële producten, vooral óók tussen de ontwikkelingslanden onderling, en een zodanige politieke stabiliteit, dat ook de ondernemers uit de hoogontwikkelde landen bereid zijn aan de industrialisatie van de ontwikkelingslanden deel te nemen.

Een en ander brengt met zich mede, dat de industrialisatie-politiek der ontwikkelingslanden zich niet zozeer zal dienen te richten op ingewikkelde en zeer moderne industriële processen.

Zij dient rekening te houden met het feit, dat veel en goedkope arbeid aanwezig is, waardoor arbeidsintensieve productie vaak de voorkeur verdient boven kapitaalsintensieve. Hier ligt een mogelijkheid van samenwerking met de hoog ontwikkelde landen in die zin, dat kapitaalgoederen voor de industriële productie, die in de moderne landen niet meer worden aangewend, omdat zij onder de druk van de concurrentie door nieuwe technische ontwikkelingen zijn uitgeschakeld, goedkoop ter beschikking kunnen worden gesteld.

Door verzameling, reconditionering en op gemakkelijke voorwaarden ter beschikking stellen van dit soort machines, werktuigen, vervoermiddelen en wat dies meer zij, kan ook Nederland op dit punt een belangrijke bijdrage leveren aan de economische groei van de ontwikkelingslanden. De industrialisatie zal voorts vooral moeten zijn gericht op de verwerking van de producten van de agrarische en de minerale sector, op de

productie van hulpstoffen, die de agrarische productiviteit kunnen verhogen (kunstmest) en op de productie van de directe levensbehoeften (textiel e.d.). Slechts in een beperkte mate zal reeds in een vroeg stadium der industrialisatie behoefte bestaan aan basisindustrieën, zoals de hoogoven- en staalindustrie.

Voor een optimale ontplooiing van de industrie is het ontstaan van ruime markten van grote betekenis. Dit is voor de ontwikkelingslanden stellig van meer belang dan het exporteren van hun industriële producten naar de hoog ontwikkelde landen.

Hoewel ook deze laatste landen bereid moeten zijn zoveel mogelijk industriële producten uit de ontwikkelingslanden toe te laten, zal de afzet in die landen toch dikwijls vrij moeilijk zijn. Dit vindt niet alleen zijn oorzaak in het verzet van de van ouds gevestigde industrie tegen invoer van de dikwijls zeer laag geprijsde artikelen, maar ook in de moeilijkheden om op het gebied van de kwaliteit en de service te concurreren. Samenwerking tussen de ontwikkelingslanden onderling in de vorm van douaneunies of vrijhandelszônes kan duplicering van de industriële ontwikkeling op te kleine markten voorkomen en de bijdrage van de industrialisatie aan de totale economische groei aanmerkelijk verhogen.

Van de zijde der hoogontwikkelde landen zal hierbij soms moeten worden aanvaard, dat deze gemeenschappelijke douanezônes hun eigen industriële ontwikkeling in een aantal gevallen door hoge douanetarieven tegen concurrentie uit de hoogontwikkelde landen beschermen.

Dit laatste zal in de hand werken de bereidheid van de westerse ondernemer om aan het industrialisatieproces ter plaatse deel te nemen ten einde aldus compensatie te vinden voor weggefallen exportmogelijkheden.

Deze participatie is uiteraard ook voor de ontwikkelingslanden van belang, zowel uit een oogpunt van kapitaalverschaffing als van beschikbare technische kennis en organisatievermogen.

Maar wil deze industriële samenwerking tot succes leiden, dan is het noodzakelijk, dat de westerse ondernemer zekerheid heeft, dat zijn deelneming gevrijwaard is van nationalisaties of andere maatregelen, die hem van de normale provenuen van zijn activiteit beroven.

In wezen is alleen politieke stabiliteit in de ontwikkelingslanden in staat een grootscheepse deelneming van de particuliere westerse ondernemers aan de industriële expansie van die landen uit te lokken.

Investeringsgarantie-systemen — multilateraal of unilateraal — zijn in wezen lapmiddelen waarvan men in zekere zin zelfs kan stellen, dat zij confiscaties, transferbelemmeringen e.d. gemakkelijker maken, omdat zij deze a.h.w. incalculeren.

Niettemin zijn dergelijke systemen, gezien de feitelijke toestand thans nog noodzakelijk. Ook Nederland zal ófwel aan een multilateraal investerings-garantiesysteem moeten deelnemen, ófwel bij een nog langer uitblijven daarvan, zelf tot een unilateraal systeem moeten overgaan.

Voor de industrialisatie der ontwikkelingslanden is het overbrengen van technische en economische kennis op het lagere en middelbare niveau van groot belang. Lager en middelbaar technisch en handelsonderwijs zullen tot brede ontplooiing moeten worden gebracht.

Door opleiding van onderwijskrachten, door het beschikbaarstellen van leermateriaal en door het financieren van de oprichting van scholen op dit terrein, kan Nederland daadwerkelijk bijdragen tot de industriële expansie in de ontwikkelingslanden.

Tenslotte dient te worden bedacht, dat het bij de industrialisatie van deze landen in vele gevallen niet gaat om de grote industriële ondernemingen. Ook het ambachtsbedrijf heeft in dit verband veel aandacht. Verbetering van de productiemethoden, betere kleine werktuigen in het ambachtsbedrijf, kunnen de productiviteit in die sector zeer doen stijgen. Nederland kan ook hier, gedeeltelijk als voortzetting van wat op dit terrein reeds geschiedt, veel nuttig werk verrichten.

Bij de hulpverlening aan ontwikkelingslanden wordt in de regel begonnen met het opstellen van een plan voor de economische ontwikkeling van het betrokken land. Deze plannen worden geëntameerd of door internationale instellingen, waarvan in de eerste plaats de Wereld Bank kan worden genoemd of door de ontwikkelingslanden zelf, vrijwel steeds in het kader van bilaterale hulpverlening door een donorland.

De Nederlandse Regering heeft steeds groot belang gehecht aan multilaterale hulpverlening, met name ook omdat daardoor in internationaal verband gewerkt kan worden en in het kader van een algeheel verantwoord ontwikkelingsplan.

Dit belang werd duidelijk naar voren gebracht toen de Regering enige jaren geleden meer middelen voor bilaterale hulpverlening beschikbaar stelde.

Als voorwaarde voor deze hulpmiddelen werd gesteld, dat in het verband van een consortium of consultatieve groep zou worden gewerkt. En werd daarbij aangenomen, dat een dergelijk consortium van donorlanden voor de hulpverlening uit zou gaan van een ontwikkelingsplan.

Bij het opstellen van een ontwikkelingsplan voor een land of voor een bepaald gedeelte daarvan, wordt in het algemeen uitgegaan van een ambitieus programma. Dit is vanzelfsprekend, want als uitgangspunt wordt genomen een belangrijke en voor jaren voortdurende verbetering van de economische structuur van het ontwikkelingsland.

Bij het verlenen van hulp komt dan echter het ernstige probleem naar voren hoe een ontwikkelingsprogramma naar aard van de projecten en in de tijd te spreiden. Het gaat er daarbij om prioriteiten vast te stellen. Het vaststellen van prioriteiten is altijd al een bijzonder moeilijke zaak, maar met betrekking tot de hulpverlening aan ontwikkelingslanden zijn de moeilijkheden wel bijzonder groot.

De voor het uitvoeren van een geheel programma benodigde gelden kunnen tot zeer hoge bedragen oplopen.

Op het ogenblik dat een keuze uit het programma moet worden gedaan is echter meestal slechts, een in verhouding tot de totale kosten, gering bedrag beschikbaar, al belooft dit bedrag op zich zelf soms al honderden miljoenen guldens.

De internationale organisatie, het donorland of enige donorlanden gezamenlijk kunnen, noch willen geen enkele toezegging doen omtrent de verdere uitvoering van het programma, waardoor het duidelijk zal zijn, dat het stellen van prioriteiten de uitvoering van projecten met een lagere prioriteit ten minste twijfelachtig, zo niet onmogelijk maakt.

Daarbij komt, dat het ontvangende land ook mee moet spreken bij het

bepalen van de ter hand te nemen projecten van hulpverlening. Dan blijkt, dat in het algemeen de grote spectaculaire projecten op de voorgrond worden geplaatst. Het ontwikkelingsland hecht veelal minder waarde aan het verbeteren van de algemene economische omstandigheden, maar is gefascineerd door grote infrastructurele projecten als dammen, waterkrachtcentrales, autowegen, havens, ontwerpen voor grote moderne industrieën, hoogovens, enz.

Het zal duidelijk zijn, dat zo deze projecten al passen in een algemeen ontwikkelingsplan, toch in vele gevallen het effect ervan op de economische ontwikkeling gering zal zijn. Grote bedragen worden vastgelegd, zonder dat de in het ontwikkelingsplan opgenomen noodzakelijke bijkomende voorzieningen worden getroffen. Hierbij komt nog, dat voor de industriële ontwikkeling grote bedrijven nodig zijn. Maar deze bedrijven moeten modern zijn, zij zullen ook de export van industrie-produkten tegen wereldmarktprijs moeten verzorgen. Dergelijke moderne geautomatiseerde bedrijven vragen slechts een zeer gering aantal arbeiders en hebben voor de werkgelegenheid een geringe betekenis.

De ervaring heeft geleerd, dat een ontwikkelingsplan in de eerste plaats gericht moet zijn op eenvoudige maatregelen om tot verbetering van de levensomstandigheden te komen. Dit betekent, dat moet worden getracht de huidige produktiemogelijkheden zo goed mogelijk te benutten en zoveel mogelijk personen in het arbeidsproces op te nemen.

Het ligt voor de hand, dat een verhoging van de produktie van landbouwgewassen als vanzelfsprekend naar voren komt.

De laatste tijd wordt dan ook aan de ontwikkeling van de landbouw meer aandacht besteed. In het kort kan worden gesteld, dat ervan wordt uitgegaan, dat in een ontwikkelingsplan de verhoging van de produktie van landbouwgewassen op de eerste plaats komt.

Spectaculair zijn de te nemen maatregelen niet, maar ze hebben het grote voordeel, dat ze geen grote investeringen vragen. Er moet niet worden gestreefd naar een copie van een modern gemechaniseerd landbouwbedrijf, met een perfecte waterhuishouding en goede bemestings-toestand. Als het mogelijk zou zijn de produktie met eenvoudige middelen, zoals doelmatige grondbewerking, goed zaaizaad, plantenziektenbestrijding en betere bemesting met 100% te verhogen, hetgeen door eenvoudige voorlichting mogelijk is, dan is al veel bereikt. De landbouwer hoeft immers vrijwel geen geld te investeren, maar zijn arbeid wordt beter beloond.

De ontwikkeling van de landbouw kan niet los worden gezien van het wereldvoedselvraagstuk.

De huidige voedselsituatie in vele ontwikkelingslanden is een hoogst ernstig probleem en oefent bovendien nog een nadelige invloed uit op

de economische en sociale ontwikkeling in deze landen. Door de sterke bevolkingstoename zal het tekort aan voedsel steeds groter worden. Het voedseltekort in de minder ontwikkelde landen draagt een kwalitatief en een kwantitatief karakter. Op dit ogenblik is rond 15% der wereldbevolking ondervoed door een algeheel tekort aan calorieën in het voedsel en is van ongeveer de helft der wereldbevolking de samenstelling van het voedselpakket kwalitatief onvoldoende.

Deze honger en ondervoeding verplichten ons te bevorderen, dat hulp wordt verleend door het zenden van voedsel naar de gebieden waar dit nodig is.

Zonder ook maar enigszins tekort te willen doen aan het grote belang van hulp en onze plicht om te helpen met betrekking tot de hongergebieden moet toch wel nadrukkelijk worden gesteld, dat het wereldvoedselprobleem slechts afdoende kan worden opgelost door een blijvende verhoging van de landbouwproductie in de ontwikkelingslanden, in het bijzonder van voedingsgewassen voor mens en dier.

In deze beschouwingen zal hierna op de eigenlijke voedselhulp slechts in het kort worden ingegaan. Het verstrekken van voedselhulp is gewenst ter leniging van directe nood — hongersnood — maar ook om ten behoeve van de economische en sociale ontwikkeling te helpen in landen met een min of meer blijvend voedseltekort.

Deze vorm van hulpverlening zal belangrijk moeten worden uitgebreid en gestreefd zal moeten worden naar coördinatie en samenwerkingsvormen tussen nationale en internationale organisaties om met grotere hoeveelheden en op meer efficiënte wijze voedselhulp te verlenen.

Het Wereldvoedselprogramma van de Verenigde Naties dient nog te worden vergroot en het internationale overleg terzake zal moeten worden bevorderd.

Zoals reeds werd gezegd, kan er van een blijvende verbetering van de voedselsituatie alleen dan sprake zijn, indien de voedselproductie in de ontwikkelingslanden wordt verhoogd en verbeterd. De snelle bevolkingstoename dwingt hier vanzelf toe, want een stijging van de voedselproductie is in de eerste plaats al nodig om de groeiende bevolking tenminste dezelfde hoeveelheid voedsel te verschaffen.

Bovendien is in een arm ontwikkelingsland de elasticiteit van de vraag naar voedsel groot.

Als het inkomen per hoofd stijgt, wordt een groot deel van het additioneel verkregen inkomen aan voedsel besteed.

Het tot een hoge prioriteit voor de verhoging van de landbouwproductie komen is eigenlijk vanzelfsprekend als men mede in beschouwing neemt het feit, dat tenminste rond 75% van de bevolking in ontwikkelingslanden in de landbouw werkzaam is. De verhoging van de landbouw-

produktie betekent voor een grote categorie der bevolking een toeneming van de koopkracht, waardoor niet alleen de levensstandaard van de landbouwer wordt verhoogd, maar door de hogere consumptie zal er ook een gunstige stimulans uitgaan naar de industrialisatie in de betrokken landen.

De verhoging van de landbouwproduktie zal allereerst moeten zijn gericht op de verhoging van de produktie van voedingsgewassen voor mens en dier.

Maar er moeten tevens andere produkten worden verbouwd. De voedingsgewassen hebben een be- of verwerking nodig en zo is de verhoging van de landbouwproduktie met name van belang in verband met het leveren van grondstoffen voor de industrie, die zich in een ontwikkelingsland voor een deel ook uit het ambacht zal moeten ontwikkelen.

Tenslotte zal de landbouw een belangrijke rol spelen bij het verkrijgen van deviezen, welke voor de economische groei van de ontwikkelingslanden onontbeerlijk zijn. Hiermede komen wij dan echter op het terrein van het handelsverkeer, waarop elders in dit rapport werd ingegaan. Resumerend kan worden gezegd, dat de verhoging van de agrarische produktie in de ontwikkelingslanden van groot belang is, vooral ook om de voedselvoorziening van de bevolking zo goed mogelijk te verzekeren. Welke middelen ter verhoging der agrarische produktie kunnen nu worden toegepast? Zodra deze vraag wordt gesteld, blijkt dat in vele gevallen geen concreet antwoord kan worden gegeven. Er is onderzoek nodig, niet alleen naar technische vragen en problemen, maar het is ook noodzakelijk dat het onderzoek zich richt op de sociale en economische omstandigheden in de ontwikkelingslanden.

In landbouwkringen wordt als vanzelfsprekend aanvaard, dat een verhoging van de produktie alleen door technische middelen niet mogelijk is. Een gezonde ontwikkeling kan zich alleen voortzetten na het tot stand komen van een marktorganisatie. Deze organisatie zal afhankelijk zijn van de mogelijkheden van transport, opslag, financiering van voorraden en zal als sluitstuk moeten krijgen een redelijk functionerend distributie-apparaat.

Er zijn dus een aantal problemen die, zodra de technische maatregelen tot een produktieverhoging gaan leiden, om een oplossing vragen. Wij zullen daarbij dan moeten bedenken, dat evenals dit in de ontwikkelde landen noodzakelijk blijkt te zijn, voor de landbouw een bijzonder regime zal moeten gelden.

De standsorganisaties, de coöperaties, de voorlichting e.d. staan bij ons de landbouwer bij. Maar in het ontwikkelingsland zijn zelfs de meest eenvoudige vormen van samenwerking niet aanwezig!

De middelen en technieken om de landbouwproduktie te verhogen zijn

van velerlei aard en ze moeten als één geheel of in combinatie met elkaar worden gezien. Indien er nog grond beschikbaar is, geschiedt de vergroting van de landbouwproduktie in vele gevallen allereerst door uitbreiding van het areaal dat voor de landbouw wordt gebruikt.

De ervaring heeft echter geleerd, dat de beste gronden reeds in gebruik zijn genomen, hetgeen ertoe leidt dat men minder goede gronden, waarvan de opbrengsten per oppervlakte-eenheid lager liggen, in gebruik moet nemen. In meerdere ontwikkelingslanden zijn de redelijk goede gronden geheel in gebruik en is vergroting van het landbouw-areaal slechts mogelijk op marginale gronden. In landen als India en China is vergroting van het landbouwareaal nauwelijks meer te realiseren.

De hulpverlening ter verbetering van de landbouw zal zoals gezegd moeten bestaan uit technische en materiële hulp.

De technische hulp zal zich moeten aanpassen bij de beperkte mogelijkheden om op korte termijn de agrarische produktie te verhogen zonder de noodzaak van grote investeringen.

Om op grotere schaal de produktie te verhogen, enerzijds door aanwending van zoveel mogelijk arbeidskracht en anderzijds door per oppervlakte-eenheid zo weinig mogelijk te investeren, zal moeten worden begonnen de huidige cultuurmethode te verbeteren.

Door voorlichting en voorbeeld zal kunnen worden bereikt, dat de boer in het ontwikkelingsland zijn arbeid beter gebruikt; door plantenziektenbestrijding zal tijdig beschadiging en verlies worden voorkomen, door beter zaai- en pootgoed zullen hogere opbrengsten worden verkregen.

Om deze toepassingen ingang te doen vinden zal een goede voorlichting moeten worden gegeven. In samenwerking met lokale krachten zullen landbouwdeskundigen uit de donorlanden uitnemende diensten kunnen verlenen. Deze deskundigen zullen ook de praktijk van het werk moeten kennen, zodat voor het verlenen van technische hulp gemengde teams van academici, hoger- en middelbaar opgeleiden de beste resultaten zullen kunnen bereiken.

De voorlichting zal echter reeds van het begin af moeten worden begeleid door onderzoek. Om te beginnen: onderzoek en demonstratie op bescheiden schaal en van eenvoudige aard.

Daarnaast zal voor een voortdurende verhoging van de produktie een intensivering van het onderzoek noodzakelijk zijn.

Het is niet mogelijk om hierop te ver in te gaan, maar in enkele woorden kan omtrent onderzoek het volgende worden gezegd.

Het onderzoek ter begeleiding van de voorlichting kan aanvankelijk van eenvoudige aard zijn. De voorlichter zelf kan eenvoudige proefvelden aanleggen en door vergelijking van de uitkomsten reeds conclu-

sies trekken. Bij de beoordeling van de uitkomsten zal de voorlichter voor bepaalde verschijnselen het advies van een specialist willen hebben. Deze specialist zal in vele gevallen direkt een advies kunnen geven, maar hij zal soms ook meer moeten weten en zelf ook moeten beginnen met proefnemingen. Dit onderzoek zal reeds spoedig in een proefstation bijeen moeten worden gebracht. Van belang is hierbij, dat een dergelijk proefstation in een ontwikkelingsland niet teveel wordt belast met moeilijke problemen.

In het kader van technische hulp en met name in bilateraal verband kan een goede oplossing worden verkregen, indien de — eenvoudige — proefstations verbonden worden met proefstations en instituten in het donorland.

Het is met name op dit gebied dat ons land een zeer belangrijke bijdrage zal kunnen leveren.

Tenslotte kan niet onvermeld blijven dat vroeger in de ontwikkelingslanden vele uitnemende proefstations en instituten gevestigd waren, waardoor vele resultaten van onderzoek verkregen en gepubliceerd werden. Deze instellingen hebben echter, voor zover nog aanwezig, hun wetenschappelijk niveau sterk zien dalen en hebben zonder hulp van buiten nauwelijks nog betekenis.

Het is daarom van groot belang dat in internationaal verband wederom aan het onderzoek in de tropen aandacht wordt geschonken. Wij hebben als Nederlanders op dit gebied een grote ervaring en van ons zal het initiatief moeten uitgaan om te komen tot enige grote instellingen van onderzoek, waarin op voet van gelijkheid door de ontwikkelde en de ontwikkelingslanden wordt samengewerkt. Een samenwerking in die zin, dat duidelijk het internationale, het gemeenschappelijke en het dienstverlenende karakter naar voren komt.

In het voorgaande zijn enkele specifieke aspecten van de landbouwkundige ontwikkeling naar voren gebracht. Het was in het kader van deze beschouwing geboden de mogelijkheden van verbetering van de bevolkingslandbouw naar voren te brengen. Vanzelfsprekend zijn er in de ontwikkelingslanden mogelijkheden om een groot landbouwbedrijf te stichten. Ook is het mogelijk nieuwe grond in cultuur te brengen, maar dit zijn uitzonderingen en ze zijn slechts in enkele gevallen mogelijk.

Niet ingegaan is op de wijzigingen welke noodzakelijk zullen zijn in de wijze van grondgebruik. Overal wordt gesproken over landhervorming en er kan niet worden ontkend, dat deze noodzakelijk is. Echter geldt ook hier, dat niet de „shocktherapie” de genezing brengt, doch een geleidelijke overgang de weg is die tot betere verhoudingen voert.

SAMENVATTING EN CONCLUSIES

Het is enige jaren geleden, dat het rapport „Nederlands taak inzake de samenwerking met ontwikkelingslanden” uit de Christelijke Historische kring naar voren is gebracht. Sedertdien is zowel nationaal en internationaal een verdere bezinning gevolgd op het probleem der ontwikkeling van achtergebleven gebieden. Men heeft leren begrijpen, dat het geven van ontwikkelingshulp niet alleen een kwestie is van het ter beschikking stellen van *economische* middelen. Het louter gericht zijn op de economische hulpverlening leverde in een aantal gevallen een teleurstellende ervaring op.

Misschien onbewust, maar voor het te ontwikkelen land merkbaar, worden bij het geven van economische middelen, in het te ontwikkelen land doelen nagestreefd, die men aldaar misschien minder urgent of wenselijk acht.

Het ontvangende land moet, zonder bevoogding van de gevers, in vrijheid een keuze kunnen maken van de doelen die men wenst te bereiken. Onze hulpverlening dient dus te betekenen, hulp bij het bereiken van niet door ons gestelde doelen. Wij zullen dus niet moeten „doel-adviseren”, maar „project-adviseren” of projecten uitvoeren. Van groot belang is ook steeds de vraag hoe groot het absorptievermogen en de absorptiebereidheid in het betrokken ontwikkelingsland is. Veelmeer komt nu het aspect der participatie in de ontwikkeling en de ontwikkelingshulp tot uiting. Thans wordt ingezien, dat de ontwikkelingslanden in beweging komen door het product van een gecombineerd proces, waarbinnen *economische* en *sociale* factoren onderling op elkaar inwerken. In dit rapport komt deze gedachtenevolutie tot uiting doordat de paragrafen over sociale aspecten, kennisoverdracht- en receptie, een plaats hebben gekregen naast de zgn. financieel-technische paragrafen. In het vorige rapport werd de wenselijkheid uitgesproken, te onderzoeken of Nederlandse jongeren bereid gevonden kunnen worden enkele jaren van hun leven aan ontwikkelingshulp te wijden. Sedertdien is een „Stichting Nederlandse Vrijwilligers” door het samengaan van het particuliere „Jongeren Vrijwilligers Corps” en het door het Ministerie van

Buitenlandse Zaken opgerichte „Jongeren Vrijwilligers Programma”, tot stand gekomen.

Er zijn stellig, ook voor Nederland, politieke argumenten voor het verlenen van ontwikkelingshulp, aan te voeren. Hulpverlening kan echter gemakkelijk verworden tot een instrument in dienst van de internationale politieke tegenstellingen. Het is helaas een feit, dat de hulpverlening steeds meer wordt getrokken in de sfeer van de koude oorlog. Een conclusie in het vorige rapport reeds vermeld, welke onverminderd van kracht blijft.

Het blijkt, niet in het minst door de snel stijgende bevolking in de meeste ontwikkelingslanden, dat de kloof tussen rijke en arme landen steeds groter dreigt te worden. In tegenstelling tot vroeger, toen men de hulpverlening probeerde uit te drukken in een bepaald percentage van het nationaal inkomen van het gevende land, zijn wij tot de overtuiging gekomen, dat richtsnoer bij de hulpverlening beter een bepaalde procentuele groei van het nationaal inkomen voor een bepaalde periode in het ontvangende land kan zijn. Overigens is deze verbeterde maatstaf geenszins volmaakt. Het vaststellen van een bepaalde procentuele groei van het nationaal inkomen in de ontvangende landen laat nog open hoeveel hulp nodig is, hoeveel ieder donorland moet bijdragen, en of alle donorlanden hun bijdrage zo hoog als nodig is willen opvoeren.

De economische hulp, waaronder de kapitaalhelp, door de industriële landen aan de ontwikkelingslanden gegeven, blijkt in een aantal gevallen vrijwel onoplosbare problemen in de ontvangende landen geschapen te hebben.

Zo is de leningenlast, met de daarbij behorende rente- en aflossingsverplichtingen, van vele ontwikkelingslanden zo groot geworden, dat zij alleen door nieuwe leningen te sluiten enigszins aan de verplichtingen zouden kunnen voldoen.

Verschillende ontwikkelingslanden zijn daarom beter geholpen door investeringen van risicodragend kapitaal van het bedrijfsleven in die landen. Er ontstaat dan geen nieuwe schuld. Blijven de gemaakte winsten binnen het ontwikkelingsland en worden deze opnieuw geïnvesteerd, dan wordt de ontwikkeling nog versneld.

Andere oplossingen zijn het geven van schenkingen, zachte leningen, technische hulp in al zijn vormen, participatie van internationale organisaties (de Internationale Financierings Maatschappij) in het aandelenkapitaal van ondernemingen in ontwikkelingslanden.

De sterke bevolkingsaanwas in de ontwikkelingslanden roept problemen op, die zonder een bewuste bevolkingspolitiek tot uiting komende in „family planning”, haast onoplosbaar zullen blijken te zijn. Het is bijzonder moeilijk deze vraagstukken vanuit het Europese en Nederlandse

cultuurpatroon te benaderen. Wij zullen een open oog voor het bevolkingsvraagstuk moeten hebben en durven aanvaarden, dat men in bepaalde gebieden een bewuste bevolkingspolitiek gaat voeren. Van veel belang is de wijze waarop deze politiek gevoerd wordt en de middelen die daarbij worden aangewend. Wij achten het echter van eminent belang, dat de persoonlijke waardigheid en vrijheid onaangetast blijven.

De kloof tussen rijke en arme landen dreigt ook groter te worden door de verslechterde wereldmarktprijzen van (tropische) grondstoffen, terwijl de prijzen van de industriële goederen zijn gestegen. Een verminderde opbrengst uit exporten kan de import van hoogwaardige industriële producten en tevens de gehele ontwikkeling in ontwikkelingslanden doen stagneren.

De ontwikkelingslanden zijn alléén niet in staat tot een oplossing te komen van dit probleem. In mondiaal verband zal men moeten trachten enigerlei effectieve vorm van prijsstabilisatie van grondstoffen te bereiken. Men denke hier ook aan de mede-financiering van buffervorraden door importerende landen.

Om de uitvoering van ontwikkelingsplannen bij daling van de exportopbrengsten niet in gevaar te brengen zal men de ontwikkelingslanden supplementaire financiële hulp moeten verlenen.

De Wereldbank heeft een plan opgesteld om hulp te verlenen aan landen die te kampen hebben met een *langdurige* achteruitgang van de exportopbrengsten. Reeds eerder was door het Internationale Monetair Fonds een mogelijkheid gegeven bij *kortstondige* dalingen van de exportopbrengsten.

De commissie acht het geven van deze supplementaire financiële hulp een plicht.

Helaas hebben pogingen om het probleem van de verminderde exportopbrengsten bevredigend te regelen nog nauwelijks succes opgeleverd. Integendeel, het uitblijven van effectief werkende regelingen, heeft bij de ontwikkelingslanden een gevoel van verlatenheid opgeroepen, welke mede ertoe heeft geleid, dat deze landen in allerlei internationale organen, zoals de Verenigde Naties, aan blokvorming gaan doen, met alle bedenkelijke aspecten hieraan verbonden.

De industriële landen moeten zich bij de ontwikkeling van de achtergebleven landen welbewust offers getroosten. De industriële landen zullen de productie moeten gaan richten op meer gespecialiseerde en verfijnde artikelen, die niet arbeidsintensief zijn en de ontwikkelingslanden dienen zich te richten op de niet gespecialiseerde, arbeidsintensieve producten, b.v. katoenen kleding. Wordt dit niet gedaan, dan

wordt enerzijds door concurrentie weer teniet gedaan, wat anderzijds door economische hulp beoogd werd opgebouwd te worden.

In dit verband moet ook nog gewezen worden op de zgn. substitutie van grondstoffen. Bij een bepaald prijspeil van de grondstoffen afkomstig uit ontwikkelingslanden worden deze in de industriële landen vervangen door al of niet synthetische vervangingsproducten. Het substitutiever- schijnsel bemoeilijkt de betalingsbalanspositie van ontwikkelingslanden en maakt een prijsstabilisatieregeling veelal onmogelijk.

Het is voor Nederland noodzakelijk de hulpverlening te richten en te differentieren, omdat wij als klein land de verantwoordelijkheid voor de gehele wereld, economisch, niet kunnen dragen. In de eerste plaats hebben wij een verantwoordelijkheid t.a.v. onze beide andere Rijksdelen, Suriname en de Nederlandse Antillen. In bilaterale hulpverlening zullen deze Rijksdelen de voorkeur verdienen.

Nederland neemt echter ook op andere wijzen, zowel bilateraal als multilateraal, deel aan ontwikkelingshulp. De commissie acht geen principiële tegenstelling tussen multilaterale en bilaterale hulpverlening aanwezig, zoals in discussies terzake vaak wordt gesteld. Beide vormen van hulpverlening kunnen elkaar aanvullen. Bovendien zijn in de loop des tijds allerlei mengvormen, via consortia-groepen van landen, ontstaan. Van belang is slechts de snelheid en de doeltreffendheid waarmee geholpen kan worden.

Het is de taak van de Nederlandse regering de ontwikkelingsmogelijkheden welke door investeringen van het Nederlandse bedrijfsleven worden geboden, te stimuleren door het verlenen van garanties tegen niet-commerciële risico's, waardoor het belangrijke aandeel van het bedrijfsleven in de ontwikkelingshulp nog uitgebreid zou kunnen worden. Deze nationale investerings-garantieregeling zou op een later moment gevoegd kunnen worden in een internationale multilaterale garantieregeling zoals deze in het rapport „Nederlands taak” werd bepleit.

Hulpverlening bestaat niet alleen uit het verlenen van financiële, handelspolitieke, of technische bijstand. In samenwerking met het te ontwikkelen land moet de studie van de sociale ontwikkelingsplanning intensief worden voortgezet. De nood in de ontwikkelingslanden is echter groot en gevarieerd.

Het verdient wellicht overweging de in Nederland geaccumuleerde kennis en ervaring in de internationale handelshuizen, door een stelsel van opleidingen aan de ontwikkelingslanden ter beschikking te stellen.

In ons vorig rapport pleitten wij voor een coördinatie van de plannen en de uitvoering der ontwikkelingshulp, ook in het nationale vlak. Wij achtten het toen wenselijk een staatssecretaris speciaal belast met deze problematiek te benoemen. Inmiddels is aan deze wens voldaan door eerst

een staatssecretaris te benoemen en later zelfs een minister, hoewel wij de bezwaren hiertegen ontwikkeld in het artikel „Enkele opmerkingen over de Nederlandse ontwikkelingshulp” (Christelijk Historisch Tijdschrift 1966 nr. 3) geheel kunnen onderschrijven.

Nederland zal in internationaal verband moeten medewerken aan coördinatie van ontwikkelingsplannen, daarbij ervoor wakend, dat discriminatie optreedt, om aldus een evenwichtige welvaartsverdeling en welvaartsopbouw mogelijk te maken en daardoor tot internationale welzijnsverhoudingen te komen. Dit kan een belangrijke bijdrage zijn aan het streven van de Verenigde Naties om in de periode 1960-1970, die als ontwikkelingsdecennium is aangewezen, de verschillen tussen arme en rijke landen te verkleinen.

Omslag: A. M. Klein Willink

Druk: N.V. Drukkerij Joh. Jonker - Apeldoorn

12e jaargang - no. 3 - 1967

christelijk historisch tijdschrift

tweemaandelijks uitgave van de
jhr. mr. a. f. de savornin lohman stichting

CHRISTELIJK HISTORISCH TIJDSCHRIFT

12e JAARGANG — No. 3 — febr./maart 1967

Het Bestuur van de Jhr. Mr. A. F. de Savornin Lohman Stichting is als volgt samengesteld:

Dr. I. N. Th. Diepenhorst, Epe, voorzitter;
Drs. E. Bleumink, Prof. Dr. Kramerslaan 29, Jutphaas, secretaris.

Leden: Drs. Joh. Boers, Arnhem; Drs. A. M. de Boo, Delft; Mr. W. de Bruyn, Voorburg; Dr. P. A. Elderenbosch, Amersfoort; Mevrouw Mr. M. Grooten-van Boven, Amsterdam; D. J. Lambooy, 's-Gravenhage; Drs. J. W. de Pous, 's-Gravenhage; Prof. Dr. C. H. Schouten, Oudewater.

REDACTIE- en ADMINISTRATIE-ADRES:

Wassenaarseweg 7, Den Haag, Telefoon 24 96 07

UITGEVER:

Semper Agendo n.v.

Apeldoorn, Postbus 327, Tel. 05760-21396.

Alle opgaven van abonnementen en adreswijzigingen uitsluitend te zenden aan het administratie-adres: Wassenaarseweg 7, Den Haag. Advertentie-opdrachten aan de uitgever.

Abonnementsprijs f 6,50 per jaar, bij vooruitbetaling. Donateurs van de Jhr. Mr. de Savornin Lohman Stichting (minimum contributie f 7,50 per jaar) ontvangen het blad gratis. Giro-nummer t.n.v. Jhr. Mr. A. F. de Savornin Lohman Stichting, Den Haag: 60.45.00.

Studenten-abonnementen f 2,50 per jaar. Losse nummers f 1,50.

VERANTWOORDING

Bevolkingsontwikkeling in Nederland

In augustus 1966 bood de Commissie „Bevolkingsontwikkeling” aan het Bestuur van de Jhr. Mr. A. F. de Savornin Lohman Stichting haar eindrapport aan.

Met de bedoeling de discussie en de meningsvorming over deze materie onder de leden van de C.H.U. verder op gang te brengen en te verdiepen besloot de Lohmanstichting dit rapport in zijn geheel in het C.H. tijdschrift op te nemen.

Dit rapport zal ook de basis vormen voor de discussie op de zomerconferentie van de Unie op 25-27 mei a.s. op het conferentie-oord Woudschoten in Zeist.

De Commissie was als volgt samengesteld:

Dr. C. Blankestijn, voorzitter

R. G. J. Lier, arts, sekretaris

W. Jongeneel

Mej. G. Kloosterman

Ds. A. Oliemans

Drs. A. D. W. Tilanus

Prof. Dr. Ir. H. G. van Beusekom heeft ook enige tijd als voorzitter deel uitgemaakt van de Commissie, maar moest wegens drukke werkzaamheden deze taak aan Dr. C. Blankestijn overdragen. De Commissie werd terzijde gestaan door mevrouw C. J. van Vliet-Albers en de heer H. Lokkerbol.

Inhoud van dit nummer: blz.

I. Algemene aspecten 3

De wereldbevolking 4

Bevolkingstoename in
verschillende werelddelen 4

Ontwikkeling in
Nederland 5

De bevolkingsprognose
voor Nederland 6

„Overbevolking” 7

Bevolkingsoptimum 8

Spreiding der bevolking 9

De industrialisatie 10

De pendel 11

Het wonen 12

Recreatie 14

Waterverontreiniging 15

Luchtverontreiniging 16

II. Menselijke aspecten 17

Inleiding 17

„Leefbaarheid” 17

Geestelijk gezond
leefklimaat 18

Gezinsvorming 19

Ontvangen boeken 24

„BEVOLKINGSONTWIKKELING”

I ALGEMENE ASPECTEN.

Inleiding

Steeds meer neemt de kennis omtrent de ontwikkeling van de bevolking toe. Dit geldt zowel voor de landen afzonderlijk, als voor de bevolking op de gehele aarde. De bevolkingsontwikkeling gaat snel en zij roept grote problemen op.

„Bevolking” als zodanig is een moeilijk te definiëren begrip. Toch zal hiervan een benadering gegeven moeten worden, wil over het vraagstuk van de „bevolkingsontwikkeling” kunnen worden gesproken.

Als definitie zou wellicht aangehouden kunnen worden: „Bevolking is een levensgemeenschap. Een gemeenschap, bestaande uit individuen, die echter in de grond van hun bestaan elkaar nodig hebben en daarom elkaar zoeken en zo die gemeenschap gaan vormen.”

Vaak zal deze gemeenschap zich vooral uiten ten opzichte van andere gemeenschappen en binnen bepaalde grenzen zijn gefixeerd. Dit mag ons er echter niet van weerhouden om ook de gehele wereldbevolking als één gemeenschap op te vatten, en over de ontwikkeling hiervan te spreken.

Bij de bespreking van de bevolkingsontwikkeling wordt vaak de nadruk gelegd op de materiële factoren, die aanwezig moeten zijn om een gemeenschap bewoonbaar te maken. Dat er geestelijke en psychologische factoren zijn, die mede het welzijn van de mens bepalen — zelfs een integrerend onderdeel hiervan vormen — wordt echter herhaaldelijk vergeten. Door het contact tussen mensen, wordt de uitwisseling van gedachten verhoogd. Gedachten, die juist de dragers zijn van geestelijke en psychologische waarden. Dit heeft dan ook mede zijn invloed op het niveau van de beschaving van een bepaalde bevolkingsgroep en diens-tengevolge op zijn ontwikkeling.

Het is dan ook mede in dit licht bezien, dat dit rapport een overzicht wil geven van de bevolkingsontwikkeling, zoals die in de loop der eeuwen en vooral in de laatste halve eeuw is geweest.

De wereldbevolking

De groei van de wereldbevolking blijkt duidelijk uit enkele cijfers. Als aangenomen wordt, dat bij het begin van de jaartelling op aarde 300 miljoen mensen woonden, dan is er de volgende statistiek:

jaar	bevolking op aarde	aantal jaren nodig voor verdubbeling
0	300 miljoen	
1650	550 miljoen	± 1600 jaar
1850	1.000 miljoen	200 jaar
1930	2.013 miljoen	80 jaar
1975	4.000 miljoen	45 jaar

Er vindt dus een zeer sterke vermeerdering van de bevolking plaats. Ook de tijd, nodig voor verdubbeling der bevolking, wordt steeds kleiner. Er is derhalve, zo mag worden geconcludeerd, sprake van een steeds snellere toename.

Deze steeds snellere toename kan o.m. verklaard worden uit het steeds dalen van het sterftcijfer, vooral bij kinderen. Die daling heeft verscheidene oorzaken, zoals toename van de welvaart, vooruitgang van de medische en technische wetenschappen, betere hygiënische inzichten, betere woningbouw, aanleg van riolering en vuilafvoer. Door deze factoren is de gemiddelde levensduur van de mens' toegenomen, in 1650 nog 27 jaar, in 1965 reeds 74 jaar. Op den duur zal het sterftcijfer toch weer moeten toenemen: de dood kan wel uitgesteld, maar niet afgesteld worden.

Parallel aan de ontwikkeling, hierboven genoemd, is, vooral in West-Europa, een daling van het geboortecijfer merkbaar. Voor deze daling van het geboortecijfer zijn vele oorzaken en factoren aan te wijzen. Zij hangen echter voor het grootste deel samen met de wijzigingen, die zich als gevolg van de toenemende industrialisatie en urbanisatie, hebben voltrokken in de maatschappij en in het culturele waardenstelsel. Dit laatste geldt in het bijzonder voor het bewust beperken van het aantal geboorten.

Bevolkingstoename in verschillende werelddelen.

Geconstateerd kan worden, dat de industriële en technische ontwikkeling het sterftcijfer heeft doen dalen. Haast congruent daarmee gaat in de

regel ook het geboortecijfer omlaag. Hoewel stormachtig was de ontwikkeling toch betrekkelijk geleidelijk. Waar echter een onderontwikkeld gebied in aanraking komt met de westerse wereld (met zijn hoogontwikkelde techniek en wetenschap en nieuwe medische mogelijkheden), krijgen wij wel een zeer snelle daling van het sterftecijfer, maar kan het geboortecijfer deze daling nog niet volgen. Daarom kan in deze landen werkelijk van een bevolkingsexplosie gesproken worden.

Daar, waar na de daling van het geboortecijfer, de bevolkingsgroei op een niet te hoog, tamelijk constant niveau plaats vindt, is een toename van de welvaart te constateren. In de ontwikkelingslanden echter, waar alleen het sterftecijfer daalde, is een zeer sterke toename van de bevolking, maar geen toename van de welvaart voorgekomen. Het is in deze moderne tijd mogelijk geworden om in delen van deze aarde de mensen tegelijk langer en slechter te laten leven. Vrij gemakkelijk kan men, door betere hygiëne en medische verzorging, de sterfte terugbrengen.

De kinderen, die hierdoor in leven blijven, bereiken vaak niet eens het verzorgingspeil van hun ouders. Dat in deze landen de toename als een druk zal worden ondervonden en dat er naijver op de rijke landen ontstaat, behoeft geen toelichting.

Voor de oplossing van dit probleem bestaan globaal gezien drie mogelijkheden:

a. demografische oplossing: beperking der nataliteit, aanpassing van de groei van de bevolking aan de beschikbare bestaansmiddelen, de vraag is echter of de levenshouding der bevolking zodanig is, dat zij daar aan zal kunnen meewerken;

b. planologische oplossing: hierbij kan bijvoorbeeld gedacht worden aan emigratie, maar immigratie-landen hebben het liefst contact met bekende emigratie-landen;

c. economische oplossing: dan moet gezorgd worden voor vermeerdering van de produktie van levensmiddelen, voor de vorming van kapitaalgoederen, voor een betere infrastructuur, betere scholing e.d., terwijl ook beïnvloeding van de geestesgesteldheid van de bevolking noodzakelijk is.

Ontwikkeling in Nederland.

In de tweede helft van de vorige eeuw en in de vooroorlogse jaren van deze eeuw daalde in Nederland het geboortecijfer steeds, terwijl ook het

sterftecijfer afnam. Na de bevrijding in 1945 steeg het geboortecijfer sterk, zodanig, dat in 1946 een peil van rond de eeuwwisseling werd bereikt. Daarna daalde het echter weer snel. Bovendien was in de tweede wereldoorlog het sterftecijfer sterk gestegen. In vergelijking met de ons omringende landen is de groei in Nederland echter toch het grootst. Naast een gemiddeld hoger geboortecijfer heeft ons land ook een lager sterftecijfer.

De bevolkingssamenstelling is echter tijdens de groeiperiode aan veranderingen onderhevig geweest. Door de verlenging van de gemiddelde levensduur die zich vooral uit in een lage sterfte op jeugdige leeftijd, is ook de bevolkingspyramide veranderd. De basis is n.l. smaller geworden. In het jaar 1869, toen ons land 3,5 miljoen inwoners had, was 6 procent ouder dan 65 jaar, terwijl in 1963, op 11,5 miljoen inwoners, 8,8 procent daarboven was.

Op velerlei terrein gaat hiervan een invloed uit. Zo stierven in 1958 reeds meer dan de helft van het aantal gestorvenen aan ziekten van hart, hersenvaten en kanker. Ook komen er meer ziekten voor, die mindere validiteit veroorzaken. Deze mensen zullen verzorgd en verpleegd moeten worden in tehuizen of verpleeginrichtingen. Ook komen er meer kinderen, met aangeboren afwijkingen, die in leven blijven en waarvoor voorzieningen getroffen dienen te worden.

De bevolkingsprognose voor Nederland.

Het opstellen van bevolkingsprognoses is de laatste tien jaren steeds noodzakelijker geworden. Voor het woningbeleid, de ondernemingspolitiek, het industrialisatiebeleid, de recreatievoorzieningen, zijn de cijfers over de te verwachten groei van de bevolking onmisbaar.

Het Centraal Bureau voor de Statistiek publiceerde in maart 1965 een nieuwe berekening over de toekomstige loop der bevolking in de periode 1965 tot 1980. Bij de voorafgaande prognoses bleek steeds de werkelijke groei de verwachtingen te overtreffen. Bepaalde tendenzen, zoals de verlaging van de huwelijksleeftijd bleken sterker door te zetten dan was voorzien, met het gevolg dat ook de versnelde bevolkingsgroei als consequentie hiervan, niet voorzien kon worden.

De verwachtingen tot 1980 worden steeds meer betrouwbaar, enerzijds omdat de termijn ieder jaar korter wordt, anderzijds omdat de naoorlogse tendenzen telkens beter worden onderkend. Toch zijn de vooruitzichten, met name ten aanzien van de migratie, te onzeker om de juiste bevolkingsgrootte in 1980 exact te voorspellen.

De thans uitgevoerde berekeningen leveren voor 1980 een totaal van

15.125.000 personen. Hierbij is geen rekening gehouden met een eventueel migratiesaldo. De leeftijdsverdeling ontwikkelt zich als volgt:

	1965	1980
beneden 5 jaar	9,9	11,2
5 tot 14 jaar	18,5	19,0
15 tot 19 jaar	9,6	7,9
20 tot 64 jaar	52,5	51,4
65 jaar en ouder	9,5	10,5

„Overbevolking”

In de achttiende eeuw is de vraag naar voren gekomen, of de voortdurende groei van de wereldbevolking wel gewenst was. Met name rees er twijfel over de vraag, of de toename van de middelen van bestaan wel gelijke tred met deze groei zou kunnen houden. Aan deze gedachtengang is de naam verbonden van Malthus (1766—1834). Deze leerde, dat de toename van de bevolking een voortdurende druk op de bestaansmogelijkheden uitoefent. Hij stelde, dat de bevolking volgens een meetkundige reeks toenam. De bestaansmogelijkheden zouden evenwel volgens een rekenkundige reeks toenemen. Hierdoor zou een steeds groter gebrek aan middelen van bestaan ontstaan.

Deze theorie is thans evenwel door de wetenschap verlaten, omdat zij foutief bleek te zijn.

Het begrip „overbevolking” is een relatief begrip. Het heeft alleen inhoud, wanneer het gebruikt wordt in verhouding tot één of meer andere grootheden. Dit kunnen dan zijn middelen van bestaan, maar ook mogelijkheden voor de mens, om zich — ieder naar eigen aanleg — te ontplooiën.

Het begrip „overbevolking” houdt tevens in, dat door een vermindering van de bevolkingsgroei het kwaad afneemt. Maar dit behoeft lang niet altijd het geval te zijn. Het is zeer wel mogelijk, dat het tekort aan welvaart voor bepaalde bevolkingsgroepen geheel andere oorzaken heeft en dat vermindering van de groei het kwaad nog zou verergeren.

Men kan de vraag stellen, of overbevolking aanwezig is, wanneer niet voor i e d e r een zeker bestaansminimum gewaarborgd is. Het antwoord op deze vraag moet ontkennend zijn, want dit kan zijn oorzaak vinden in een voorziening van andere delen der bevolking, die ver boven het minimum uitgaat. De fout zou dan b.v. hersteld kunnen worden door een andere verdeling.

Sommigen verstaan onder overbevolking een toestand, waarbij het gemiddeld inkomen per hoofd van de bevolking bij een voortzetting van

de bevolkingsgroei zou gaan dalen. Anderen gaan nog verder en spreken reeds van overbevolking, wanneer vaststaat, dat, bij een geringere bevolkingsgroei, het gemiddeld inkomen per hoofd van de bevolking sterker zou stijgen dan bij de bestaande groei het geval is.

Er is wel eens de verwachting uitgesproken, dat afremming van de bevolkingsgroei en stabilisatie van het bevolkingscijfer tot vermindering der werkloosheid en tot verhoging van de welvaart zou leiden. Dat is evenwel een gevaarlijke stelling, want afname van de bevolkingsgroei betekent niet alleen minder producenten, maar ook verlaging van het aantal consumenten.

Beter kan gesteld worden, dat bevolkingsgroei niet alleen een vergroting betekent van de produktieve arbeid, maar ook vermeerdering van de vraag naar consumptiegoederen. Hierbij is het natuurlijk voorwaarde, dat de natuurlijke hulpbronnen het mogelijk maken, dat de groei der consumptiegoederen gelijke tred houdt met de bevolking, zodat het welvaartspeil in elk geval kan worden gehandhaafd.

Bevolkingsoptimum.

De vraag rijst, of het voor een bepaald land en een bepaald tijdstip gewenst is de meest-wenselijke grootte van de bevolking te bepalen. Bevolkingsoptimum is: voor een bepaald land, bij een bepaalde maatschappelijke constellatie, een bepaalde, meest-gewenste bevolkingsgrootte. Het bereiken van een optimum hangt af van de vraag, welk uitgangspunt betrokken wordt.

Wordt er een economisch uitgangspunt gekozen, dan wordt als doel de welvaart genomen. Het gaat dan om de omvang van de bevolking, die de grootste welvaart verzekert, d.w.z. het grootste gemiddelde inkomen per hoofd van de bevolking.

Bij een planologisch uitgangspunt dient goed beseft te worden, welk gebied in ogenschouw genomen wordt. In de randstad Holland met 2.500 personen per vierkante kilometer lijkt het bevolkingsoptimum reeds verre overschreden. In het westen des lands is de bevolkingsdichtheid 800 personen per vierkante kilometer, in geheel Nederland evenwel 350 en de cijfers worden steeds lager als de blik gericht wordt op de Benelux, de EEG-landen, geheel Europa en het westelijk halfmond. Het is hier dus een vraagstuk van internationale verhoudingen. Er kan plaatselijk of landelijk een sterke bevolkingsconcentratie bestaan op een bepaald moment. Het behoeft echter in de ontwikkeling van het deel in een groter geheel geen eindstadium te zijn en ook niet als „overbevolking” te worden gevoeld.

Bij een sociaal uitgangspunt is er sprake van een te sterke bevolkingsconcentratie, wanneer het door allerlei factoren niet mogelijk zou zijn op een optimale wijze mens te zijn. Er dient leefbaarheid te zijn. Deze leefbaarheid wordt weliswaar voor een deel bepaald door de mogelijkheid tot voorziening in materiële behoeften, maar daarnaast ook in de voorziening in andere behoeften, waarvan met name de psychologische genoemd moet worden. De laatste betreffen het wezen van het mens-zijn en zij kunnen tot de meest fundamentele behoeften van de mens gerekend worden. Gedacht kan worden aan bijvoorbeeld:

- *de behoefte aan affectief contact,*
- *de behoefte aan zelfverwerkelijking,*
- *de behoefte aan zekerheid en geborgenheid op lange termijn,*
- *de behoefte aan sociaal nuttig zijn.*

De psychologische componenten van het gehele complex van factoren, dat van invloed is op de leefbaarheid van het menselijk bestaan, dienen dan ook bij het overwegen van het bevolkingsvraagstuk niet uit het oog verloren te worden.

Spreading der bevolking.

In de oudste tijden woonde de bevolking reeds onregelmatig verdeeld over een land of een landstreek, vaak geheel afhankelijk van de geschiktheid van de bodem voor het middel van bestaan.

Naarmate de wereldbevolking meer en meer sedentair begon te worden, werden andere eisen gesteld, dan die de jager stelde voor zijn jacht, de landbouwer voor zijn landarbeid. Niet het middel van bestaan, maar ook de mogelijkheden van contact met andere groepen werden belangrijk, zowel voor de handel als voor het uitwisselen van ideeën. Zee- en waterwegen werden b.v. steeds belangrijkere factoren voor vestiging.

Nederland ging, door zijn ligging aan de zee en de Maas-, Rijn- en Scheldedelta, steeds meer een aantrekkelijke vestigingsplaats worden. Vooral het westen des lands profiteerde daarvan, en eerst later kwamen andere streken op, als Twente en Brabant.

In de jaren voor de Tweede Wereldoorlog was het westen bijzonder in trek voor vestiging, en er was dan ook een zeer sterke binnenlandse migratiestroom in die richting. De drie westelijke provincies kregen daarom een steeds groter aandeel van de totale bevolking te herbergen. Pas de laatste jaren is hierin enige verandering gekomen.

Allengs is de grond in het westen des lands schaars geworden voor

nieuwe vestigingen, of te duur. Daarbij is gekomen, dat in het westen slechts een geringe arbeidsreserve aanwezig is. Er kan geconstateerd worden, dat uit het bedrijfsleven zelf een zekere decentralisatietendens is ontstaan, naar streken met meer ruimte en met een grotere arbeidsreserve.

Maar nog steeds is de randstad Holland het gebied, waar zich de grootste bedrijvigheid concentreert. En de kans is groot, dat de ontwikkeling van de Euromarkt en de Europese gemeenschappen de randstad een nog groter belang gaan geven. Het gevaar bestaat nu, dat de grote steden aan elkaar groeien tot stedelijke agglomeraties, en dat het groene hart van Holland afbrokkelt. Hiertegen moet zorgvuldig gewaakt worden. De trek vanuit bepaalde streken van het land naar één streek maakt, dat die bepaalde streken stil gaan staan in de ontwikkeling. Jonge en actieve mensen trekken weg, de bevolking veroudert, het economische leven komt tot stilstand, nieuwe huizen worden niet meer gebouwd, wegeaanleg wordt stopgezet, scholen worden opgeheven, middenstand verdwijnt. Ook het kerkelijk leven gaat achteruit, door onvoldoende toevoer van jonge lidmaten, door onvoldoende financiële draagkracht om een eigen predikant te beroepen.

Voor de regering ligt hier de taak om de vicieuze cirkel te doorbreken of deze ontwikkeling in goede banen te leiden. Zij kan dat o.m. doen door:

- a. een politiek te voeren die zal leiden tot verbetering van de infrastructuur van de laatstbedoelde streken, en daarbij ook grote aandacht te schenken aan de ontwikkelingen op sociaal en cultureel gebied,
- b. aandacht te besteden aan de hulp, die de ontwikkeling van de IJsselmeerpolders, het Delta-gebied en het Waddengebied, zowel voor de vestiging van nieuwe steden als natuurlijk ook voor recreatiegebied, bieden kan.

De industrialisatie.

Tot het jaar 1958 stond bij de industrialisatiegedachte voorop dat de overheid moest ingrijpen om een betere spreiding van de werkgelegenheid en van het bevolkingsaccres te verwezenlijken. Zij deed dit met stimulerende maatregelen om de industrialisatie in overig Nederland (behoudens het westen) te bevorderen. Het streven werd met succes bekroond. Eind 1957 was in de ontwikkelingsgebieden het aantal arbeidsplaatsen met 16.000 toegenomen.

De overgang van de landbouw naar de industrie betekende voor vele

mensen een ernstige inbreuk op het levenspatroon. Daarom kwamen er subsidie-regelingen voor de bevordering van sociale en culturele activiteiten. Dit werk is bevredigend verlopen.

In 1958 werden de doelstellingen enigszins gewijzigd. Er werden gebieden aangewezen, die een sterke expulsie vertoonden. Er zal in deze gebieden moeten worden gewerkt aan de verbetering van het woonmilieu, aan heruitrusting van agrarische gebieden en verhoging van de bewoonbaarheid van het platteland.

Als resultaat van het industrialisatiebeleid kan gelden, dat de laatste tien jaren zich toenemende stromen naar het oosten, het noord-oosten en het zuiden van het land hebben gericht. Toch blijven er op kleiner gebied, in de provincies, verschuivingen optreden.

Op het platteland heeft de daling van de bevolking zich voortgezet, maar de middelgrote steden zijn blijven groeien. Deze schaalvergroting zal leiden tot grote veranderingen in het bewoningspatroon van omvangrijke gebieden van ons land.

De laatste industrialisatienota dateert van 1964, die in het bijzonder betrekking had op het regionale beleid. Eén van de kernpunten in die nota was het op den duur beperken van het aantal kernen. Vanuit de Tweede Kamer werd hiertegen gewaarschuwd en overeengekomen werd, dat het beleid ten aanzien van de kernen, die niet meer voor steun in aanmerking zouden kunnen komen, tot 1968 voort te zetten.

De pendel.

De gedachte, dat in de eigen woonplaats ook werkgelegenheid moet worden gevonden, is de laatste jaren meer en meer verouderd. Het bezit van gemotoriseerde voertuigen heeft gemaakt, dat er een steeds grotere neiging is ontstaan om verder van het werk af te gaan wonen. Nog in 1958 werd in een ontwikkelingsplan voor Noord-Brabant uitgegaan van een fietsafstand tussen woning en werk van hoogstens een half uur (6 km). Bromfiets, scooter en ook auto hebben gemaakt, dat thans zelfs afstanden van twee uur rijden worden overbrugd.

De verbetering van de vervoersmogelijkheden heeft een veel grotere vrijheid gebracht in het kiezen van de woonplaats, onafhankelijk van de plaats, waar men werkt. Wonen en werken gaan in ons land steeds minder een eenheid vormen.

Het pendelen van een steeds groter deel van de plattelandsbevolking behoeft niet tot een verdere ontvolking van het platteland te leiden. Verreweg de meeste van de pendelaars zijn geen potentiële migranten. Zij willen rustig blijven wonen, waar zij wonen. Daarbij spelen vaak hechte bindingen aan de eigen woonplaats een sterke rol.

Natuurlijk betekent het pendelen economisch gezien een verlies: de vele reizen zijn verloren tijd en het vervoer is kostbaar. De lange afwezigheid van de man doet schade aan het gezinsleven. Het samen beleven van de gezinseenheid en verbondenheid komt in het gedrang. De vrouw staat voor vele dingen alleen.

Hier staat tegenover, dat de verkorting van de werktijd en de vrije zaterdag althans enige compensatie bieden. Bovendien doen deze bezwaren voor het gezinsleven zich evenzeer, of in nog ernstiger mate voor bij de continu-arbeid. Zowel bij het pendelen, als bij de continu-arbeid vermindert voor de betrokkenen de mogelijkheid om deel te nemen aan het kerkelijk en het gemeenschapsleven in de woonplaats.

Voor de woongemeenten van de pendelaars betekent een en ander een winstpunt. De dreigende ontvolking wordt tegengegaan, maar ook het feit, dat vele gezinnen een hoger inkomen genieten, komt aan de gehele samenleving te goede.

Voor de toekomst moet dus, ook op het zuivere platteland, een steeds meer industrieel gerichte bevolking verwacht worden, die echter vasthoudt aan het agrarische woonmilieu. Dit woonmilieu zal dan echter verbeterd dienen te worden: verbetering van de verkeersverbindingen, uitbreiding van de openbare voorzieningen en van onderwijsmogelijkheden, enz.

Het wonen.

Het gezin is een der kleinste levenseenheden in onze maatschappij. Een der voornaamste taken van het gezin is de opvoeding van de toekomstige leden van de maatschappij. Het vraagt, om deze taak goed te kunnen vervullen, een eigen ruimte, een afbakening ten opzichte van de omgeving, die beschut is tegen klimaatsinvloeden, een eigen woning.

Er is evenwel nog steeds woningnood in ons land. Het tekort aan woningen maakt, dat ondoelmatige woningen bewoond worden, dat inwoning blijft voortbestaan, dat krotwoningen betrokken worden.

Deze laatste omstandigheden zijn gevaarlijk voor de geestelijke gezondheid van de mens. Hoe vaak zijn slaapstoornissen, prikkelbaarheid, depressiviteit, driftbuien, ongevallen op het werk door aandachtverslapping e.d., niet te wijten aan een reactie op de voortdurende psychische stress van de woningnood.

Het woningtekort wordt veroorzaakt door: o.a. de krotopruijing, de stadssanering en de gezinsverdunning. Deze laatste factor is een van de belangrijkste, en wordt veroorzaakt door:

— bejaarden houden hun woningen langer bezet,

- alleen staanden maken meer dan vroeger aanspraak op een eigen woning,
- er worden meer huwelijken, en op lagere leeftijd, gesloten.

Tussen 1930 en 1956 nam de bevolking met 37 procent toe, maar het aantal huishoudens echter met 60 procent.

Van overheidswege wordt er thans naar gestreefd om in het jaar 1970 de woningnood in kwantitief opzicht op te heffen. Dit betekent, dat in de komende jaren meer dan 125.000 huizen per jaar gebouwd zullen moeten worden.

De vraag rijst bij dit alles, hoe er gebouwd zal moeten worden met het oog op het grondgebruik. Hierbij zal vooropgesteld dienen te worden, dat in het algemeen de voorkeur moet worden gegeven aan laagbouw, opdat gezinnen kunnen wonen in een eengezinswoning of althans in een woning gelijkvloers. Dit geldt in het bijzonder voor gezinnen met jonge kinderen, voor bejaarden en invaliden. Voor bepaalde groepen van gezinnen, bijvoorbeeld die zonder jonge kinderen, zal het wonen in hoogbouw overigens op minder grote bezwaren behoeven te stuiten. Planologen, stedenbouwkundigen, architecten, kortom allen, die betrokken zijn bij de stedenbouwkundige ontwikkelingen, de woningbouw en de woningdistributie zullen er steeds naar dienen te streven voor de diverse categorieën van de bevolking zo optimaal mogelijk woon- en leefomstandigheden te scheppen. Ter illustratie hiervan moge worden gewezen op de wenselijkheid speciale huisvesting voor bejaarden zoveel mogelijk te spreiden over de verschillende woonwijken van een stad bijvoorbeeld, opdat de bejaarden in contact kunnen blijven met hun vroegere woonmilieu, indien zij dit wensen.

Met het minder worden van de woningnood, zal het mogelijk zijn een begin te maken met de liberalisatie van de woningdistributie. Verder zal er aandacht dienen te worden geschonken aan de kwaliteit van de te bouwen woningen: de huizen moeten toekomstwaarde hebben. Vooral zal gedacht moeten worden aan de technische uitrusting, als centrale verwarming en de zeer belangrijke geluidsisolatie.

In de toekomst zal het overgrote deel van de bevolking, wellicht 90 of 95 procent, in een stedelijke omgeving wonen. Dit behoeft intussen niet te betekenen, dat onze grote steden steeds verder zullen worden uitgebreid. Het is een bijzonder gunstige ontwikkeling, dat een groot deel van de bevolkingsaanwas wordt opgevangen door de uitgroei van de bestaande kernen. Gemeenten als Uithoorn, Zoetermeer, Spijkenisse en andere, spelen een belangrijke rol bij het opvangen van de over-

loop van de grote steden. Deze ontwikkeling dient krachtig te worden bevorderd. Zo nodig zullen geheel nieuwe steden gebouwd moeten worden.

Recreatie.

Recreatie heeft een functie voor het herscheppen van de mens na zijn verplichte arbeid. Het is de niet aan spelregels gebonden vorm van vrije-tijdsbesteding. Het is de tijdsduur waarin de mens volledig vrij kan zijn. Door de toenemende druk van de maatschappelijke structuren wordt de vrijheid van de arbeidende mens steeds meer ingeperkt. Het spelelement in de arbeid verdwijnt steeds meer.

Vroeger was er weinig vrije tijd, kon de mens in zijn arbeid nog creatief bezig zijn, was er een spelelement in zijn werk. In zijn vrije tijd was niets-doen, een buurgesprek e.d. ontspanning. Nu met een werkdag van acht tot acht en een half uur, het vrije weekeinde en de vakantie, is er een overmaat van vrije tijd. De verbeelding van de mens moet nu geprikkeld worden om tot een werkelijk zinvolle besteding te komen van deze vrije tijd. Naast de tijd is ook de ruimte van belang.

Bij de recreatie kan onderscheid gemaakt worden tussen macrecreatie en microrecreatie. Wat de macrecreatie betreft het volgende:

Door het bezit van auto, scooter en bromfiets gaat de mens in zijn vrije tijd steeds grotere afstanden afleggen. Men zoekt de ruimte, in een steeds groter getal. Een van de nieuwe vormen van recreatie is het bermtoerisme. Het bos, en het wijde polderland, worden vaak niet voldoende gebruikt. Speciale voorzieningen zullen dan ook getroffen moeten worden. Het strand, een recreatieplaats bij uitstek, kan op veel meer plaatsen bereikbaar worden gemaakt. Vooral ook doordat de strandbezoekers zich niet ver over het strand verspreiden van een afgang, dienen er meer wegen door de duinen te komen met meer afgangen en een goede verbinding met de grote verkeersaders.

Ook in het Deltagebied, het watersportcentrum in opkomst, zullen recreatiegebieden moeten komen: groenvoorzieningen langs de waterranden. Daarbij komt de noodzaak, het groene hart van het westen des lands ongeschonden te handhaven.

Voor het platteland kan het inrichten van kampeerplaatsen (op zandgronden) een uitkomst bieden voor kleine boerenbedrijven, die moeilijk levensvatbaar zijn. Tenslotte moet gedacht worden aan bebossing van marginale gronden.

Bij de microrecreatie, die vooral in de steden noodzakelijk is, zullen voor twee groepen van de bevolking mogelijkheden aanwezig moeten zijn, n.l. voor bejaarden en voor kinderen. Bij de bouw van nieuwe

wijken, en bij stadssanering, zal hiermede rekening gehouden moeten worden. Parken, groenstroken, rolschaatsbanen en zelfs stukken grond voor ravotten en voetballen, terreinen voor het jeugdwerk e.d., zijn onmisbaar.

Waterverontreiniging.

De steeds groeiende bevolking veroorzaakt een sterk groeiende vraag naar drinkwater. De afgelopen jaren is het aantal woningen in ons land, dat aangesloten is op een drinkwaterleiding, sterk toegenomen, mede dank zij een subsidieregeling voor zogenaamde onrendabele aansluitingen. Het totaal aantal nog niet aangesloten woningen is tot beneden de 100.000 teruggebracht.

De drinkwaterleidingen in ons land zien zich geplaatst voor een steeds toenemende vraag naar drinkwater. In 1930 was beschikbaar 167 miljoen kubieke meter water, en dit getal was in 1962 opgelopen tot 561 miljoen kubieke meter.

De toename van het watergebruik is sneller gegaan dan de groei van de bevolking. Het waterverbruik per hoofd van de bevolking neemt in een snel tempo toe.

Op het ogenblik wordt per hoofd $\pm$ 100 liter per dag verbruikt, maar in het jaar 2000 zal het 150 liter zijn. Bij een bevolking van rond 20 miljoen mensen zal het totale jaarverbruik 1 miljard liter water zijn, waarbij dan nog voor industriële doeleinden 2,75 miljard kubieke meter komt. Met een zekere reserve mag voor dat jaar gerekend worden op een behoefte van 4 miljard kubieke meter. Het beschikbare grondwater is hiervoor niet toereikend. De totale winbare hoeveelheid zal niet hoger kunnen worden opgevoerd dan tot 1,5 miljard kubieke meter water per jaar. De ontbrekende 2,5 miljard kubieke meter water zullen derhalve door het oppervlaktewater moeten worden geleverd. Hiermee beginnen dan de moeilijkheden. Want Nederland is voor het oppervlaktewater aangewezen op de Rijn. Deze rivier wordt evenwel in ernstige mate in Duitsland en Frankrijk, verontreinigd door industrieën. Toch gebruiken Den Haag, Amsterdam, Noord-Holland het Rijnwater voor infiltratie van de duinen en betreft Rotterdam nog rechtstreeks water van de rivier.

De vervuiling wordt van jaar tot jaar erger. Het zal derhalve noodzakelijk zijn, om te komen tot inrichting van spaarbekkens, waar het vuile rivierwater voldoende lang staat om zichzelf te reinigen op natuurlijke wijze. Het IJsselmeer, de Zeeuwse wateren, en misschien ook de Biesbos, kunnen goede spaarbekkens zijn.

Maar de rivieren dienen niet alleen de drinkwatervoorziening. Scheep-

vaart en recreatie zijn hier van groot belang. Wettelijke maatregelen zijn nodig om tot een goed beheer van het water te komen. Een wet tegen waterverontreiniging zal maatregelen mogelijk moeten maken tegen bebouwing op ongewenste plaatsen, deponering van afvalstoffen e.d. Ook internationaal zal de strijd tegen de watervervuiling dienen te worden aangepakt.

Luchtverontreiniging.

Tot de onmisbare levensvoorwaarden voor de mens, maar ook voor dier en plant, behoort zuivere lucht. Het is van ouds bekend, dat daar waar veel mensen blijven wonen, waar vuur gestookt wordt en bedrijven worden uitgeoefend, de lucht wordt verontreinigd.

Voor de opkomst van de industrialisatie had de luchtvervuiling echter slechts een beperkte omvang. Buiten de bewoonde kernen was er een overvloed van zuivere lucht. Naarmate het maatschappelijk leven meer samengesteld werd en de industrie en het gemotoriseerde verkeer zich ontwikkelden, nam de luchtverontreiniging andere vormen aan. In grote gebieden van ons land is zuivere lucht een welhaast onbekend begrip geworden. Want ook de huisbrand en het gebruik van brandstoffen in land- en tuinbouw hebben hun invloed doen gelden.

De lucht kent geen biologische reiniging, zoals bij het water het geval is. Luchtverontreiniging kan alleen worden weggenomen, wanneer de vervuilde lucht zich in de dampkring verspreidt.

De enige maatregel, die de mens, tegen de luchtverontreiniging kan nemen, is het treffen van voorzieningen bij de bronnen van vervuiling. Onze overheid houdt zich reeds hiermee bezig. Sedert 1962 is er een inspectie voor de hygiëne van het milieu en vanaf 1964 werkt er een raad voor de luchtverontreiniging.

Bij de vestiging en uitbreiding van industrieën zullen, aan de hand van wettelijke voorschriften, duidelijke voorwaarden moeten worden gesteld. Een duidelijk voorbeeld van het overleg tussen industrie en overheid is het stichten van een nieuwe olieraffinaderij in het gebied van het Noordzeekanaal.

Daarnaast zal iets gedaan moeten worden aan het gemotoriseerde verkeer. Van belang is voorts, dat de komst van het aardgas zal maken, dat in huishoudingen, kantoren en fabrieken meer en meer aardgas gebruikt gaat worden voor verwarming en andere doeleinden, zodat de rokende schoorstenen minder kunnen worden.

De huidige hinderwet geeft geen voldoende bescherming tegen luchtverontreiniging en deze zal dan ook dienen te worden aangepast. Grondige kennis van de materie is vereist: industrieën, die voor ons

land een hoofdbron voor het bestaan zijn, zullen niet mogen worden afgeschrikt door al te beperkende bepalingen.

II MENSELIJKE ASPECTEN VAN DE BEVOLKINGSONTWIKKELING.

Inleiding.

Naast de in het voorgaande reeds op enkele plaatsen gemaakte opmerkingen, verband houdende met de menselijke aspecten van de bevolkingsontwikkeling, zal in dit gedeelte daarop nog wat uitvoeriger worden ingegaan. Dit is daarom van belang, omdat immers de bevolkingsontwikkeling, het bevolkingsvraagstuk, in wezen een menselijk vraagstuk is. Het gaat n.l. om de vraag, in hoeverre de bevolkingsontwikkeling van invloed is op de mogelijkheden van de mens zijn leven zo optimaal mogelijk te ervaren. Het gaat om de consequenties van de bevolkingsontwikkelingen en van een toenemende bevolkingsdichtheid voor het menselijk welzijn.

„Leefbaarheid”.

Onderscheid dient daarbij gemaakt te worden tussen de begrippen „bewoonbaarheid” van de aarde en „leefbaarheid” van het leven. Bij „bewoonbaarheid” van de aarde kan gedacht worden aan dat totale complex van uiterlijke factoren en omstandigheden, dat a.h.w. de ruimte moet scheppen en in stand houden, waarbinnen de mens kan leven. In het voorgaande deel van dit rapport is deze bewoonbaarheid al vele malen aan de orde geweest. Telkens als het ging over zaken, die betrekking hebben op de uiterlijke verschijningsvormen van deze samenleving (b.v. economie, woningbouw, industrialisatie, reinheid van water en lucht e.d.) ging het over de maatschappelijke situatie en de materiële ruimte, die voor het tot ontplooiing kunnen komen van de mens van zo wezenlijk belang zijn. Deze ontplooiing van de mens nu heeft betrekking op zijn leven en derhalve ook op de leefbaarheid van dat leven en daarmee komen wij toe aan de factoren, die bepalend kunnen zijn voor deze leefbaarheid. Daarbij dient dan in het bijzonder gedacht te worden aan de psychische ruimte en aan bevrediging van de fundamentele psychische behoeften van de mens als daar zijn de behoefte aan affectief contact, aan zelfverwerkelijking en aan zekerheid en geborgenheid op lange termijn.

Hoewel er een onlosmakelijke samenhang bestaat tussen de mate van „bewoonbaarheid” der aarde en „leefbaarheid” van het leven, kan toch niet worden gezegd, dat een voldoende „bewoonbaarheid” altijd tevens een voldoende „leefbaarheid” garandeert.

Of m.a.w., toegepast op de bevolkingsontwikkeling, het opvangen van toenemende bevolkingsdichtheid door allerlei maatregelen van economische aard, van woningbouw, van ruimtelijke ordening, van tegengaan van water- en luchtverontreiniging e.d. behoeft nog niet te betekenen, dat ook de „leefbaarheid” voldoende tot zijn recht kan komen.

Bij wijze van illustratie moge nog eens worden gewezen op de woningbouw en de ernstige bezwaren, die uit overwegingen van „leefbaarheid” kunnen worden ingebracht tegen de hoogbouw.

Immers hoe kan een mens, wonend in een doorzichtig glazen huisje, ergens op de 6e of 10e etage van de torenflat, nog zoveel privé-leven ontplooiën, dat hij zonder de burens te ergeren, of door de burens geërgerd te worden, enige „herscheping” of recreatie kan vinden. Hoe kan de mens in deze omstandigheden nog optimale kansen krijgen tot bevrediging van zijn psychische behoeften? Hoe vindt hij de mogelijkheid tot relatievorming en tot zelfverwerkelijking? Waar vindt hij een vorm van gemeenschapsleven, waarin hij zich thuis voelt en in zeker opzicht geborgenheid kan ervaren.

Psychiaters, pastores, huisartsen en allen, die beroepshalve of anderzins in nauw en vertrouwelijk contact staan met de mens, weten uit hun eigen praktijk, welke psychologische deuken de mens in deze situaties kan oplopen.

Geestelijk gezond leefklimaat.

Het is dan ook van belang vast te stellen, dat de overheidsverantwoordelijkheid ten aanzien van de consequenties van de bevolkingsontwikkeling zich ook uitstrekt tot het gebied van de leefbaarheid van het leven, zeker ook in een land als Nederland, dat nu reeds het dichtstbevolkte land ter wereld is.

Behalve aan de „leefbaarheidsaspecten” verbonden aan woningbouw, ruimtelijke ordening, industrialisatie e.d. kan hierbij ook nog in het bijzonder worden gedacht aan die activiteiten, die met name gericht zijn op de bevordering van het geestelijke en culturele leven en op de bevordering van een geestelijk gezond leefklimaat in onze samenleving. Bij wijze van illustratie moge worden gewezen op: het onderwijs in zijn velerlei verschijningsvorm, het jeugdwerk, het vormingswerk, het volksontwikkelingswerk in het algemeen, de sportbeoefening, de op preventie gerichte activiteiten op het terrein van de geestelijke volksgzondheid,

het maatschappelijk werk, het maatschappelijk opbouwwerk en alle overige activiteiten, die ten doel hebben de mens behulpzaam te zijn bij het vinden van zijn plaats in deze maatschappij en in dit leven.

In het bijzonder moge worden gewezen op de uitzonderlijk grote betekenis, die in dit verband moet worden toegekend aan de arbeid van kerken en alle organisaties, die in het bijzonder erop gericht zijn de mens ook geestelijk weerbaar te maken en hem een stuk gemeenschapsleven te doen ervaren. Het dient overigens vastgesteld te worden, dat de organisaties van particulier- en kerkelijk initiatief, die zich op bovengenoemde terrein bewegen in de grond der zaak de overheid behulpzaam zijn bij het tot stand brengen van een zo bewoonbaar mogelijke samenleving, waarbinnen het leven leefbaar kan worden. Het is dan ook vanzelfsprekend te achten, dat de overheid deze organisaties in staat moet stellen dit werk te doen, met name door middel van ruime subsidiëring, waarbij een subsidiëring tot 100% van de kosten zeer wel te verdedigen valt.

Immers niet vergeten mag worden, dat de overheid door middel van subsidiëring ook weer groepen of verbanden in de samenleving stimuleert tot eigen activiteiten, hetgeen het gemeenschapsbesef, de solidariteitsbeleving e.d. kan bevorderen en daarmee ook de leefbaarheid van het leven dergenen, die in deze activiteiten betrokken worden, weer kan bevorderen.

Gezinsvorming.

a) Tenslotte moge in dit hoofdstuk nog aandacht worden geschonken aan vraagstukken rond de gezinsvorming. Maar al te gemakkelijk en al te dikwijls wordt in publicaties e.d. vanuit overwegingen van bevolkingsdichtheid e.d. rechtstreeks geconcludeerd tot de noodzaak van geboortebeperking. Simpel gesteld komt deze gedachtengang er dan meestal op neer, dat, in vergelijking tot het sterftecijfer, het geboortecijfer te hoog is, of m.a.w. dat het geboortecijfer omlaag moet. Dit kan slechts bereikt worden, als er minder kinderen geboren worden en derhalve is geboortebeperking noodzakelijk. Deze redenering wordt dan meestal nog ondersteund met argumenten ontleend aan de beperkte geografische ruimte, aan problemen van productie en distributie van de noodzakelijke levensmiddelen, aan overwegingen van economische aard e.d. In deze redenering schuilt een beslissende fout n.l. het feit, dat men volledig voorbijgaat aan de eigen verantwoordelijkheid en de eigen beslissing van de betrokken echtparen of m.a.w. men past macro-sociologische argumenten en overwegingen toe op een micro-sociologische situatie en probleemstelling. Deze probleemstelling is n.l. in hoeverre echtparen,

mede (doch beslist niet uitsluitend) bij het bepalen van de gezinsgrootte rekening houden met overwegingen, ontleend aan de bevolkingssituatie en de bevolkingsontwikkeling. De mate waarin echtparen bereid zijn laatsbedoelde overwegingen in hun verantwoordelijkheid en beslissingen te betrekken, zal voor een belangrijk deel bepaald worden door de mate van inzicht in de actuele of te verwachten invloed van de bevolkingsontwikkeling op de leefbaarheid van hun eigen leven, dat van hun kinderen en dat van hun naaste dichtbij of veraf. Naarmate echtparen sterker gaan ervaren (b.v. in stedelijke gebieden), dat de bevolkingsdichtheid een belemmering kan zijn voor het beleven van een zo optimaal mogelijk mens zijn, of naarmate als resultaat van voorlichting of anderszins echtparen sterker gaan inzien, dat een toenemende bevolkingsdichtheid nadelige consequenties kan hebben voor de mate van leefbaarheid van het leven, van henzelf, van kinderen of anderen, zullen deze echtparen zelf en op grond van eigen overtuiging en beslissing komen tot een gezinsgrootte, waarin tevens rekening is gehouden met aspecten van de bevolkingsontwikkeling. In dit rapport wordt dan ook met kracht stelling genomen tegen die veelal lichtvaardige en oppervlakkige redenering, die op grond van demografische overwegingen rechtstreeks concludeert tot geboortebeperking. Deze redenering gaat voorbij aan het specifieke karakter van het huwelijks- en gezinsleven en hecht een te grote normatieve betekenis aan berekeningen en prognoses van demografen.

b) De vraag dient nu gesteld te worden, waar het eigenlijk om gaat bij de gezinsvorming of gezinsplanning. Gaat het om geboorteregeling? Gaat het om de noodzakelijke technische kennis en kunde en om de anti-conceptionele middelen, die nodig zijn om een kind te kunnen krijgen op het tijdstip, dat de ouders zelf willen bepalen?

In dezen zijn dit alle slechts nevenaspecten van de werkelijke en fundamentele behoefte van de mens, n.l. dat hij in zijn huwelijk zo volwaardig en volledig mogelijk mens kan zijn, ook en met name met betrekking tot het geslachtelijk-zijn. Om dat te kunnen beleven en om die unieke relatie van man en vrouw te kunnen opbouwen en in stand houden moeten en willen zij sexueel kunnen samenleven, zonder dat hierbij voortdurend de gedachte aan een ongewilde zwangerschap een belemmerende factor is. Daarvoor gebruiken zij anti-conceptionele middelen, die dan wel in werking anti-conceptioneel kunnen zijn, maar die in de doelstellingen van het gebruik pro-maritaal (d.w.z. ten behoeve van de huwelijksbeleving) of pro-familiaal (d.w.z. ten behoeve van de opbouw van het gezin) zijn. Zij, de man en vrouw, zullen als regel daarbij ook graag kinderen willen hebben, doch als een geschenk en bekroning van

„economische paard”, de productiecapaciteit, gezien moest worden als het trekpaard van de „sociale wagen”, het consumptie- en levenspeil, waarbij de snelheid in de vooruitgang werd bepaald door de kracht van het trekdier.

Nu is de sociale wetenschapswereld echter tot de conclusie gekomen, dat dit beeld onbruikbaar is. Het in beweging komen of zijn wordt thans gezien als een produkt van een gecompliceerd proces, waarbinnen sociale en economische factoren onderling op elkaar inwerken.

Met deze erkenning voor het falen op sociaal terrein en herkenning van het probleem rijzen weer nieuwe vraagstukken.

Ontwikkelingshulp is geen liefdadigheid van westerse landen aan minder ontwikkelde gebieden. Men dient zich te hoeden voor overdreven besef van eigenwaarde. Ontwikkelingshulp kan nooit meer zijn dan een ontmoeting van verschillende cultuurpatronen.

Naar mate de sociale vragen meer in de belangstelling komen, vindt deze ontmoeting sterker plaats en zullen ook jonge landen zelf een groter aandeel in het gesprek hebben.

Godsdienst is nimmer een onderdeel van de ontwikkelingshulp van de overheid geweest. Maar de sociale structuur hangt ten nauwste samen met de godsdienstige achtergronden van de verschillende gebieden.

In het gesprek tussen de partners uit het westen met de inwoners uit andere gebiedsdelen, zal derhalve mede moeten worden nagegaan, op welke manier een nieuw sociaal cultuurpatroon zich voegt in de godsdienstige levenshouding van het betrokken land.

Evenals economische ontwikkeling vastloopt zonder een gelijktijdige sociale begeleiding, zal ook sociale hulp geen werkelijk resultaat geven zonder dat de bevolking in het betrokken land geestelijk rijp is voor de sociale verandering. De regeringen van de ontvangende landen zullen dan ook niet afwijzend kunnen staan tegenover structurele vernieuwingen.

Naast economische hulp zal de mens een mentaliteitsverandering ongewild, doch anderzijds ook bewust moeten ervaren. Alleen technische kennis is niet voldoende om een bedrijf gaande te houden. Daarbij behoort tevens de kennis voor organisatie, tijdsbeoordeling en planning, en in het algemeen een volledige verandering van houding ten opzichte van de materie.

Alleen constateren van deze feiten zou steriel zijn zonder op de mogelijkheden nader in te gaan.

Nog meer dan bij de economische ontwikkelingshulp zal deze sociale hulp aanvankelijk gelijken op het ploegen op akkers vol stenen en vrijwel zonder resultaat. Onze zendingsarbeiders hebben dit al tientallen jaren lang geweten. Alleen met grote opoffering van de individuele werkers en

oneindig geduld, maar zonder hoogmoed, kan deze mentaliteitsverandering worden verkregen.

In Nederland zijn velen aanwezig, die ervaring hebben met dit werk. Kennisoverdracht is dan ook een taak, waar Nederland zich aan kan wijden en waar een groot aantal Nederlanders altijd een werkterrein hebben gevonden. Maar het is vaak een zwaar en vrijwel uitzichtloos werk.

Wanneer in een gebied een groot analphabetisme bestaat, zal het geven van onderricht aan een kleine groep, slechts ten gevolge hebben dat deze nieuwe „geleerden” onmiddellijk buiten hun eigen kring komen te staan en zich te goed achten voor het gewone werk.

Het gevaar voor vervreemding van eigen mensen is pas geweken wanneer een brede laag van de bevolking een bepaalde basiskennis heeft verkregen. Er bestaat dan de mogelijkheid een sterkere bovenbouw te vormen, welke op de gehele bevolking is gefundeerd.

In de stormachtige ontwikkeling van deze tijd, ontbreekt het echter meestal aan tijd, geld en mensen om op korte termijn een dergelijke onderbouw te vormen, zodat men genoodzaakt is met bepaalde projecten te werken in de verwachting, dat hierdoor voldoende uitstraling plaats vindt om anderen te beïnvloeden. Maar men kan dan ook niet anders verwachten dan een klein resultaat van een groot werk, omdat de geestelijke achtergrond van de ontvangende volkeren nog niet toe is aan de nodige mentaliteitsverandering om de projecten op te vangen en door te geven. Een volgende taak, die in het ontwikkelingswerk voor Nederland is weggelegd, is de bestudering en benadering van de andere beschavingen. Het zou bepaald onjuist zijn indien door de ontwikkelingshulp en de zeer snelle economische en sociale veranderingen, de bestaande culturen verloren zouden gaan of volledig zouden worden opgenomen in andere levenspatronen.

Juist in het kader van de ontwikkelingshulp zullen de nog bestaande culturen moeten worden bestudeerd, omdat alleen op die manier kan worden gezocht naar een nieuw levenspatroon, dat past in een nieuwe wereld.

Conclusies:

- a. In veel ontwikkelingslanden zal een technisch-economische en een sociaal-maatschappelijke ontwikkeling dan eerst recht wortel kunnen schieten, indien er ook een mentaliteit aanwezig is of komt, welke deze ontwikkeling kan dragen.
- b. Vanzelfsprekend zal de medewerking van de regering van het ontvangende land gewaarborgd moeten zijn, ook indien de beoogde ontwikkeling een structuur-verandering en een totaal andere benadering van de materie met zich mee zou brengen.

Ten aanzien van de wenselijke subsidiëring van deze consultatiebureaus geldt, dat deze consultatiebureaus zouden dienen te functioneren als onderdeel van de georganiseerde geestelijke gezondheidszorg en dat derhalve in een subsidieregeling in dit opzicht voorwaarden zouden dienen te zijn opgenomen, die vervuld dienen te worden, teneinde voor overheidssubsidie in aanmerking te komen.

Deze voorwaarden zouden dan met name betrekking dienen te hebben op de stafbezetting van deze consultatiebureaus en op de verhouding ervan met overige activiteiten op het terrein van de georganiseerde geestelijke gezondheidszorg.

Tenslotte zij in dit verband volledigheidshalve ook nog uitgesproken, dat de verruiming van de wettelijke bepalingen rond de verkoop van anti-conceptionele middelen, een zaak van hoge urgentie is.

ONTVANGEN PUBLICATIES ¹⁾

De kabinetsformatie's 1946-1965, door Prof. mr. F. J. F. M. Duynstee; uitg. Kluwer 1966. Prijs f 35.—

Proeve van een nieuwe grondwet - uitg. Staatsdrukkerij 1966, prijs f 9.—, goedkope editie f 6.50.

Wettelijke maatregelen betreffende anti-conceptionele middelen - rapport van de commissie Borgart, uitg. Centrum voor Staatkundige vorming (publicatie 139)

Nederland en de internationale ontwikkelings samenwerking - uitg. van het Centrum voor Staatkundige vorming (publicatie 136)

Het stakingsrecht - rapport van de commissie Stakingsrecht van de Partij van de Arbeid, uitg. Arbeiderspers 1966

Ziekteverzuim, arbeidsschaarste en personeelsbeleid - rapport van de Prof. Mr. B. M. Telderstichting (no. 14), uitg. Nijhoff 1966

Verbroken evenwicht, een reactie op de voorstellen van de meerderheid uit de commissie Verdam, rapport van de Prof. Mr. B. M. Telderstichting (no. 15), uitg. Nijhoff 1966.

Wet op de arbeidsongeschiktheidsverzekering - G. P. Sijses, uitg. Kluwer, 1965, prijs f 6.50.

Nederland in de Europese ruimte - Drs. M. C. Verburg, uitg. J. H. De Bussy 1966, prijs f 8.90.

Hoofdpijnen van ruimtelijke ordening en volkshuisvesting - Mr. L. A. van Splunder, uitg. Kluwer 1966, prijs f 6.50.

Toekomst voor Randstads groene ruimte - rapport van een commissie van het college van advies van A.R.P. no. 26

Acta politica, tijdschrift voor politicologie - uitg. van de Nederlandse Kring voor wetenschap der politiek, uitg. Boom-Meppel, abonn. f 12.50 per jaar, studenten f 9.50.

Antwoord aan Prof. Dr. T. P. van der Kooy - een vervolg op „volkskracht” door Drs. H. J. Bonda

De Nederlandse economie in 1970 - een voorwaardelijke prognose van de ontwikkelingsmogelijkheden voor de Nederlandse economie op middellange termijn, uitg. het Centraal Planbureau 1966

Energie in perspectief - samengesteld door het Nederlands Economisch Instituut, in opdracht van de Steenkolenhandelsvereniging, 1966

¹⁾ van 1 juli - 31 december 1966

ALARM OM DE BIJBEL

(over de onhoudbaarheid van de bijbelkritiek der moderne theologie).

Dr. Gerhard Bergmann.

De bedoeling van dit boek is het scheppen van klaarheid in de verhouding tussen de moderne theologie en de gelovigen. Uit de ondertitel blijkt al dat schrijver een tegenstander is van de moderne theologische richting.

Maar niettemin is er klaarheid nodig. De gelovigen dienen te weten wat de moderne theologie precies inhoudt. Ze dienen hun standpunt te bepalen op grond van inzicht en kennis, en niet op grond van emotionele vooringenomenheid. Het eerste wat dr. Bergmann tot zijn taak rekent is het duidelijk stellen van de standpunten; een verduidelijking van de fronten, als bijdrage tot een beter wederzijds begrip.

★

Tevens wil dit boek een hart zijn onder de riem van de traditioneel-gelovigen die zich door al die 'wetenschappelijke theologische inzichten van onze tijd' in de ouderwetse hoek gedrongen voelen; die zich afvragen of hun geloof waarlijk zo primitief, zo simpel, zo onwetenschappelijk is.

Dr. Bergmann wil de gelovigen sterken tegen de aanval die de moderne theologie van alle kanten richt tegen het Bijbels geloof.

★

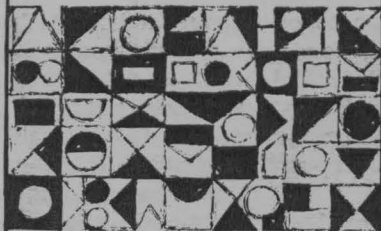
De Duitse uitgave beleefde in enkele maanden tijds 3 drukken in een verkochte oplage van meer dan 60.000 exemplaren.

Paperback, prijs f 5,90.

Uitg. SEMPER AGENDO N.V. — Postbus 327 — Apeldoorn

Van deze goed verzorgde uitgave bedraagt de prijs f 3,70.

kun
je
zingen
van
de
verkiezing?

ds.fr.de jong

Aan de hand van verschillende bijbelse gegevens wil de schrijver, ds. Fr. de Jong, in zijn boekje een gesprek voeren over de (uit)verkiezing. Daarbij komen hier en daar ook de — veel geprezen, maar weinig gelezen — Dordtse Leeregels ter sprake.

Bedoeling en opzet van het gesprek is een aantal misverstanden uit de weg te ruimen en de lezer te brengen tot een bijbelse lofzang op de verkiezing.

Verkrijgbaar in de boekhandel en bij:

UITGEVERIJ SEMPER AGENDO N.V. — Postbus 327 — Apeldoorn

12e jaargang - no. 4 - 1967

christelijk historisch tijdschrift

tweemaandelijks uitgave van de
jhr. mr. a. f. de savornin lohman stichting

CHRISTELIJK HISTORISCH TIJDSCHRIFT

12e JAARGANG — No. 4 — april/mei 1967

Het Bestuur van de Jhr. Mr. A. F. de Savornin Lohman Stichting is als volgt samengesteld:

Dr. I. N. Th. Diepenhorst, Epe, voorzitter;
Drs. E. Bleumink, Prof. Dr. Kramerslaan 29, Jutphaas, secretaris.

Leden: Drs. Joh. Boers, Arnhem; Drs. A. M. de Boo, Delft; Mr. W. de Bruyn, Voorburg; Dr. P. A. Elderenbosch, Amersfoort; Mevrouw Mr. M. Grooten-van Boven, Amsterdam; Drs. J. W. de Pous, 's-Gravenhage; Prof. Dr. C. H. Schouten, Oudewater.

REDACTIE- en ADMINISTRATIE-ADRES:

Wassenaarseweg 7, Den Haag, Telefoon 24 96 07

UITGEVER:

Semper Agendo n.v.

Apeldoorn, Postbus 327, Tel. 05760-21396.

Alle opgaven van abonnementen en adreswijzigingen uitsluitend te zenden aan het administratie-adres: Wassenaarseweg 7, Den Haag. Advertentie-opdrachten aan de uitgever.

Abonnementsprijs f 6,50 per jaar, bij vooruitbetaling. Donateurs van de Jhr. Mr. de Savornin Lohman Stichting (minimum contributie f 7,50 per jaar) ontvangen het blad gratis. Giro-nummer t.n.v. Jhr. Mr. A. F. de Savornin Lohman Stichting, Den Haag: 60.45.00.

Studenten-abonnementen f 2,50 per jaar. Losse nummers f 1,50.

INHOUD:

blz.

Nederland en de eenwording van Europa, posities en
uitgangspunten 1

Uit de geschiedenis van de Christelijk-Historische Unie 13
I De Christelijke Historische Kiezersbond in de
jaren 1896 en 1897 door Drs. D. Schouten.

Bespreking van „De Nederlandse kiezers in 1967”
door Dr. Ir. H. Jonkers 23

NEDERLAND EN DE EENWORDING VAN EUROPA, POSITIES EN UITGANGSPUNTEN.

Inleiding.

„De Europese eenwording bevindt zich nog in een voorstadium en haar eigenlijke ontwikkeling moet nog beginnen”, schreef de voorzitter van de commissie „Europese politiek” in de toelichting op het rapport, dat U hieronder aantreft. Het is maar al te waar. Daarom is het nodig dat er ook juist op het Europese vlak door de Nederlandse regering politieke initiatieven worden genomen om de malaise te doorbreken. De uitgangspunten voor een beleid dienaangaande zijn in dit rapport neergelegd.

De commissie is als volgt samengesteld:

Prof. mr. M. Bos (voorzitter), mr. J. Diepenhorst (secretaris) en leden: vice-admiraal H. Bos, mr. C. A. Bos, mr. J. L. Janssen van Raay, mr. F. H. Kernkamp, drs. J. Tegelaar en drs. B. J. Udink.

I

HET NEDERLANDSE POLITIEKE BELEID TEN AANZIEN VAN EUROPA

a. De noodzaak van politieke samenwerking in Europa.

De staten van Europa hebben eeuwenlang politiek samengewerkt. Zij deden dit bilateraal en incidenteel, maar ook wel groepsgewijs en voor langere tijd. De Raad van Europa is van deze laatste vorm van politieke samenwerking een voorbeeld. Daarnaast zou men de Europese politieke samenwerking in Volkenbond en Verenigde Naties kunnen noemen.

Dat Europese politieke samenwerking in het verband van een *wereldorganisatie* noodzakelijk is staat vast. Niet deze noodzaak echter, doch die van de politieke samenwerking der Europese staten in een *Europese organisatie* wordt hier betoogd — of, beter, in een Europees *instituut*, een term, die een geringer graad van samenwerking dan het woord „organisatie” suggereert. Spreekt dit rapport van politieke samenwerking, dan wordt daarmee de deur voor zwakkere én sterkere vormen van politieke samenwerking vooralsnog opgehouden. Ook het woord „samenwerking” dient ruim verstaan te worden: het houdt nog geen keuze in voor een organisatievorm, die de individualiteit der erbij aangesloten Staten onaangetast laat, in tegenstelling bv. met de gedachte der „supranationaliteit”. Met alternatieven als deze kan dit rapport, dat slechts „posities en uitgangspunten” kan aangeven, zich niet bezighouden. Vanwaar de stelling, dat Europese politieke samenwerking noodzakelijk is? Zij komt voort uit een drietal overwegingen:

a) Historici mogen dan van mening zijn, dat „l'histoire ne se répète pas”, zodat er ook geen of nauwelijks lessen aan ontleend kunnen worden, politici denken daar anders over. Zo zijn velen van hen de opvatting toegedaan, dat een Europese politieke samenwerking, waarbij tenminste Frankrijk en Duitsland betrokken zijn, de mogelijkheid van een herhaling van de gebeurtenissen der jaren 1940-1945 aanzienlijk zou kunnen verkleinen. De interne Europese veiligheid behoort inderdaad voor de toekomst zoveel mogelijk te worden verzekerd.

b) *Een versnipperd en gebalkaniseerd Europa kan geen bijdrage leveren tot de oplossing van de hoogst gecompliceerde vraagstukken van politieke, politiek-militaire en politiek-economische aard, waartegenover het zich gesteld ziet, en die alle Europese staten of vele ervan aangaan. Men denke aan Vietnam, China, ontwapening en hulp aan ontwikkelingslanden, om slechts enkele voorbeelden te noemen. Het Europa van nu kan op de oplossing van deze wereldproblemen geen belangrijke invloed uitoefenen: collectief standpunt en collectieve stem ontbreken. Niemand kan uiteraard voorspellen welke invloed door een politiek samenwerkend Europa op die oplossing zou worden uitgeoefend. De vrees, dat het een invloed ten kwade zal blijken te zijn, zal moeten wijken voor het vertrouwen, dat aan alle politieke constructiewerk ten grondslag heeft gelegen. Men dient er anders niet aan te beginnen. Verder zullen kracht en omvang van de uit te oefenen invloed voorlopig afhangen van de — naar alle waarschijnlijkheid door anderen dan Europa mede te bepalen — voorwaarden, waaraan de Europese politieke samenwerking gebonden zal zijn. Hetzelfde geldt voor de richting van de invloed, zodat zonder kennis van die voorwaarden niets over de uitwerking van de Europese politieke samenwerking op b.v. de Atlantische samenwerking te zeggen valt. Op de Atlantische samenwerking wordt hieronder overigens teruggekomen. Mocht de Europese politieke samenwerking te eniger tijd (het lijkt een ver verschiet!) tot de vorming van een nieuwe omvattende volkenrechtelijke rechtspersoon leiden (Verenigde Staten van Europa, bv.), dan zou de wereldpolitiek in elk geval eenvoudiger, maar daarmee ook „logger” worden. Het zou een nadeel kunnen zijn, maar dan een, dat onvermijdelijk is.*

c) *Slechts politieke samenwerking kan de kroon zetten op het economische werk, zoals dit in de EEG tot uitdrukking komt.*

Met de noodzaak van politieke samenwerking als uitgangspunt worden in wat volgt nu enige gedachten geformuleerd, die in het kader van de voorbereiding tot de politieke samenwerking in Europa van belang zouden kunnen zijn.

b. Ontspanning in de Oost-West-verhouding en onze houding tegenover de NAVO.

Politieke samenwerking in Europa zal nimmer zonder ontspanning in de Oost-West-verhouding tot stand kunnen komen, d.i. voornamelijk in de verhouding tussen de Verenigde Staten en de Sowjetunie. Beide staten staan op dit ogenblik tot de tanden gewapend tegenover elkaar, ieder

in zijn alliantie, resp. de NAVO en de organisatie van het Pact van Warschau. Welke is de rol, die men de NAVO bij het streven naar de noodzakelijke ontspanning moet doen spelen?

Van de zijde van hen, die de NAVO vóór alles als een Sowjetunie vrees inboezemende macht zien, wordt in het belang der ontspanning tussen Oost en West wel gepleit voor vermindering van die macht. De Verenigde Staten zouden dan minder dreigend tegenover de Sowjetunie komen te staan en het daaruit resulterende betere klimaat zou de toenadering tussen beide slechts kunnen bevorderen. Speciaal wordt in dit verband wel op de plaats van de Duitse Bondsrepubliek in de NAVO gewezen: in het bijzonder haar aanwezigheid daarin zou een machtige NAVO bedenkelijke aspecten verlenen.

Het pleidooi voor vermindering van de sterkte van de NAVO ziet echter voorbij aan het feit, dat — welke de huidige superioriteit van de NAVO ook moge zijn — de alliantie van het Pact van Warschau toch als zó sterk moet worden beschouwd, dat het al even weinig aanlokkelijk is voor de NAVO om met haar in conflict te komen als andersom. De macht is aan beide zijden van zodanige aard en omvang, dat de grootte ervan — voor de wederpartij — veel van haar belang heeft verloren. Onder deze omstandigheden zou alleen drastische vermindering aan één zijde betekenis kunnen hebben. Geen verantwoordelijk staatsman zal daarvoor te vinden zijn.

De bedenking tegen de aanwezigheid in de NAVO van de Duitse Bondsrepubliek berust op betere gronden. Weliswaar heeft de Bondsrepubliek strikt militair gesproken tot dusver een te waarden terughoudendheid in haar eisen aan de dag gelegd, doch vóór men het vertrouwen kan hebben, dat de Westduitse buitenlandse politiek een positieve en vaste koers vaart, zal althans met de mogelijkheid van een door de Bondsrepubliek afdwongen ongewenste ontwikkeling binnen de NAVO rekening moeten worden gehouden. Maar denkt men om deze reden de NAVO te moeten verzwakken, dan vergist men zich, ook alweer omdat dit in de verhouding tot de alliantie van het Pact van Warschau alle betekenis zou missen, maar tevens omdat men zo een probleem van interne organisatie een externe oplossing zou geven en dat dan nog zonder het kwaad in de wortel te hebben aangetast.

Immers het gaat hier voorshands om een zaak van intieme organisatie: het is vermoedelijk nog enige tijd mogelijk de Bondsrepubliek binnen de NAVO te accommoderen zonder gevaren op te roepen welke bv. aan haar medezeggenschap inzake het gebruik van kernwapens verbonden zouden zijn.

Ook de Sowjetunie ziet dit in. De Bondsrepubliek acht zij voor het

ogenblik in zekere zin veilig in de NAVO „geborgen”. In laatste instantie evenwel zal het onvermijdelijk zijn de internationale positie van de Bondsrepubliek zo te veranderen, dat zij zich in alle rust en zonder voor iemand een bedreiging te vormen verder kan ontwikkelen. Dit kan uitsluitend in het kader van de politieke vormgeving van Europa geschieden. *Niet in de NAUO, maar in Europa zoeke men de sleutel tot blijvende ontspanning.*

De NAVO dient inmiddels niet alleen *negatief* beoordeeld te worden, in de verhouding Oost-West heeft zij ook *positieve* waarde. Het bleek reeds uit wat in de vorige alinea gezegd is aangaande de plaats die de Bondsrepubliek daarin inneemt en de Sowjetrussische appreciatie van dit feit. Het is daarnaast duidelijk, dat de NAVO elke Russische militaire chantage met betrekking tot Europa onmogelijk maakt en daarmee grotere spanning helpt voorkomen. Voor een politiek van ontspanning, d.i. voor de zaak van de politieke samenwerking in Europa, is dit van onschatbare betekenis. Ondermijning van de NAVO als door president De Gaulle geschiedt verdient uit dien hoofde onze afkeuring.

Aan de andere kant worde in het beleid der NAVO-landen inzake de NAVO alles vermeden, dat op enigerlei wijze de spanning tussen Oost en West zou kunnen doen toenemen. Mogelijkheden tot vermindering van die spanning behoren steeds te worden uitgebuit.

c. Het Duitse vraagstuk.

De regeling van de Europese politieke samenwerking zal rondom het Duitse vraagstuk moeten plaatsvinden. Niet slechts geografisch, ook politiek is Duitsland het kernstuk van Europa. De Europese politieke samenwerking zal zodanig gestructureerd moeten zijn, dat de Bondsrepubliek in haar natuurlijke milieu geplaatst wordt, zoals dit in de vorige paragraaf werd uitgedrukt, met als enige begrenzing de gelijke aanspraken van de andere Europese Staten en de veiligheid van het geheel.

Hoe deze regeling er zal uitzien is allerm minst te voorspellen. Slechts de kwestie der Duitse hereniging kan hier aangeroerd worden. De hereniging der beide Duitslanden is alleen wenselijk in een Europa, dat zodanig opgebouwd is, dat een herenigd Duitsland geen gevaar voor de vrede oplevert. Hieruit volgt, dat de herenigingskwestie niet op zichzelf bezien mag worden. Zij behoort tot het grote complex vragen, dat tezamen de Europese kwestie vormt. Gezien ook de vrees voor een herenigd Duitsland is hereniging niet als voorwaarde, doch eerder als sluitstuk van de organisatie der Europese politieke samenwerking te zien.

De Bondsrepubliek dient ervoor te waken, dat de zaak der door de Bondsrepubliek zo vurig begeerde hereniging niet door Duitse eisen inzake de kernverdediging in NAVO-verband wordt gecompromitteerd. West-Duitsland zou wel eens op *medezeggenschap* over het gebruik van kernwapenen aanspraak kunnen maken. Dit zou het wantrouwen tegen de Bondsrepubliek in wijde kring alleen maar kunnen aanwakkeren. De gehele zaak van de Europese politieke samenwerking zou er verder door geschaad kunnen worden. Vraagt de Bondsrepubliek niet om medezeggenschap, maar om *inspraak*, bv. in het McNamara-comité, dan kan daartegen geen doorslaggevend bezwaar worden gemaakt. Een concessie van zo relatief geringe importantie zou niet tegen de aan het einde van onze beschouwing onder b. gegeven waarschuwing ingaan. In dezelfde geest zou men handelen door bij Engeland aan te dringen op afstand van de zeggenschap over het eigen kernwapen: ook dit zou West-Duitsland de overtuiging kunnen schenken, dat dit niet langer als mogendheid van de tweede rang wordt behandeld. Hoe gewichtig Duitse inspraak en Engelse nivellering op zichzelf ook zijn, nooit mag uit het oog worden verloren, dat de maatregelen ertoe slechts maatregelen *in afwachting* van een Europese regeling zijn en daarvan in genen dele een onderdeel kunnen uitmaken.

Anders staat het met de vraag van de non-proliferatie van kernwapens. Westduitse medezeggenschap inzake het gebruik van het NAVO-kernwapen doet het aantal kernmogendheden niet toenemen. Eerder zou dit gesteld kunnen worden bij de instelling van een onafhankelijk Europees kernwapen, zelfs al bestond dit maar uit het Franse en/of het Engelse. De op Europa betrekking hebbende kant van het proliferatieprobleem is er echter een, waarover in het verband van een omvattende Europese regeling gedacht moet worden. Aangezien de premissen hiervoor nog afwezig zijn gaat dit rapport op het proliferatieprobleem niet in.

Op de verschaffing van deze premissen dient van de zijde van de Nederlandse Regering inmiddels met klem te worden aangedrongen. Zolang deze niet gegeven zijn kan aan de oplossing van het Duitse en Europese vraagstuk niets wezenlijks worden bijgedragen.

II

HET NEDERLANDSE DEFENSIEBELEID TEN AANZIEN VAN EUROPA

a. In de huidige politiek-militaire situatie vormt het defensiebeleid een zó belangrijke component van de totale regerings-politiek, dat dit een apart hoofdstuk wettigt.

Hierin zal niet worden ingegaan op de zo belangrijke morele problematiek, die aan het gebruik van geweld in het algemeen en dat van bepaalde wapens in het bijzonder is verbonden. Een beschouwing van dit vraagstuk behoort in dit rapport niet thuis.

Wel wil de commissie nadrukkelijk stellen, dat zij het standpunt verwerpt, dat gebruik van geweld zedelijk nimmer geoorloofd is, terwijl zij evenmin kan instemmen met de opvatting, dat bij voorbaat van het gebruik van nucleaire wapens moet worden afgezien. Dat neemt echter in geen dele weg, dat met alle kracht dient te worden gestreefd naar overeenkomsten, die het gevaar voor een nucleaire oorlog kunnen verminderen of die, verdergaand, uiteindelijk zouden kunnen leiden tot een algemene en volledige ontwapening, hoe utopisch dit thans ook nog moge lijken.

Bij de verdere pogingen om de oorzaken van conflicten weg te nemen zal speciale nadruk dienen te worden gelegd op het versterken van de internationale rechtsorde en de instelling van een internationaal gezagsorgaan in het kader van de Verenigde Naties.

Terwijl hiernaar dus met grote kracht dient te worden gestreefd, gebiedt de huidige politiek-militaire situatie ons te erkennen, dat wij vooralsnog een doeltreffend militair apparaat als beste garantie voor het behoud van de vrede niet kunnen missen.

b. Naast degenen, die uit morele overwegingen het in stand houden van een gewapende macht veroordelen, staan ook nog anderen die menen, dat de Sowjetunie geen enkele bedreiging meer t.a.v. West-Europa vormt. Deze opvatting houdt echter geen rekening met het feit, dat er in de communistische doelstelling — de verbreiding van het communisme over de gehele wereld — tot nu toe geen enkele verandering is gekomen.

Van de vreedzame coëxistentie wordt het ideologisch conflict nadrukkelijk uitgesloten met als praktisch gevolg, dat steun aan tegen bestaande regeringen gerichte bewegingen als hulp in „nationale bevrijdingsoorlogen” wordt verdedigd.

Zolang dit het geval is en de Westeuropese volkeren het communistisch systeem voor zichzelf afwijzen, zal een zekere spanning onvermijdelijk zijn.

Onder deze omstandigheden zal Nederland de militaire middelen moeten bezitten om zijn onafhankelijkheid, tezamen met die van zijn bondgenoten in geval van nood te kunnen verdedigen, niet omdat deze onafhankelijkheid op zichzelf essentieel is, doch wel omdat deze de beste waarborgen biedt voor die vrijheid, die de mogelijkheid inhoudt om te leven volgens normen, voortkomend uit eigen diepste overtuiging.

c. Dat deze verdediging echter slechts doeltreffend zal kunnen zijn, indien zij geschiedt in nauwe militaire samenwerking met onze verdragspartners, terwijl daarbij een integratie van het militair apparaat reeds in vreedstijd vereist is, behoeft nauwelijks commentaar.

Bij deze opvatting past uiteraard een afwijzing van die van de huidige Franse regering, die meent, dat een systeem van volledige zelfstandige commandostructuren, die slechts in oorlogstijd samenwerken, tot het gewenste doel zou kunnen leiden.

Een herhaling immers van de overbekende, zeer ernstige onderlinge moeilijkheden in de oorlogsleiding gedurende de Eerste en Tweede Wereldoorlog zou in een nucleair tijdperk desastreus zijn. Hier komt nog bij, dat bv. voor de moderne luchtverdediging integratie van het waarnemings- en bevelsapparaat een *conditio sine qua non* is.

d. Hoewel het dus vaststaat, dat Nederland voor zijn verdediging is aangewezen op een innige samenwerking met bondgenoten, kan men toch nog de vraag stellen in hoeverre de Verenigde Staten als niet-Europese mogendheid hieraan dienen deel te nemen. M.a.w. zou West-Europa, al dan niet verenigd tot een politieke eenheid, nu of in de naaste toekomst zichzelf zonder de Verenigde Staten kunnen verdedigen tegen een onverhoopte agressie?

Het zou te ver voeren om in dit rapport een opsomming te geven van alle factoren, die hierop van invloed zijn. De beantwoording van deze vraag is echter niet moeilijk, indien men kennis neemt van de relevante militair-strategische feiten.

Zonder deze dus *in extenso* op te noemen zijn alleen al het volledige gebrek aan diepte van West-Europa als gevolg van de omstandigheid, dat het machtsbereik van de Sowjetunie zich uitstrekt tot 150 KM van de Rijn, het ontbreken van iedere grote natuurlijke hindernis bij een

opmars naar het Westen, gekoppeld aan een overmacht aan conventionele en nucleaire wapens aan de zijde van de Sowjetunie, voldoende argumenten om te stellen, dat West-Europa zich zonder de steun van de Verenigde Staten niet tegen de Sowjetunie kan verdedigen.

Als gevolg van de Tweede Wereldoorlog is het machtsevenwicht in Europa verloren gegaan, doch door de toetreding van Amerika tot het Noordatlantisch Verdrag mondiaal hersteld.

c. Uit het bovenstaande volgt als logische consequentie, *dat de NAVO van vitaal belang is voor de veiligheid van West-Europa*. Daarenboven moet de NAVO gezien worden als een lichaam, dat de stabiliteit en de vrede in Europa wezenlijk bevordert, al was het alleen maar door de hechte incorporatie van de Bondsrepubliek Duitsland in de Westelijke wereld.

In hoeverre de NAVO als verdedigingsorganisatie dient te worden gereorganiseerd is een vraagstuk, dat hier niet behandeld zal worden. De commissie is zich bewust, dat zich in dit verband een moeilijk probleem voordoet op het gebied van de gelijke rechten van de Bondsrepubliek. Militair onnodig en politiek ongewenst acht zij een oplossing in de zg. „hard ware”-richting, d.w.z. het creëren van een nieuw nucleair wapensysteem, waaraan Duitsland mee zou doen.

Het is tenslotte duidelijk, dat bovengenoemde militair-strategische uitgangspunten het noodzakelijk maken een zodanig beleid te voeren, dat het isolationisme in de Verenigde Staten niet weer herleeft, *zodat een algemene Atlantische instelling voorwaarde blijft voor de veiligheid van geheel West-Europa*.

III

HET NEDERLANDSE ECONOMISCHE BELEID TEN AANZIEN VAN EUROPA

a. Het economisch beleid van Nederland t.a.v. Europa kent twee uitgangspunten:

— het dient te passen in het kader van het algemeen-politieke en defensiebeleid, dat Nederland moet voeren en waarover in de hoofdstukken I en II werd gehandeld,

— het dient de directe Nederlandse economische belangen te bevorderen.

b. Met voorbijgaan aan een aantal nuanceringen kunnen als doeleinden van het algemeen-politieke en defensiebeleid van Nederland worden gesteld de handhaving van de banden met de Verenigde Staten en de binding van West-Duitsland binnen de Westerse samenwerking, met als uiteindelijk doel het tot stand brengen van een algemeen Europees veiligheidssysteem, waarbinnen de kwestie Duitsland tot een oplossing is gebracht en een samenwerking tussen Oost en West is ontstaan. Hierin past een economisch beleid, dat een economische integratie van West-Duitsland nastreeft binnen een verband, waarbij zoveel mogelijk West-Europese landen zijn betrokken (de E.E.G., aangevuld met Engeland en andere E.V.A. landen). Voorts een economische samenwerking met de Verenigde Staten, die zover gaat als de wederzijdse belangen maar enigszins mogelijk maken en waarbij over en weer autarkische uitgangspunten op agrarisch- of industrieel gebied worden losgelaten (een geslaagde „Kennedy” ronde, geen barrières voor wederzijdse investeringen, nauwe technologische samenwerking). Tenslotte een geleidelijke ontwikkeling van het economisch verkeer met de landen van Oost-Europa (handelsverdragen en verdragen voor technische en economische samenwerking).

c. Het directe economische belang van Nederland vereist vooral het tot stand komen van een zo groot mogelijke Europese markt, omdat

de Nederlandse buitenlandse handel voor ruim 60% is georiënteerd op West-Duitsland, de B.L.E.U., Engeland en Frankrijk.

Het is dan ook begrijpelijk, dat het Nederlandse economische beleid gericht was op het tot stand komen van de E.E.G., waarbij de noodzaak werd ingezien deze gemeenschap niet te beperken tot een douane-unie, maar haar continuïteit en haar dynamiek te verzekeren door een gemeenschappelijk economisch beleid, bv. op het gebied van de mededinging, de landbouw, de conjunctuur, de monetaire problemen, de handelspolitiek etc.

Teneinde dit beleid objectief te kunnen voeren heeft in Nederland altijd een sterke voorkeur bestaan voor een systeem van supranationale organen, die bovendien naar de mate, waarin zij meer nationale bevoegdheden zouden overnemen, verantwoording zouden moeten afleggen aan een democratisch gekozen en met reële bevoegdheden uitgerust Europees parlement.

Het Verdrag van Rome is voor Nederland in verschillende opzichten slechts het begin van deze wenselijk geachte ontwikkeling. Uitbreiding van het aantal partners, versterking van de positie van de Europese Commissie en van het Europese parlement zijn doeleinden, die voor Nederland vanuit zijn directe economische belangen van grote betekenis blijven.

d. Staat voor Nederland economisch gezien de versterking van de Europese marktsamenhang voorop, politiek/militair heeft de band met de Verenigde Staten hoogste prioriteit. Tussen deze beide doelstellingen behoeft — zeker vanuit Nederlands standpunt — in het geheel geen tegenstelling te bestaan.

Maar sedert enige jaren dient zich deze tegenstelling wel aan, omdat Frankrijk zijn economisch beleid en dat van de E.E.G. tracht dienstbaar te maken aan zijn politiek-militaire oogmerken, d.i. de herleving van de volstrekt nationale souvereiniteit en het verbreken van de speciale binding met de Verenigde Staten en met het, naar Franse opvatting, aan de Verenigde Staten horige Engeland.

Dit is o.a. gebleken uit de weigering Engeland toe te laten tot de E.E.G., uit het verzwakken van de Europese Commissie en de vernietiging van de supra-nationale elementen in de Europese Raad van Ministers, uit de door Frankrijk gevoerde monetaire politiek, uit de landbouwpolitiek en uit de moeilijkheden, gerezen in de onderhandelingen in het kader van de zgn. „Kennedy”-ronde.

e. Voor Nederland dreigt deze situatie op een impasse uit te lopen, omdat het door de Franse politiek binnen de E.E.G. eventueel gedwon-

gen zou kunnen worden te kiezen tussen wat het als politiek-militaire en als economische prioriteit ziet. Deze keuze is op zichzelf reeds moeilijk, zo niet onmogelijk, maar wordt dat nog te meer, omdat de Nederlandse economie zich in de afgelopen jaren zeer sterk op de gemeenschappelijke Europese markt is gaan oriënteren en zich daaruit niet dan met grote schade zou kunnen losmaken.

Door deze gebondenheid heeft Nederland zich reeds — intern Europees gezien — moeten neerleggen bij de verzwakking der Europese organen, hoewel dit laatste duidelijk én tegen het Nederlandse beginsel én tegen het Nederlandse belang indruiste.

De vraag is of zich in de toekomst een zodanige verscherping der tegenstellingen zal voordoen tussen wat ons land in het kader van zijn politiek-militaire doelstellingen óók op economisch gebied een noodzakelijk beleid acht en het economisch-politieke beleid, dat in de E.E.G. zal worden gevoerd (onder Franse, of misschien Frans/Duitse invloed), dat toch een keuze moet worden gedaan.

Altijd zal hierbij moeten worden bedacht, dat wij weliswaar onze eigen nationale verantwoordelijkheid dragen voor onze eigen keuze, maar dat anderzijds onze mogelijkheden om algemeen-Europese politieke tendensen om te buigen maar gering zijn. Ook kan worden bedacht, dat zulk een invloed wellicht altijd toch nog effectiever kan worden uitgeoefend binnen de E.E.G. dan wanneer men daarbuiten staat.

f. Hoe dit alles zij, uitgangspunten voor het Nederlands economisch beleid t.a.v. Europa dienen te blijven:

— *een versterking van de E.E.G. door toetreding van nieuwe partners (waaronder vooral Engeland), door een hechter gemeenschappelijk beleid op velerlei gebied, door versterking en democratisering van de Europese organen;*

— *een versterking van de bindingen tussen West-Europa en Noord-Amerika door een geslaagde Kennedy-ronde, door bevordering van wederzijdse investeringsparticipaties en van technologische samenwerking;*

— *een verbetering van de economische betrekkingen met Oost-Europa door een stelsel van handelsverdragen en verdragen van technische en economische samenwerking.*

UIT DE GESCHIEDENIS VAN DE CHRISTELIJK-HISTORISCHE UNIE

Inleiding.

Door vele oorzaken is de partij-formatie in Nederland de laatste tijd sterk in discussie. Met name wordt er aan het bestaansrecht van partijen op confessionele basis getwijfeld.

Naast bezinning op de toekomst is het ook van belang na te gaan uit welke achtergronden en met welke uitgangspunten men in het verleden tot politieke stellingname en tot politiek handelen kwam. Dit kan een beter inzicht geven in de huidige situatie.

De werkgroep C. H.-historici heeft zich al enige jaren bezig gehouden met de bestudering van de tijd waarin de C.H.U. is ontstaan. Het hier volgende artikel is het eerste resultaat van deze studie. Een tweede artikel, geschreven door O. Santema en mr. dr. K. de Vries, zal in het volgende nummer van het C. H.-tijdschrift worden gepubliceerd. Dit artikel zal handelen over „de eenmansfractie Schokking in de Tweede Kamer (1901-1905).”

De werkgroep bestaat uit de volgende personen:

Mr. dr. K. de Vries (voorzitter), mr. T. J. Nandin ten Cate (secretaris), dr. G. J. J. A. Delfgaauw, S. Oosterhaven, O. Santema en drs. D. Schouten

*DE CHRISTELIJKE-HISTORISCHE KIEZERSBOND
IN DE JAREN 1896 EN 1897.*

door Drs. D. Schouten.

De Christelijk-Historische Kiezersbond is één van de drie stromingen, die tenslotte in de Christelijk-Historische Unie zijn samengekomen. Daarom werd het van belang geacht om de geschiedenis ervan te onderzoeken. Dit is echter in zoverre een moeilijke opgave, omdat er geen notulen of dergelijke meer van te vinden zijn. Daarom dienen de gegevens uit boeken, bladen en tijdschriften bijeen verzameld te worden. Daar wij niet de pretentie koesteren, dat wij alles gelezen hebben, moet deze bijdrage slechts gezien worden als een verzameling van enige gegevens, welke later aangevuld kunnen worden.

Dr. A. W. Bronsveld.

De C. H. Kiezersbond werd in december 1896 opgericht. Belangrijke figuren waren *dr. A. W. Bronsveld*, *dr. J. Th. de Visser* en *mr. H. Verkouteren*.

In de eerste plaats willen wij bijzondere aandacht besteden aan *dr. A. W. Bronsveld*, die ons in zijn kroniek in het maandblad „Stemmen voor Waarheid en Vrede” zijn opvattingen over de toenmalige politieke vragen niet onder de korenmaat heeft geplaatst.

In de serie „Mannen en Vrouwen van Betekenis” treft men een levensbeschrijving van *dr. Bronsveld* aan van de hand van *prof. dr. S. D. van Veen*, hoogleraar in de kerkgeschiedenis te Utrecht. Deze biografie verscheen in 1910. Het komt me voor, dat een en ander hierin van belang is om verschillende opvallende uitlatingen te kunnen verklaren.

Andries Willem Bronsveld werd 1839 geboren te Harderwijk. Hij bezocht de „Franse School”, daarna het gymnasium in zijn oude vorm. Er waren nauwelijks tien leerlingen en deze werden onderwezen door vier leraren! *Bronsveld* moest predikant worden. Interessant is, wat hij zelf in zijn „Herinneringen” schrijft:

„In mijn ouderlijk huis heerste grote eerbied voor het ambt van de predikant. Het was steeds een feit van betekenis als een hunner ons bezocht, en toch gebeurde dat niet zeldzaam. Mijn vader behoorde tot de leden van de kerkeraad, en ten onzen huize werden dikwijls besprekingen gevoerd over leraren, wier beroeping wenselijk of niet wenselijk werd geacht. Reeds als kind woonde ik dus kerkelijke en godgeleerde gesprekken bij, want ook toen was er in de kerk geen volkomen vrede.

De bloedverwanten mijner moeder behoorden bijna allen tot de zeer gestrenge orthodoxe richting. Zij haatten de Evangelische Gezangen met een volkomen haat. Mijn vader had van die richting een levendige afkeer. Hij had in zijn jeugd weinig godsdienstonderwijs ontvangen, doch was op latere leeftijd gevormd door de lectuur van de Stichtelijke Uren van Beets, de Evangelieboode van Doedes.

Door hem en zijn vrienden werd nauwkeurig er op gelet, of „de onmacht” werd gepredikt, en of de genade van Christus allen werd aangeboden. Hij haatte de „lijdelijkheid” en hield niet van mensen, die bij voorkeur de oude schrijvers lazen. Bij elke beroeping van een predikant ontbrandde de strijd tussen de beide hier getekende richtingen, een strijd waarvan de strekking veel verder reikte dan ik toen nog vermoedde. Het is mij echter een oorzaak van dankbaarheid, dat ik van nabij de bekrompen rechtzinnige partij heb leren kennen, want de vruchten van het stelsel hebben mij vroeg doen zien, dat zij niet kunnen groeien aan een goede boom.”

In het jargon van die tijd kunnen we zeggen, dat Bronsveld behoorde tot de „ethische” richting en ik meen, dat in deze herinneringen een verklaring kan liggen voor de ongewone felheid, waarmede hij in het bijzonder dr. Kuyper bestreed, zoals wij nog nader hopen te laten zien. Het zal hem op zijn oude dag wel verdrotten hebben, dat Harderwijk in 1912 de eerste niet-gezangen-zingende predikant kreeg.

Hij promoveerde op 26 juni 1862 aan de Utrechtse Universiteit en werd datzelfde jaar predikant der Ned. Herv. Gemeente te Ophemert, in 1866 ging hij naar Charlois, in 1868 naar Haarlem en in 1880 naar Utrecht. Voor een benoeming tot kerkelijk hoogleraar bedankte hij in 1889. Hij bleef predikant in Utrecht tot 1915 en overleed in 1924.

Bronsveld verwierf zijn bekendheid door de „Stemmen voor Waarheid en Vrede”. Toen de uitgever Kirberger te Amsterdam in 1864 met de uitgave van „Stemmen” begon onder redactie van ds. L. Tinholt, behoorde Bronsveld ook tot de medewerkers. In 1868 trad hij op als mederedacteur. Na het aftreden van Tinholt op 1 januari 1875 berustte de redactie uitsluitend bij Bronsveld.

Prof. van Veen zegt, dat de grootste attractie van de „Stemmen” altijd is geweest de kroniek, die dr. Bronsveld nu reeds sedert meer dan veertig jaren maand na maand schrijft met zeldzame frisheid van geest, met bewonderingswaardige en benijdenswaardige helderheid en levendigheid van dictie.

Prof. van Veen schrijft: „Ik wil niet beweren, dat ik het in alles eens ben met wat de kroniekschrijver, steeds in onderhoudende vorm, soms vlijmend-scherp, vaak goedig-geestig, maar altijd belangwekkend, zegt

over de gebeurtenissen van de dag. Als hij het heeft over de politiek, sta ik zelfs meestal lijnrecht tegenover hem. Geheel billijk in zijn oordeel over enkele tegenstanders vind ik hem niet altijd. Zelf moest ik, vooral sedert verschil van inzicht op politiek gebied meer openbaar werd, wel eens een veer laten, hoewel ik het een voorrecht en eer blijf achten tot zijn vrienden te mogen behoren. Ook al kan men de kroniekschrijver sommige vergissingen aanwijzen, ook al meent men, dat hij enkele dingen niet in het rechte licht ziet en op bepaalde personen niet de juiste kijk heeft, de eer moet hem toch gegeven worden, dat hij nooit anders spreekt dan hij denkt en de taaie moed heeft voor zijn overtuiging te staan, ook al staat hij alleen.

Is die toelag om zo objectief mogelijk te zijn bereikt? Ik stel op de voorgrond, dat het inderdaad dr. Bronsveld bij zijn streven daarnaar waarlijk ernst was en nog steeds ernst is. Maar willen en volbrengen zijn twee, omdat willen en kunnen niet altijd samengaan. En nu aarzel ik geen ogenblik het uit te spreken, dat de kroniekschrijver niet steeds objectief heeft *kunnen* zijn, ook al trachtte hij het te zijn en al meende hij het te wezen, en ik voeg er zonder enige schroom aan toe: gelukkig!"

Prof. Van Veen noemt Bronsveld een warme voorstander van het lager onderwijs en dan speciaal het christelijk onderwijs. Meer dan één christelijke school heeft aan hem zijn bestaan of voortbestaan te danken. Hij behoort tot de oprichters van de „Unie een School met de Bijbel”. Met de wijze, waarop de antirevolutionaire partij de schoolstrijd voerde, heeft hij zich echter niet kunnen verenigen. Voor het subsidiestelsel vreesde hij gevaren. Aan de strijd voor het christelijk onderwijs heeft hij ijverig deelgenomen, maar hij heeft altijd betreurd, dat zij is ingezet op de wijze, waarop Groen van Prinsterer, met wie hij in meer dan één opzicht verschilde, zulks gedaan heeft. Prof. van Veen noemt Bronsveld een christelijk-historische man met liberale aanleg. Zijn liberale gezindheid, die hem steeds gekenmerkt heeft, deed hem lid worden van het door de gebroeders Harting opgerichte „Schoolverbond” en van de vereniging „Tot nut van de Javaan”.

In 1874 meldt Bronsveld nog met instemming de verkiezing van dr. Kuyper. Dit verandert echter. In 1886 werkt hij er aan mede, dat niet de A.R.-vertegenwoordigers gekozen worden, maar de liberalen. Zijn liberale aanleg en zijn protestantse zin hadden hem gedreven positie te kiezen aan de zijde van de liberalen, omdat hij niet wilde „worden geregeerd door de geallieerde roomsen en antirevolutionairen”.

Ik beoordeel dit niet, maar constateer alleen, dat Bronsveld door zijn steun te geven aan de liberalen nog niet zelf liberaal was geworden.

Van de Christelijk-historische Kiezersbond is hij de geestelijke vader en van haar statuten de ontwerper.

In 1910 is het standpunt van Bronsveld: liever de liberalen dan de mannen der coalitie, want van die coalitie gaat Rome met de winst strijken. Of hij het hiermee bij het rechte eind heeft, is een vraag, die ik voor mij, aldus Prof. van Veen, ontkennend meen te moeten beantwoorden. Als hij verzoekt hem „niet voor te stellen als door partijdigheid of min edele drijfveren beziel of verblind”, dan voldoe ik daaraan gaarne en uit overtuiging wat de „min edele drijfveren” betreft. Maar wat de „partijdigheid” aangaat, ik ben van oordeel, dat zijn anders zo heldere en scherpe blik daardoor is beneveld. *De voorstellingen, die hij heeft van dr. Kuyper en van de Roomse kerk, zijn van dien aard, dat het hem niet meer mogelijk is geheel onpartijdig over hen te oordelen.*

Dr. J. Th. de Visser.

Een tweede belangrijke figuur uit de C.H. Kiezersbond is dr. J. Th. de Visser.

Hij werd geboren te Utrecht op 9 februari 1851 en overleed te 's-Gravenhage op 14 april 1932. Hij studeerde theologie te Utrecht van 1874-1880, in welk laatste jaar hij promoveerde. Hij was predikant te Leusden van 1880-1884, te Almelo tot 1888, te Rotterdam tot 1892, en te Amsterdam tot 1909.

Dr. de Visser was lid van de Tweede Kamer van 1897-1918 en Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen (de eerste!) van 1918-1925. Hij richtte te Rotterdam in 1891 een Chr. Werkmansbond op en had een groot aandeel in het tot stand komen in 1894 van de Chr. Nat. Werkmansbond, waarvan hij erevoorzitter werd.

Op 1 oktober 1890 behoorde hij met G. J. Vos Azn., ds. H. Malcomius en dr. A. W. Bronsveld tot de oprichters van de Vereniging voor Chr. Volksonderwijs, waarvan hij eveneens voorzitter was (sinds 1898).

De opvattingen van dr. de Visser zijn te lezen in de brochure „Ons Staatskundig beginsel” (1908). Hij tekent de geestelijke ontwikkeling in ons land sedert de Hervorming. Als hij toekomt aan de 19de eeuw, zegt hij: „De staatsalmacht schittert als *het* staatkundig ideaal voor de ogen. Zij schijnt de panacee voor alle kwalen. Het liberalisme, gebouwd op de moderne wereldbeschouwing, moest dus immer noodzakelijk in zijn vaan schrijven: scheiding van godsdienst en politiek! De verdediging van het C.H. of A.R. beginsel in de staatkunde is ons een eer. Willen wij dan geen vrijheid? Voorzeker. Wij achten haar de onmisbare voorwaarde

voor de volle ontplooiing van het rijke mensenleven, dus ook van alle maatschappelijke krachten en van alle staatkundig leven. Maar even stellig wensen wij een vrijheid gebonden aan de zedelijke natuur der mensen, als weerspiegeling van de eeuwige, zedelijke wereld, namelijk God. En wij doen dit omdat ons inwendigst wezen niet een grillig samenstel is van elkaar zich bestrijdende neigingen; omdat onze eigen individualiteit zich niet opbouwt uit allerlei willekeurige beslissingen, maar omdat wij, mensen, allen staan onder één en dezelfde zedelijke wereldorde en onderworpen zijn aan de Heilige God. Waarlijk vrij zijn dus mensen en staten, door wie bij al hun handelen en laten naar dit zedelijk richtsnoer wordt gehandeld. Onvrij zijn zij, aan wier handen dit richtsnoer is ontsnapt.

Daarom willen wij ook voor deze eeuw slechts een vrijheid, die rust op een Zedelijke Wereldorde, dat is op de wil van de geopenbaarde God. En dat niet alleen in huis en kerk, maar ook in de staat. Ieder, die dit met ons begeert, kan onze staatkundige geestverwant zijn. Maar allen ook, die deze gebondenheid der vrijheid verwerpen, staan tegen ons. Ook daarom — want welk volk ter wereld is zo prat op zijn vrijheid? — is ons standpunt Christelijk-*Nationaal*.

Zulk een staatkunde is *nationaal*, want zij baseert zich op de beschouwing van het volk als eenheid, door God tot een eigen taak in het geheel der volken aangewezen.

Zulk een staatkunde is *democratisch*, want zij grondt zich op de geboden Gods, die humaniteit, erkenning der persoonlijkheid en zelfstandigheid des mensen eisen.

Zulk een staatkunde is *christelijk*, want zij maakt de Hoogste Openbaring Gods in Christus tot maatstaf van wetgeving en staatsbestuur. Strijden wij in die overtuiging voor de heerschappij der Goddelijke Wet ook in de Staat! Daartoe zoeke de Christenstaatsman, juist omdat hij gelooft, niet in de antithese, maar in de attractie zijn *hoogste kracht*”.

De Christelijke-Historische Kiezersbond.

De oprichting van de Kiezersbond valt in de laatste tijd van het Ministerie Roëll-van Houten (1894-1897). Slechts een korte tijd voor die oprichting hebben de Vrij-Antirevolutionairen na lang aarzelen besloten een Commissie van Advies te vormen en aldus een zwakke organisatie voor hun aanhangers tot stand te brengen.

Het program van de Christelijk Historische Kiezersbond, dat men aantreft in „Stemmen voor Waarheid en Vrede” (34e jaargang, 1897, blz. 63 vv.) luidt als volgt:

I. Ofschoon wij van God geen stelsel van staatkunde ontvangen hebben en evenmin een oplossing van vraagstukken die een speciaal onderzoek vereisen, zo erkennen wij toch, dat in het Evangelie van Jezus Christus beginnels liggen opgesloten, die behoren geëerbiedigd te worden op elk levensgebied, dus ook waar sprake is van de verhouding tussen overheid en onderdanen, tussen moederland en koloniën, tussen patroon en werklieden. Op die grond erkennen wij onze overheid als een macht van God over ons gesteld, en dulden wij geen verkorting van gewetensvrijheid.

II. Terwijl wij onze constitutionele vrijheden en regering willen handhaven, gevoelen wij ons innig verknocht aan het Stadhuis van Oranje, waarmede wij door gemeenschap van geloof, door saamgedragen leed en saamgenoten zegen onafscheidelijk verbonden zijn.

III. Wij steunen niet wat leiden kan tot scheiding van Staat en godsdienst; tot verkrachting van rechten op wettige wijze door kerkgenootschappen verkregen; tot het verdringen van de Ned. Herv. Kerk van de plaats, welke zij inneemt in ons openbaar leven; tot het uitwissen van hetgeen ons kenmerkt als een protestantse natie. Wij zijn tegen het herstel der Nederlandse legatie bij de pauselijke Stoel en tegen het behoud van de nuntius bij het Hof, daar de nuntius alleen specifiek roomse belangen behartigt en geen wereldlijk vorst meer vertegenwoordigt.

IV. In de moeilijke en ingewikkelde omstandigheden waarin de maatschappij verkeert, worde niet allereerst aan de Staat opgedragen om in alles helpend en oppermachtig op te treden. Het eigen initiatief worde aangemoedigd, opdat het aantal hulpbehoevenden niet voortdurend groter, maar dit zowel door spaarzaamheid, vlijt en matigheid, als door sluiten van verzekeringen tegen ziekte en ouderdom steeds kleiner worde.

Wel zij het streven van de Staat daarheen gericht, dat de Zondagsrust algemeen geëerbiedigd, dronkenschap en ontucht beteugeld worden, terwijl verder de Staat heeft te waken voor de veiligheid van het leven der werklieden in fabrieken enz.; tegen de fabrieksarbeid van vrouwen, die jonge kinderen te verzorgen hebben; tegen overmatige arbeid vooral van kinderen. Hij bevordere daarbij alle pogingen om zieken, tot arbeid ongeschikt gewordenen en ouden van dagen te vrijwaren tegen gebrek.

V. Armenzorg blijve een zaak van kerkgenootschappen en particulieren. Die taak over te dragen aan de Staat, of deze de uitoefening der liefdadigheid te laten ingrijpen, achten wij voorlopig onnodig en bedenkelijk.

VI. Wat het onderwijs betreft: het zij en blijve het streven scholen te verkrijgen of te behouden voor onze kinderen, waar bij degelijk maatschappelijk onderwijs, alles is doortrokken van de geest des evangelies en 's lands historie niet verminkt maar onvervalst wordt voorgesteld. Vooral worde gelet op het zedelijk en godsdienstig gehalte der onderwijzers. Ook worde niet vergeten, dat het zwaartepunt der opvoeding niet moet liggen in de school maar in het huisgezin.

De wetten op het middelbaar en op het hoger onderwijs vereisen herziening.

VII. Het besef dat het bezit van koloniën een dure verplichting oplegt, worde meer en meer openbaar. De Regering verloochene in onze Indiën het Christelijk karakter der natie niet maar bevordere de zending met wijsheid en beslistheid; verbeter de rechtstoestand van de inlandse Christenen; trachte door opwekking van veerkracht en arbeidzaamheid de inlander in vrije arbeid te doen delen in het partijtrekken van de vele bronnen van welvaart, die onder zijn bereik liggen. Ook zie de Regering toe, dat de ene Christelijke zendings-arbeid niet verstorend ingrijpe op het terrein van de ander. Het onderwijs, van regeringswege aan inlanders gegeven, zij niet op Europese leest geschoeid en trachte niet de goede scholen der zendelingen te verdringen.

VIII. Onze weerbaarheid mag, bij betrachting van zeer nodige zuinigheid, niet worden verzwakt. Persoonlijke dienstplicht is een eis van billijkheid en in het belang van leger

en vloot. De regering steune alles wat bij onze legermacht in vaderland en koloniën de zedelijkheid bevordert.

IX. Landbouw, handel en binnenlandse nijverheid hebben aanspraak op de zorg en de steun van de Regering, van welke verwacht mag worden, dat zij trachten zal alles weg te nemen, wat deze bronnen van bestaan drukt.

Ondermeer Van Koetsveld heeft weinig waardering voor dit program. Hij zegt, dat de kiezersbond zich kenmerkt door grote vaagheid van beginsel. De fundamentele formule in art. 1 van het program: wij erkennen „dat in het Evangelie van Jezus Christus *beginselen* liggen opgesloten, die behoren geëerbiedigd te worden op elk levensgebied”, kan onderschreven worden door letterlijk allen, atheïsten niet uitgezonderd.

Stemmen van waarheid.

Raadplegen wij tot besluit van deze Schets van de Christelijk-Historische Kiezersbond in de jaren 1896 en 1897 de „Stemmen voor Waarheid en Vrede”: 1897-pag. 68: Het program van de Bond heeft de aandacht getrokken. Op kwetsende wijze is het besproken door de Standaard. Met ingenomenheid werd zijn beledigende en welbeschouwd niet van kracht getuigende taal overgenomen door Roomse bladen. Het streven van de Bond zal gekant zijn *niet alleen*, maar *voornamelijk* tegen de poging der roomse bisschoppen, om in ons land de regeringsmacht in handen te krijgen en tegen de antirevolutionairen, wier leider dr. Kuyper is.

1897-72: Wij hebben 't nooit verzwegen, dat wij de belijdenis van Christus' Evangelie niet onverenigbaar achten met het voorstaan van de echt liberale staatkundige beginselen.

1897-73: Een protestantse partij, waartoe ook de volgelingen van dr. Kuyper behoren, is een onmogelijkheid.

1897-161: De Chr. Hist. Kiezersbond maakt goede vorderingen en vat post in menige plaats. Reeds zijn onderscheidene afdelingen opgericht en naar wij vernemen zijn er vele in wording.

1897-165: Om het Evangelie van Jezus Christus willen wij ons verenigen. En de hoop leeft in onze harten, dat alle eerlijke protestanten, ook al zijn zij in leerstellingen en kerkelijke denkbelden niet homogeen, zich dezer dagen aaneensluiten zullen tegenover de dreigende macht van Rome, tegenover de gevaarlijke plannen van dr. Kuyper en tegenover de woelingen der radicale partij.

1897-169: Te Utrecht won de liberale Utrechtse kiesvereniging volgens haar jongste mededelingen nog geen 50 nieuwe leden; de afdeling van de pas opgerichte Chr. Hist. Kiezersbond telt nu reeds ongeveer 600

leden. Het zal wel niet overal zo wezen, maar Utrecht zal wel niet de enige plaats zijn, waar de kansen der liberalen zeer zijn verzwakt.

1879-173: Wij hebben nooit sympathie gevoeld voor de wet-Mackay (hierin werd aan de bijzondere lagere scholen subsidie gegeven). 't Is ons ook niet gebleken, dat het bijzonder onderwijs er zoveel beter door is geworden. Maar het doortrekken van de toen aangevangen lijn tot alle kringen van onderwijs, ook tot het hoger onderwijs, achten wij bedenkelijk en gevaarlijk (Bronsveld moest nu eens kunnen rondzien!).

1897-295: Met de partij van de Standaard (het orgaan van dr. Kuyper) zullen wij niet licht op goede voet geraken. Niet alleen zijn onze denkbeelden op menig punt afwijkend van hetgeen zij verdedigt, maar haar wijze van strijd voeren en propaganda maken daalt hoe langer hoe meer beneden peil van de meest elementaire zedelijkheid.

1897-295: De Chr. Hist. Kiezersbond wordt in ditzelfde allerchristelijkste blad (de Oranjevaan) genoemd „een poging van aristocraten en predikanten om onder valse vlag de oude conservatieve partij weer op te richten en alle zo zeer gewenste hervormingen van de baan te schuiven”.

1897-297: Is er nieuws mede te delen aangaande de fractie Lohman? Slechts dit: men bemerkt er niet veel van en wat men er van bemerkt brengt aan het licht, dat haar leuze blijft: met Rome tegen het ongeloof.

1897-300: Hoe gaarne zagen wij nu, dat „de fractie Lohman” zich plaatste op het zelfde standpunt. In vele opzichten zijn wij eensdenkend, maar hun samengaan met de roomsen maakt het ons onmogelijk met hen tot samensmelting te komen. Het zal, dunkt mij, voor de C.H. Kiezersbond een zeer moeilijk te beantwoorden vraag zijn of hij de candidatuur zal kunnen steunen van mannen, die met hun geloofsgenoten het niet durven wagen, maar rekenen op de steun der roomsen. Hoe uitnemend ook de talenten zijn van meer dan één lid der genoemde „fractie”, zijn staan op een ander standpunt dan de pas opgerichte Bond. Die Bond neemt een voorname plaats in in de kolommen onze dagbladen. Trouwens hij breidt zich sterker uit dan iemand had kunnen denken. Het aantal zijner afdelingen kan men reeds schatten op 100, en dagelijks bijna komen er bij. Te Utrecht alleen is het aantal zijner leden geklommen tot meer dan 2000 — haast *te* veel, zou deze of gene kunnen zeggen.

1897-381: Op het kapitale punt van het onderwijs heb ik steeds een beginsel vertegenwoordigd, dat lijnrecht stond tegenover dat van de Heer Groen. De ontchristelijking der Volksschool stuit mij steeds tegen de borst.

1897-522: De Bond treedt voor het eerst in het veld (er worden in

juni verkiezingen gehouden voor de Tweede Kamer) en het zal wel blijken, dat aan zijn organisatie meer ontbreekt dan ons lief is. Dat *kan* en *zal* bij een volgende verkiezing anders en beter zijn. Het nieuwe blad, welks verschijning wij met belangstelling tegemoet zien, zal, naar wij hopen, krachtig mede werken tot de verspreiding en toelichting van de beginselen, van welker toepassing wij het beste verwachten voor ons vaderland.

1897-628: Op meer dan één plaats had men een veel zuiverder stemming gekregen, wanneer men, naar ons bescheiden maar beslist advies, van meet af de leden der fractie-Lohman had ingedeeld bij de volgelingen van dr. Kuyper, bij wie zij tenslotte toch thuis behoren.

1897-1228: De herstemming beschaamde de vrees, welke de stemming verwekt had. Tot deze uitkomst heeft niet weinig bijgedragen het optreden en het getuigenis van de Chr. Hist. Kiezersbond. De poging van de Standaard om die Bond verdacht te maken door hem voor te stellen als een fractie, op de allernauwste wijze aan de naam van de schrijver dezer kroniek verbonden, heeft geen doel getroffen. Trouwens, ieder die weet, hoe de Bond is ontstaan en is verdedigd geworden weet, dat hier de namen van prof. Muller, prof. van Leeuwen, dr. de Visser en ds. Otto Schrieke niet mogen verzwegen worden.

Tot zover de „Stemmen”, met name de stem van dr. A. W. Bronsveld. De uitslag der verkiezingen voor de Tweede Kamer, waarop diens laatste opmerkingen betrekking hebben, was als volgt: 49 liberalen, 22 rooms-katholieken, 17 antirevolutionairen, 5 vrij-antirevolutionairen, 4 radicalen, 2 socialisten en 1 lid van de Christelijk-Historische Kiezersbond: dr. J. Th. de Visser.

Geraadpleegde literatuur:

- N. Japikse: Staatkundige geschiedenis van Nederland van 1887—1917 (1918).
- C. E. van Koetsveld: Het ontstaan, de beginselen en de geschiedenis van onze politieke partijen (1918 2).
- Stemmen voor Waarheid en Vrede onder redactie van Dr. A. W. Bronsveld (34e jaargang, 1897).
- L. C. Suttorp: Dr. A. W. Bronsveld. Zijn visie op een halve eeuw (1966)
- S. D. van Veen: Dr. Andries Willem Bronsveld (in de serie Mannen en Vrouwen van Betekenis, 1910).
- J. Th. de Visser: Ons staatkundig beginsel (1908).
- J. Th. de Visser: Zijn betekenis voor Land en Volk (1927).
- W. J. van Welderen Rengers: Schets eener parlementaire geschiedenis van Nederland. Deel II door C. W. de Vries (1948).

BESPREKING

„De Nederlandse kiezers in 1967”, enkele eerste resultaten van een landelijke enquête.

Uitgave van de afdeling Politicologie van het SWI (= Sociaal Wetenschappelijk Instituut) van de VU te Amsterdam. Gestencild verslag. 1967. 66 pp met bijlagen.

Verbazend snel is dit eerste rapport verschenen van een grote enquête onder 4292 Nederlandse kiezers, gehouden van 16/2-18/3/67, in een onderzoek onder leiding van Prof. Dr. G. Kuypers en Dr. A. Hoogerwerf.

Centraal stond de vraag in hoeverre de kiezers politieke doeleinden hebben en wat de inhoud daarvan is.

Gewerkt is in de 6 grootste gemeenten en in 58 andere, verspreid over het land.

Op een totaal van 5506 enquêtes is 78% wel tijdig geslaagd en 22% door allerlei oorzaken niet. Dit percentage van 22% wijst er op dat de resultaten met voorzichtigheid geïnterpreteerd moeten worden. Desalnietemin levert dit eerste rapport vele interessante gegevens op ook voor de CHU. Resultaten waarmee men rekening zal dienen te houden bij een wijs beleid in de toekomst van het partijwezen.

Het meest interessant zijn de balansgegevens van winst en verlies voor elke partij en de meningen van de wisselende kiezers. Zo vinden de wisselende kiezers in bijna alle partijen de belastingdruk een belangrijker probleem dan de kiezers die constant bij hun partij blijven.

Voor de CHU volgen hier enkele saillante punten:

- Van allen die in 1963 op de CHU stemden, stemde 80% daar ook in 1967 weer op. Bij ARP en GPV was de „trouw” bepaald groter.
- Het grootste CHU-verlies ging in 1967 naar de ARP (7%) en naar de VVD (3%).
- Wisselende kiezers trok de CHU aan uit: de PvdA (2%), de ARP (1%), de BP (2%) en overige (7%).
- *Als belangrijkste motieven voor het verlaten van de CHU werden genoemd: tegenvallen van de leiders, onduidelijkheid van die partij en tegenvallen van de houding bij de kabinetscrisis van oktober 1966.*
- Opvallend belangrijk vinden CHU-kiezers de woningnood, het verkeersprobleem en de lucht- en waterverontreiniging.

- 32% stemt uit „beginsel” op de CHU en zelfs 18% heeft geen mening over de belangrijkste reden.
- 30% van de CHU-kiezers had voorkeur voor een kabinet met de PvdA en 43% een voorkeur voor een kabinet met de VVD.
- Bij de CHU zijn de bejaarden oververtegenwoordigd.
- Bij de CHU-kiezers is de inkomensgroep van minder dan f 6000,— per jaar sterk vertegenwoordigd.
- 91% van de CHU-kiezers is Ned Herv. en 2% is Geref.
- Van de CHU-kiezers is maar liefst 58% in politiek niet geïnteresseerd.

Opmerkelijk is dat er tussen de ARP en de CHU-stemmers géén opvallend grote verschillen optreden, op enkele uitzonderingen na die wijzen op „klimaatverschillen”.

De AR-kiezers zijn iets trouwer dan de CH-kiezers. Bij de CH vielen de leiders en de duidelijkheid van de partij meer tegen dan bij de AR. Ook achtte men de CH opmerkelijk zwakker dan de AR. Bij de AR waren iets meer voorstanders voor belastingverhoging dan bij de CH. Van de AR 92%, van de CH 70% tevreden over het kabinet Zijlstra. Verrassend klein zijn de verschillen tussen AR en CH-stemmers in hun keuze voor de PvdA of de VVD als kabinetspartner. Zowel bij CH als bij AR zijn de bejaarden oververtegenwoordigd. 49% van de CH en 41% van de AR verdienen minder dan f 9.000,— per jaar. Van de AR was 61% Geref. en 23% NH, van de CH was 2% Geref. en 91% NH. De AR had 68% tamelijk of zeer geïnteresseerden, de CH slechts 42%. Bij 20% van de TV-kijkers maakte de AR de beste indruk en bij slechts 5% de CH. Opvallend groot is de kritiek op de overheid.

Van alle kiezers ontmoet 76% teveel formulieren aan loketten, vindt 69% de overheid onvoldoende zuinig en 66% de overheid te traag, terwijl ze zich volgens 53% met teveel zaken bemoeit.

Van vernieuwingsdrang blijkt ook duidelijk omdat 50% vóór een gekozen ministerpresident is, 53% vóór een gekozen burgemeester en 61% voor een referendum. Maar liefst 64% is het ermee eens dat de Tweede Kamerleden te weinig rekening houden met wat de kiezers willen.

Dit slotte dient vermeld dat 60% onvoldoende bedrijfsvrijheid aanwezig acht in Nederland. Kleinere inkomensverschillen wil 67% en meer winstdeling door de werknemers in de bedrijven acht 51% gewenst. Slechts 29% van alle kiezers is voor een vergroting van de Nederlandse hulp aan de ontwikkelingslanden.

Dit onderzoek heeft al een wezenlijke bijdrage geleverd in de kiezerswensen en het kiezersgedrag in 1967. Met veel belangstelling zien wij uit naar de vervolgrapporten. *Binnen de CHU zou het zeer interessant zijn om na te gaan in hoeverre de CH-leden afwijken van het patroon bij de CH-stemmers.*

H.J.

Een etentje dóét het. Altijd.

In de persoonlijke sfeer.

In de zakelijke sfeer.

En in die ondefinieerbare, maar wezenlijke sfeer waarin charme en distinctie, fantasie en vakmanschap hand in hand gaan:

de sfeer van een aantal Nederlandse restaurants, die wij voor u selecteerden.

In onze gids voor gastheer en gast verzamelden wij gegevens van negen en twintig exclusieve halteplaatsen op uw tocht door de wereld van culinair raffinement en savoir-vivre.

Aan deze gids gaven wij de titel mee:

smullen in sfeer

Een boek dat als geschenk van een relatie een vriend maakt!

Omvang : 128 pagina's.

Formaat : 25 x 16,5 cm.

Papier : 135 grams m.c.

Uitgevoerd met een honderdtal foto's, kaartje, e.d. Gebonden in linnen band.

Prijs : f 10,90.

Verkrijgbaar in de boekhandel

UITGEVERIJ SEMPER AGENDO N.V. - APELDOORN

Binnenkort verschijnt reeds de 2e druk van:

ALARM OM DE BIJBEL

(over de onhoudbaarheid van de bijbelkritiek der moderne theologie).

Dr. Gerhard Bergmann.

De bedoeling van dit boek is het scheppen van klaarheid in de verhouding tussen de moderne theologie en de gelovigen. Uit de ondertitel blijkt al dat schrijver een tegenstander is van de moderne theologische richting.

Maar niettemin is er klaarheid nodig. De gelovigen dienen te weten wat de moderne theologie precies inhoudt. Ze dienen hun standpunt te bepalen op grond van inzicht en kennis, en niet op grond van emotionele vooringenomenheid. Het eerste wat dr. Bergmann tot zijn taak rekent is het duidelijk stellen van de standpunten; een verduidelijking van de fronten, als bijdrage tot een beter wederzijds begrip.

★

Tevens wil dit boek een hart zijn onder de riem van de traditioneel-gelovigen die zich door al die 'wetenschappelijke theologische inzichten van onze tijd' in de ouderwetse hoek gedrongen voelen; die zich afvragen of hun geloof waarlijk zo primitief, zo simpel, zo onwetenschappelijk is.

Dr. Bergmann wil de gelovigen sterken tegen de aanval die de moderne theologie van alle kanten richt tegen het bijbels geloof.

★

Paperback, prijs f 5,90.

Uitg. SEMPER AGENDO N.V. — Postbus 327 — Apeldoorn

12e jaargang - no. 5 - 1967

christelijk historisch tijdschrift

tweemaandelijks uitgave van de
Jhr. mr. a. f. de savornin lohman stichting

CHRISTELIJK HISTORISCH TIJDSCHRIFT

12e JAARGANG — No. 5 — juni/juli 1967

Het Bestuur van de Jhr. Mr. A. F. de Savornin Lohman Stichting is als volgt samengesteld:

Dr. I. N. Th. Diepenhorst, Epe, voorzitter;
Drs. E. Bleumink, Prof. Dr. Kramerslaan 29, Jutphaas, secretaris.

Leden: Drs. Joh. Boers, Arnhem; Drs. A. M. de Boo, Delft; Mr. W. de Bruyn, Voorburg; Dr. P. A. Elderenbosch, Amersfoort; Mevrouw Mr. M. Grooten-van Boven, Amsterdam; Drs. J. W. de Pous, 's-Gravenhage; Prof. Dr. C. H. Schouten, Oudewater.

REDACTIE- en ADMINISTRATIE-ADRES:

Wassenaarseweg 7, Den Haag, Telefoon 24 96 07

UITGEVER:

Semper Agendo n.v.

Apeldoorn, Postbus 327, Tel. 05760-21396.

Alle opgaven van abonneementen en adreswijzigingen uitsluitend te zenden aan het administratie-adres: Wassenaarseweg 7, Den Haag. Advertentie-opdrachten aan de uitgever.

Abonnementsprijs f 6,50 per jaar, bij vooruitbetaling. Donateurs van de Jhr. Mr. de Savornin Lohman Stichting (minimum contributie f 7,50 per jaar) ontvangen het blad gratis. Giro-nummer t.n.v. Jhr. Mr. A. F. de Savornin Lohman Stichting, Den Haag: 60.45.00.

Studenten-abonneementen f 2,50 per jaar. Losse nummers f 1,50.

INHOUD:

blz.

Nederland, let op uw saeck. De Proeve van een nieuwe grondwet kritisch beschouwd, door W. A. Mateman 1

Uit de geschiedenis van de Christelijk-Historische Unie
II De eenmansfractie Schokking in de Tweede Kamer
door O. Santema en Mr. Dr. K. de Vries 9

Boekbesprekingen 18

Ontvangen boeken en rapporten 23

NEDERLAND, LET OP UW SAECK!

De Proeve van een nieuwe Grondwet kritisch beschouwd.

W. A. Mateman

De Constitutie van het Koninkrijk der Nederlanden pleegt regelmatig herzien te worden¹⁾. Weliswaar niet zo vaak als in de Bondsrepubliek, waar de Bundesverfassung in vijftien jaar bijna evenzovele keren werd gewijzigd, maar vaker dan bijv. in België, waar de inhoud van de Constitutie zo mager is, dat er bijna nooit iets te herzien valt. Men zegt wel eens dat de veranderingen zich daar beperken tot het bijvijlen van de taal- en stijlfouten, waaraan grondwetten merkwaardig genoeg zo rijk schijnen te zijn. Zelfs in de nederlandse Grondwet wordt ten aanzien van bepaalde onderwerpen geen uniforme (om)schrijfwijze gehanteerd. Laten we echter zuinig zijn op dit soort antiquiteiten; ze zijn de krenten in het furidische deeg.

Enkele jaren geleden besloot minister Toxopeus, op aandrang van de Kamer, aan zijn departement (van Binnenlandse Zaken) een afdeling Grondwetszaken op te richten²⁾. Als gesprekspartners werden vijf staatsrechtgeleerden uitgenodigd, die de aan het departement geproduceerde werkstukken kritisch zouden moeten bekijken³⁾. Doel van dit alles was de voorbereiding van een geheel herschreven Grondwet. Deze „Proeve van een nieuwe Grondwet” is vorig jaar verschenen, fraai uitgegeven

-
- 1) Sinds de opstelling door Van Hogendorp c.s. is de Grondwet dertien maal gewijzigd. De belangrijkste wijzigingen vonden plaats in 1848, 1887 en 1917.
 - 2) In de toelichting wordt erop gewezen, dat de volgende principes aan het voorstel ten grondslag lagen:
 - a. modernisering zowel van redactionele opzet als van terminologie
 - b. bekorting en vereenvoudiging (het aantal artikelen daalde van 215 op 90)
 - c. verkrijging van een overzichtelijke systematiek
 - d. laten vallen van programmatische en niet-juridische punten
 - e. grotere vrijheid voor de wetgever door schrapping van details.
 - 3) De Proeve is opgesteld in overleg met de hoogleraren dr. A. M. Donner, mr. H. J. M. Jeukens, mr. P. J. Oud, mr. J. van der Hoeven en mr. J. V. Rijpperda Wierdsma.

door de Staatsuitgeverij en voorzien van een inleidend woord van minister Smallenbroek⁴⁾.

In deze inleiding wordt er nogmaals op gewezen, zoals voorheen reeds duidelijk was geworden bij parlementaire debatten over binnenlandse zaken, dat de bedoeling van de gevolgde procedure ligt in het uitlokken van discussies. De Regering, die de aldus ontstane gedachtenwisseling uiteraard nauwgezet volgt, kan dan t.z.t. eventueel een voorstel van Rijkswet tot Grondwetsherziening indienen.

Deze werkwijze is in de nederlandse constitutionele geschiedenis zonder precedent⁵⁾. Gewoonte was, dat grondwetswijzigingen werden voorbereid door Staatscommissies. Meestal waren daarin ook vertegenwoordigers van de chr.-hist. richting opgenomen. Ditmaal echter niet. Ik vind het jammer, dat daartegen van CH-zijde niet is geprotesteerd. Want hoe „voorlopig” de Proeve ook is: zou de Regering te gelegener tijd de Proeve min of meer integraal in een wetsvoorstel overnemen, dan zal aan dit geheel weinig te veranderen en te amenderen zijn zonder een monstrum te creëren, dat altijd slechter zal zijn dan de bestaande Grondwet of zelfs de Proeve. Zowel het ministerie-Marijnen als het kabinet-Cals hebben duidelijk een der kansen laten schieten om de steun van de christelijk-historischen te winnen.

Mythe-vorming.

Of de gevolgde procedure (waar ik overigens op zichzelf niet tegen ben) of ook andere factoren daaraan debet zijn, is niet geheel duidelijk, maar feit is, dat er om de Proeve een warnet van mythen is ontstaan. De eerste mythe is, dat niemand voor deze Proeve verantwoordelijk zou zijn⁶⁾. Ambtenaren hebben na overleg met de staatsrechtgeleerden

-
- 4) In zijn „Ten geleide” schrijft minister Smallenbroek: „Het huidige Kabinet werd na zijn optreden gesteld voor de vraag, wat met het hierbedoelde werkstuk dat vrijwel gereed was, diende te geschieden. Zonder te treden in een beoordeling van de voorgeschiedenis meende het Kabinet, dat het aanbeveling verdiende het op dit punt gevoerde beleid, indien mogelijk, af te ronden”. „Noch het Kabinet, noch de ondergetekende heeft reeds een standpunt bepaald omtrent de in de proeve vervatte voorstellen”.
 - 5) „Staatsrechtelijk kan men dit wellicht een eigenaardige figuur noemen, maar zij hoeft op zichzelf geenszins bezwaarlijk te zijn.” Aldus dr. E. van Raalte in „Vrij Nederland” van 14 mei 1966.
 - 6) „Niet genoeg kan er nadruk op worden gelegd, dat de Proeve niets anders is dan een ambtelijk stuk. Voor de inhoud draagt de Regering geen enkele verantwoordelijkheid.” Mr. P. J. Oud, Elseviers Weekblad, 21 mei 1966. M.i. draagt de Regering wel in andere opzichten verantwoordelijkheid.

de Proeve opgesteld, maar de minister van Binnenlandse Zaken is niet verantwoordelijk voor het feit dat er überhaupt een Proeve tot stand gekomen is. Daarnaast is hij direct verantwoordelijk voor de gevolgde procedure en de wijze van presentatie en openbaarmaking. Niet direct verantwoordelijk is hij voor de materiële inhoud, maar ik zou hier toch van een indirecte verantwoordelijkheid willen spreken, m.n. ten aanzien van de gevolgen. Ook staatsrechtelijke suggesties werken immers door en gaan vaak hun eigen leven leiden. Een minister, die deze verantwoordelijkheid niet wenst te accepteren, had de Proeve niet moeten laten publiceren. Bovendien is de minister verantwoordelijk voor zijn ambtenaren; dat hangt hiermee direct samen⁷⁾.

Karakter en aard van de Proeve.

De tweede mythe is gesponnen om de aard van de Proeve en het karakter van de daarin voorgestelde veranderingen. Beweerd wordt, dat de aangebrachte wijzigingen van technische aard zouden zijn. Ook in de Proeve zelf wordt dit meermalen zo gesteld. Niets is echter minder waar⁸⁾. Gesteld wordt, dat „tot niets bindende verklaringen” in de Proeve niet op hun plaats zijn en daarom weggelaten.

Hoe valt het echter met het bovenstaande te rijmen, dat het zgn. proces-sieverbod uit de Grondwet weggelaten wordt en ter beoordeling van de gewone wetgever gebracht⁹⁾. Dat is m.i. een zeer principiële verandering. Principieel is ook, dat de opstellers het raadzaam achtten (met een beroep op de meerderheidsnota van de Staatscommissie-van Schaik en op de onlangs overleden prof. Anema) een eventuele Preambule op de Grondwet achterwege te laten¹⁰⁾. Principieel is eveneens, dat de stevige constitutionele grondslagen van de Gemeente- en de Provincie-

-
- 7) „Om begrijpelijke redenen heeft het kabinet-Cals de Proeve laten verschijnen op een manier, die niemand en niets tot iets verplicht” (Het Binnenhof, 14 mei '66) „Wie is er nu eigenlijk verantwoordelijk voor deze Proeve van een nieuwe Grondwet? Dat wordt bijzonder listig in de mist gelaten. Je weet tenslotte nooit hoe het valt” (De Waarheid, 11 mei 1966).
 - 8) „Aan een wijziging van de eigenlijke grondslagen van ons constitutionele bestel hebben wij en heeft ook de overgrote meerderheid van ons volk geen enkele behoefte” (A. W. Abspoel, Vrijheid en Democratie, 20 mei '66).
 - 9) In „Het Parool” van 10 mei spreekt dr. N. Cramer niet onterecht over „voorbeelden van de kunst van silent killing, waarvan de Proeve er wel meer bevat.”
 - 10) In Elseviers Weekblad van 4 juni citeert mr. P. J. Oud de Savornin Lohman: „Wanneer het opnemen van een beginsel in de Grondwet geen praktische gevolgen heeft, dan moet men, vind ik, dat niet in de Grondwet zetten, omdat die wet niet is een geloofsbelijdenis. Vele mensen denken er anders over, en ik ben in mijn jeugdige jaren ook wel eens van die opinie geweest”.

wet grotendeels uit de Grondwet zijn gehaald¹¹⁾). Wezenlijk is ook, dat de bepaling dat de Koning in Amsterdam ingehuldigd wordt, is weggelaten¹²⁾. Essentieel is bovendien, dat het artikel „de uitvoerende macht berust bij de Koning”, onderdeel van de gebrekkige separation des pouvoirs in onze Constitutie, door een andere formulering is vervangen, die zeker onze aandacht verdient. Zeer ingrijpend is ook de formulering, dat bij de wet van de gang van zaken bij de erfopvolging kan worden afgeweken¹³⁾. Ook de formulieren, die voor een goed begrip van onze staatsinrichting van eminent belang zijn, vindt men in de Proeve niet meer terug¹⁴⁾. Weggelaten is bovendien de expliciete bepaling, dat onderscheidingen door de Koning verleend worden. Dat bovendien het woord „Koning” in de Proeve niet meer met een hoofdletter wordt aangeduid (maar Jan, Piet, Klaas, Arnhem, Hoogovens etc. wel) zullen we dan maar als een slippertje beschouwen en niet als een gebrek aan wellevendheid.

Wie echter meende, dat in de Proeve geen principiële, doch slechts technische wijzigingen zouden zijn aangebracht, zal zich nu wel de ogen uitwrijven.

Onjuiste opzet.

Op al deze vernieuwingen, die bijna evenzovele verslechtingen zijn, valt een nieuw licht als we ons de opzet van de Proeve realiseren. We stuiten dan op een derde mythe, die ondertussen ingang heeft gevonden en die wederom het karakter van de Grondwet betreft. Het dagblad

-
- 11) „Het systeem van de Proeve is om zoveel mogelijk zaken naar de gewone wetgever te verschuiven... Heel het hoofdstuk over de provinciale staten en de gemeentebesturen, dat thans 22 artikelen telt, wordt tot een vijftal bepalingen teruggebracht; de materie is immers in provinciewet en gemeentewet geregeld? Jawel, maar aan de wetgever worden daarmee tegelijk alle grondwettelijke richtlijnen ontnomen” (Noord-Hollands Dagblad).
 - 12) Vgl. de commentaren in „De Groene” van 14 mei en N.-Hollands Dagblad 11 mei 1966.
 - 13) „Is dit een buiging in de richting van hen die vorig jaar per verzoekschrift het parlement bezworen hebben zijn goedkeuring (is toestemming — W. M.) aan het voorgenomen huwelijk van de kroonprinses te onthouden? Of gaat dit terug op de Irene-affaire die in zoverre tot oplossing gekomen is (? — W.M.) doordat de tweede gerechtigde tot de troon afstand deed van haar aanspraken nu zij haar leven verbond aan een buitenlandse kroonpretendent?” Eindhovens Dagblad.
 - 14) „In de Proeve zijn alle formulieren (de eden e.d.) radicaal geschrapt. Hier is geen sprake van constitutioneel recht. Met dit besluit kan eigenlijk een einde komen aan de vervelende eigenschap van sommige protestants-christelijke volksvertegenwoordigers om uit de formulieren allerlei bevoegdheden voor de koning af te lezen” (Brabants Nieuwsblad, 14 mei 1966).

„Het Centrum” heeft zeer terecht opgemerkt, dat een Grondwet „geen bedlectuur” vormt. Nochtans blijkt nog steeds opgeld te doen de fictie, „dat de Grondwet voor de burger leesbaarder moet worden gemaakt”¹⁵⁾. Vergeten wordt dan echter dat de Grondwet geen plezierig leesstuk behoeft te zijn, maar wel een geheel van juridische, niet-juridische en zelfs meta-juridische richtlijnen, waarin de grondslagen van het nederlandse staatsbestel, zoals dat historisch is gegroeid, worden geobjectiveerd. Als zodanig behoort de Grondwet functioneel te zijn afgestemd op iedere geïnteresseerde burger, ambtenaar en politicus, die wil weten waar hij aan toe is. Een vaag-populaire gerichtheid op het grote publiek, dat geen belangstelling heeft voor de Grondwet en dat waarschijnlijk ook nooit zal krijgen, is irreëel. Bovendien wordt het voor dat publiek met de Proeve in de hand moeilijker om kennis over onze staatsinrichting te verkrijgen, waar hij meer dan ooit tevoren zeer essentiële grondslagen daarvan *buiten* onze Grondwet moet zoeken. Dit als gevolg van de toegepaste methode van decodificatie. Uiteraard ben ik niet tegen een hergroepering van de Grondwetsartikelen, maar wel tegen liquidaties op een dergelijke schaal.

Om misverstanden te voorkomen: ik ben voorstander van een zo groot en levendig mogelijke staatkundige belangstelling onder alle lagen van de bevolking. Ik acht het echter een illusie dit te bereiken langs de weg van herschrijving van onze Grondwet. Voor degenen, die maar enigszins actieve belangstelling voor het gemeenebest hebben, is het weer niet nodig; de conclusie ligt dus voor de hand.

Voor het bevorderen van het staatkundig inzicht zal *meer* nodig zijn; ik denk daarbij aan een werkelijk forse uitbreiding van het onderwijs in het vak staatsinrichting op de scholen. In het kader hiervan past echter allerminst de politiek van oud-minister Diepenhorst, die staatsinrichtingslessen als van secundair belang beschouwt, zoals ondermeer bleek bij de schriftelijke voorbereiding van de Overgangswet W.V.O.

In dit verband verdient uiteraard ook de politieke arbeid van de partijen en de jongerenorganisaties de aandacht. Het wordt langzamerhand tijd om eens serieus te overwegen langs welke wegen de overheid financieel dient bij te springen in het voorlichtingswerk van de partijen.

Aantasting van het historisch karakter van de Grondwet.

Een bezwaar van fundamentele aard, dat tegen de Proeve ingebracht

15) „Als men van de Grondwet een stuk wil maken dat voor de doorsnee Nederlander zo ongeveer te begrijpen is, had de moderniseringsdrang wel iets verder mogen gaan” (Het Vaderland, 10 mei).

kan worden is de aantasting van het historische karakter¹⁶). De onschatbare historische waarde van dit nationale dokument wordt opgeofferd aan een betere leesbaarheid, aan een compactere formulering (beide op zichzelf te waarden punten) maar bovenal aan de reeds genoemde principiële wijzigingen, die veelal zeer aanvechtbaar zijn. Allerlei artikelen, die men hier en daar gemakshalve maar heeft aangeduid als „dood hout”, hebben wel degelijk hun historische zin. Het zijn juist vaak deze artikelen, die de evoluerende groei van ons constitutioneel bestel voor ons tastbaar maken.

Het is opvallend dat juist in de Verenigde Staten, waar de pragmatische staatkunde hoogtij viert, de grote waarde hiervan wordt ingezien. Daar immers wordt niet de Constitutie zelf gewijzigd, maar wordt aan het te veranderen artikel een amendement toegevoegd. Nu zijn er tussen de USA en Nederland uiteraard veel verschillen, maar de geest die hieruit spreekt zegt genoeg. In de Proeve heeft men de weg van het snoeien gekozen¹⁷).

Nog meer vraagtekens.

Ik noemde reeds een aantal zeer wezenlijke veranderingen in de Proeve¹⁸). Dit lijstje kan nog aangevuld worden. In de huidige Grondwet staat dat „er in het Rijk alom recht gesproken wordt in de naam des Koning”. De Proeve bevat deze bepaling, waarop men indertijd de rechtseenheid in de Nederlanden grondvestte, niet. De Staten-Generaal zullen volgens de Proeve hun eigen voorzitters verkiezen¹⁹). De obligatoire Koningskeuze, indien geen bevoegd troonopvolger aanwezig is, is vervallen. Zo is er meer.

Natuurlijk betekenen al deze weglatingen nog niet, dat deze bepalingen meteen geheel uit onze wetgeving zullen verdwijnen. T.a.v. de erfopvolging bijv. heeft het echter wel onmiddellijke juridische gevolgen. Mijn bezwaar is het volgende. Voor Grondwetswijzigingen geldt een

16) „Een nieuwe Grondwet zij dus niet „maakwerk”, op min of meer vernuftige wijze uitgedacht door een aantal in een commissie verenigde personen” L. Hanekroot, (Het Financiële Dagblad, 9 juni).

17) De heer Hanekroot (Financieel Dagblad, 8 juni) meent, dat door de houding van het r.k. episcopaat t.o.v. de Grondwetswijziging wegens de afscheiding van Indonesië een anti-constitutioneel precedent is ontstaan. Het episcopaat liet weten, dat er ondanks alles KVP gestemd moest worden.

18) „Vrij Nederland” merkt op 14 mei op: „De wetgever heeft op dit ogenblik nog geen grond om op te staan.”

19) In een van zijn, zoals gebruikelijk, knappe commentaren heeft AR-senator H. Algera zich hiertegen gekeerd, op m.i. zeer sterke gronden (Friesch Dagblad, 6 juni).

speciale wettelijke procedure, die een redelijke bescherming van minderheden waarborgt²⁰). Want hoewel de eis van behandeling in twee lezingen, Kamerontbinding en gekwalificeerde meerderheid in het algemeen in de Proeve gehandhaafd blijft, betekent het verdwijnen van veelbepalingen uit de Grondwet eigenlijk een aantasting van de rechten der minderheden. Op vele aangelegenheden zullen zij immers hun vat verliezen. Naar mijn mening zal de CHU zich hiertegen dan ook dienen te verzetten²¹).

De lengte van de huidige Grondwet acht ik nauwelijks een bezwaar. In de Proeve wordt de lengte van onze Grondwet met die van andere landen vergeleken. Het is een interessante vergelijking, maar het lijkt mij onjuist daaraan bepaalde normatieve gevolgtrekkingen te verbinden.

Goede elementen in de Proeve.

Na het voorafgaande zal de lezer zich de vraag hebben gesteld: staat er dan niets goeds in de Proeve? Gelukkig kan deze vraag positief beantwoord worden. De nieuwe redactie van het onderwijsartikel is zonder meer een grote stap vooruit. De omschrijving van de omvang van het Koninkrijk acht men een zaak voor het Statuut, een opvatting waarin ik mij wel kan vinden. Het aantal vrijheids- of grondrechten, dat in de Grondwet genoemd wordt, is uitgebreid; ook de bescherming van het telefoongheim wordt nu expliciet genoemd. De titel „Prins van Oranje” wordt uit de Grondwet geschrapt om de invoering van de titel „Prinses van Oranje” mogelijk te maken; beter zou zijn geweest het oude artikel in deze geest te amenderen.

Het bekende artikel 7 inzake de persvrijheid, waarover een zeer uitgebreide en constante jurisprudentie bestaat, wordt, op een komma na, gehandhaafd. De Sociaal-Economische Raad wordt expliciet genoemd, hetgeen een duidelijke verbetering is. De Staatssecretaris zal voortaan „onderminister” genoemd worden. Gehandhaafd blijft voorts de incom-

20) „Het Vrije Volk”, spreekbuis van de P.v.d.A., formuleert dit op goede wijze op 12 mei: „Toch is, waar de Grondwet de grondregels van de staat en de grondrechten omvat, een extra-garantie van een bijzonder grote meerderheid voor wijziging aan te bevelen. De Grondwet is er immers mede om minderheden te beschermen in hun fundamentele rechten”.

21) „Wellicht de meest verstrekkende vernieuwing in de Proeve is die van de hergroepering van het constitutionele recht. Het huidige grondwettelijke recht wordt voor een deel overgebracht naar de constitutionele sfeer buiten de Grondwet... Wat betekent hergroepering van het constitutionele recht? Allereerst een **bijzonder belangrijke inperking** van hetgeen in de Grondwet staat en dienovereenkomstig een grotere vrijheid van de gewone wetgever, Koning en Staten-Generaal.” Aldus prof. mr. H. J. M. Jeukens, een der samenstellers, op 14 mei in de „Volkskrant”.

patibiliteit van Kamerlidmaatschap en ministerfunctie. Het door chr.-historischen altijd zo vurig verdedigde dualisme wordt hierbij gerespecteerd. Ook de nieuwe artikelen over de verenigde vergaderingen van de beide Kamers acht ik toe te juichen. De habeas corpus-regels worden versterkt: vrijheidsbeperking van iedere aard zal voortaan onder rechtelijke controle komen²²).

Resumerend kan ik stellen, dat alle goede elementen in de Proeve ook langs de weg van partiële Grondwetsherziening bereikt hadden kunnen worden.

De onjuiste wijzigingen zijn een gevolg van het overdadig snoeien. Met het bovenstaande heb ik uiteraard slechts mijn persoonlijke mening weergegeven. Moge het een kleine bijdrage zijn tot een brede gedachtenwisseling in eigen kring²³).

-
- 22) Art. 10, tweede lid van de Proeve: „Hij aan wie anders dan krachtens rechterlijk bevel de vrijheid wordt ontnomen, kan aan de rechter zijn invrijheidsstelling verzoeken.”
- 23) „Indien de belangstelling voor en de discussie over een nieuwe Grondwet zich tot deze kleine kring van staatsrechtgeleerden en deskundigen zou beperken, dan kan men het invoeren van een nieuwe Grondwet evengoed nalaten. Helaas ziet het er naar uit dat dit het geval zal zijn.” Aldus een zeer reële kanttekening van de juridische medewerker van „De Tijd” op 12 mei 1966.

Vgl. ook „Enkele gedachten over de proeve van een nieuwe grondwet” in Protestants Nederland, 32e jaargang november nummer 1966, waarin W. A. Mateman dieper ingaat op de vrijheid van Godsdienst en op het processieverbod.

— W. A. Mateman is: lid van de C.H.J.O., lid van de studiegroep Binnenland, medewerker van „De Jonge Nederlander”, student in de Sociale en Politieke Wetenschappen te Nijmegen.

DE EENMANSFRACTIE SCHOKKING IN DE TWEEDE KAMER tijdens het ministerie Kuyper (1901-1905)

O. Santema en Mr. Dr. K. de Vries*

De C.H.U. is in 1908 ontstaan uit een fusie van de Christelijk Historische-Partij — voortgekomen uit een samensmelting van de Vrij Anti-Revolutionaire Partij en de Christelijk-Historische Kiezersbond in 1903 — en de Bond van kiesverenigingen op Christelijk-Historische grondslag in de provincie Friesland. Laatstgenoemde groepering was opgericht in Leeuwarden op 24 maart 1898.

Hoedemaker

De geestelijke leidsman der Fries Christelijk-Historischen was Dr. Ph. J. Hoedemaker (1839-1910). Deze ex-hoogleraar aan de Vrije Universiteit die niet met de Doleantie was meegegaan, was van 1888 tot 1890 Hervormd predikant te Nijland, een dorp tussen Sneek en Bolsward. Ook na zijn vertrek naar Amsterdam bleef Hoedemaker in Friesland een sterke invloed uitoefenen, vooral via het weekblad „De Hervormde Kerk”, dat hij in 1888 had gesticht en waarvan hij tot 1897 hoofdredacteur is geweest. In de eerste tien jaargangen van dit weekblad — sinds 1890 orgaan van de Confessionele Vereniging — treft men verscheidene artikelen aan over wat Hoedemaker beschouwde als het kernprobleem der politiek: de verhouding tussen kerk en staat.

„De Hervormde Kerk” werd uiteraard veel gelezen door ambtsdragers. Het valt dan ook niet te verwonderen, dat het initiatief tot oprichting van de Bond van kiesverenigingen op Christelijk-Historische grondslag in deze kring geboren is. Typerend is, dat de voorzitter en de secretaris predikant waren. Beiden zaten ook in de redactie van „De Banier”, sinds 1 mei 1901 het orgaan van de Bond.

Het Fries Christelijk-Historisch beginselprogramma is niet door Hoede-

* Leden van de werkgroep C.H.-historici.

maker (die eigenlijk niets van partijvorming moest hebben) opgesteld, maar wel in concept aan hem voorgelegd. Zijn ideeën komen vooral tot uitdrukking in de volgende artikelen:

1. De Bond... verwerpt naar eis der Heilige Schrift de onder de werking der Revolutiebeginselen in ons staatsleven ingedrongen neutraliteit en tracht langs wettige weg mede te werken tot hervorming onzer staatsinstellingen overeenkomstig de Christelijk-Historische beginselen.
2. De Nederlandse natie is volgens haar oorsprong, haar historie en haar karakter een gedoopte, protestantse, hervormde natie. Dit Christelijk, protestants, hervormd karakter der natie behoort te worden geëerbiedigd en gehandhaafd. Het behoud van dit eigenaardig karakter der natie is de waarborg voor gewetens- en Godsdienstvrijheid.
3. God is de bron van het souvereine gezag, die alle macht heeft verordend en aan wie zij rechtstreeks onderworpen is. De bron van het gezag ligt alzo niet in het volk en evenmin in de kerk. De regel, waarnaar het gezag moet worden uitgeoefend, is de Heilige Schrift als hoogste openbaring van Gods wil.

Herhaaldelijk kwamen de voormannen van de Friese Bond in de jaren 1898-1908 naar Amsterdam om Hoedemaker te raadplegen. Dit wil niet zeggen, dat laatstgenoemde als een soort „grijze eminentie” achter de schermen de dienst uitmaakte. In het gedenkboek, dat in 1908 werd uitgegeven ter gelegenheid van Hoedemakers veertigjarige ambtsbediening, vertelt Ds. G. H. Wagenaar, de secretaris van de Bond, van een vergadering te Amsterdam in 1904, waarbij Hoedemaker aanwezig was. Deze „toornde met grote toorn en schold de vrienden voor ongelovigen en lafhartigen” vanwege hun steun aan het ministerie Kuyper (blz. 194). Hij zei, dat „het stelsel van minister Kuyper de volstrekte verloochening van het door de Friese Bond beleden beginsel was” (blz. 195) en riep tenslotte uit: „Werpt Jona buiten boord, dan gaat de storm vanzelf liggen!” Ds. Wagenaar vervolgt: „Maar de vrienden wilden Jona niet missen. Ze eren in Dr. Hoedemaker hun politieke profeet, naar wie ze luisterden, ook als hij tegen hen toorn” (blz. 196).

Districtenstelsel

Als voorzitter van de Friese Bond trad vanaf de oprichting Mr. Dr. J. Schokking (1864- 1941) op. Deze Koudumer predikant (Koudum is een dorp ten zuidoosten van Hindeloopen) heeft bovendien van 1901 tot 1908 als Fries Christelijk-Historische eenmansfractie in de Tweede Kamer gefungeerd. Zijn verkiezing heeft heel wat voeten in de aarde gehad. Aanvankelijk leek het er op, dat de Fries Christelijk-Historischen in zee

zouden gaan met Dr. J. Th. de Visser, die in 1897 door de Christelijk-Historische Kiezersbond — in de wandeling de Utrechtse Bond genoemd — in de Kamer was gebracht. Vooral de kiesverenigingen te Harlingen en Bolsward waren voor De Visser geporteerd. Deze schijnt echter geweigerd te hebben, het program van de Friese Bond te onderschrijven. Hoe dit zij, op 25 mei 1901 bericht de Leeuwarder Courant (L.C.), dat Dr. De Visser voor elke candidatuur in Friesland heeft bedankt. Reeds twee weken daarvóór hadden de Harlingers zich bij de kandidaatstelling van Schokking neergelegd, zoals zij het uitdrukten (L.C. van 11 mei). De Bolswarders hebben er meer moeite mee gehad. In een motie, gepubliceerd in de L.C. van 15 mei, betreuren zij, „dat het door tal van middelen eindelijk gelukt is, de candidatuur van Dr. J. Th. de Visser alle kans van slagen in het district Harlingen te benemen”, constateren zij, „hoe het ook thans weer gebleken is, dat ter wille der berekeningspolitiek de karakters worden bedorven en de eenvoudigste Christenplichten worden verzaakt” en besluiten zij „zich vooralsnog niet definitief uit te spreken omtrent kandidaatstelling”, al laten zij hieraan de verklaring voorafgaan, dat „zij in elk ander geval met de candidatuur van Mr. J. Schokking ten zeerste zou(den) zijn ingenomen”. Het zou goed zijn, als de Democraten '66 die terug willen naar het districtenstelsel, eens kennis namen van een geval als dit, één voorbeeld uit talloze!

Schokking werd tenslotte behalve in het district Harlingen ook kandidaat gesteld in het district Schoterland (rondom Heerenveen). De L.C. van 31 mei meldt, dat de Christelijk-Historischen de Anti-Revolutionaire kandidaten in de districten Sneek, Tietjerksteradeel en Weststellingwerf zullen steunen en de Anti-Revolutionairen de Christelijk-Historische kandidaten in de districten Harlingen, Dokkum en Schoterland.

Bij de in juni 1901 gehouden verkiezingen werd Schokking in Schoterland verslagen door de socialist Van der Zwaag (1449-2168). In Harlingen behaalde hij echter een duidelijke overwinning op het liberale Kamerlid Bouman (2978-2332). De vreugde van de Fries Christelijk-Historischen werd echter in september de domper opgezet; toen bleek de verkiezing van hun voorzitter namelijk ongeldig te zijn omdat tengevolge van een fout van de Harlinger burgemeester de kandidatenlijst onvolledig was geweest. (L.C. van 19 september). Het leed was overigens spoedig geleden: in oktober 1901 vond er in het district Harlingen een nieuwe verkiezing plaats, waarbij Schokking 1973 van de 5071 uitgebrachte stemmen kreeg. De L.C. van 15 oktober vertelt, dat het Koudumer muziekkorps „Looft den Heer” de dominee een serenade heeft gebracht. Op 19 november is Schokking tot de Tweede Kamer toegelaten.

Rechts had in Friesland bij de verkiezingen van 1901 éclatante successen

geboekt. In Tietjerksteradeel was de socialist Mr. P. J. Troelstra verslagen door de anti-revolutionair Ds. A. S. Talma (Hervormd predikant), in Dokkum de liberaal Mr. E. Schaafsma door de vrij anti-revolutionair Mr. R. van Veen, in Sneek de liberaal H. P. Halbertsma door de anti-revolutionair Mr. H. Okma. Tussen haakjes: in de L.C. van 8 juni 1901 komt een advertentie voor, waarin laatstgenoemde wordt aanbevolen door o.a. „Mr. J. Schokking”.

De liberalen behielden van hun zes Friese zetels slechts één: die van het district Franeker, bezet door Ds. F. Liefstinck, Hervormd predikant in Kimsward. Ook in 1901 telde de Hervormde Kerk onder haar dienaren des Woords dus reeds vogels van diverse politieke pluimage.

Schokking in de Tweede Kamer

De Tweede Kamer bestond in de jaren 1901-1905 uit 58 rechtse en 42 linkse volksvertegenwoordigers. Tot de linkerzijde behoorden 18 unie-liberalen, 9 vrijzinnig-democraten, 8 oud-liberalen en 7 socialisten, tot de rechterzijde: 25 rooms-katholieken, 24 anti-revolutionairen, 7 vrij anti-revolutionairen, één man van Utrechtse (De Visser) en één van de Friese Bond. Schokking zat overigens op het eerste bankje links, maar dat was enkel en alleen een gevolg van plaatsgebrek rechts!

Vlak vóór de verkiezingen van 1905 verscheen het boekje „Uit de dagen der coalities. Parlementaire schetsen door een Anti-Revolutionair”. Schets XVIII is getiteld „Dr. Mr. J. Schokking” maar in feite gewijd aan de Fries Christelijk-Historischen (blz. 65-68); alleen de laatste twee alinea's gaan over het Kamerlid.

De socialist Duijs noemt in zijn „Overzicht der stemmingen in de Tweede Kamer gedurende de jaren 1901-1905” Schokking anti-revolutionair, evenals trouwens De Visser! Vast staat, dat het optreden van de Fries Christelijk-Historische eenmansfractie niet spectaculair is geweest. In de „Staatkundige Geschiedenis van Nederland van 1887-1917” van Dr. N. Japikse wordt Schokking driemaal min of meer in het voorbijgaan genoemd (blz. 218, 252 en 261) en in het derde deel van de „Schets eener parlementaire geschiedenis van Nederland”, dat betrekking heeft op de periode 1901-1914 en geschreven is door Dr. W. H. Vermeulen, slechts één maal (blz. 66).

Om nog even op Duijs terug te komen: deze heeft berekend, dat Schokking aan 66 van de 97 stemmingen heeft deelgenomen en dat diens stem in 61 gevallen gericht was tegen „het arbeidsbelang”. De enige goede beurt, die het Fries Christelijk-Historische Kamerlid naar het oordeel van Duijs heeft gemaakt, is zijn stemmen voor een motie van de S.D.A.P.-er Helsdingen, waarin werd aangedrongen op herziening van

de Jachtwet in het belang van de landbouw, een motie, die overigens verworpen werd (35-29).

Dat Schokking in de jaren 1901-1905 een bescheiden rol heeft gespeeld, blijkt ook uit het feit, dat hij slechts vier maal een amendement en één keer een motie heeft ingediend. Hij begint zijn redevoeringen vaak op een verontschuldigende toon en verklaart meestal, dat hij het kort zal maken. Inderdaad is hij, vergeleken met de andere Kamerleden, bepaald niet lang van stof geweest.

Op 4 december 1901, bij de algemene beraadslaging over de begroting voor 1902, houdt Schokking zijn maidenspeech. Het is, zegt hij, voor hem (wij citeren nu de Handelingen) „de eerste vraag, of van het kabinet dat opgetreden is, verwacht mag worden dat het de Christelijke beginselen zal erkennen en handhaven”. Hij vervolgt: „Het woord van de Apostel kan zonder enige beperking en zonder enig voorbehoud ook hier worden uitgesproken, dat het Evangelie de beloften heeft voor het toekomstige, maar ook voor het tegenwoordige leven. Dit laatste niet slechts voor de enkelen, maar ook voor de gemeenschap der enkelen, voor de volkeren”. Spreker herinnert eraan, dat de Fries Christelijk-Historischen de verkiezingsstrijd hebben gevoerd „onder de leus dat de grondslagen van het volksleven ernstig bedreigd worden”. Hij verwijt de liberale partij, dat deze „ons volk in zijn hart (heeft) getroffen, toen zij de Bijbel aan het Staatsleven onttrok en van de School weerde”.

C.H.U. Centruumpartij.

Op 6 december 1901 valt Schokking ook de socialisten aan. Hij betwist Troelstra c.s. „het recht, om te beweren dat alleen zij het zijn die opkomen voor de belangen van de arbeidende klasse”. In deze rede komt nog een ander woord voor, dat na 65 jaar niets aan actualiteit heeft ingeboet: „Handhaving — van het gezag is één der eerste voorwaarden voor de ontwikkeling van het staatkundig leven in welke richting ook. Verloochening daarvan of zelfs onverschilligheid dienaangaande moet daarom inderdaad een ernstig gevaar worden genoemd”.

Aan het slot van zijn op 6 december 1901 gehouden betoog verklaart Schokking verheugd te zijn „over het optreden van dit kabinet als de hoog nodige en gewenste overgang tot wederverkrijging van de noodzakelijke vastheid van de grondslagen van ons volksleven”. Dit verhindert hem niet, aan te *dringen op verzoening tussen links en rechts. Juist in de Christelijke beginselen* (zegt hij) *ligt „niet het minst de kracht der verzoening”*. Het optreden van de C.H.U. als centruumpartij werpt hier zijn schaduw reeds vooruit.

Op 16 december levert Schokking een pleidooi voor zoveel mogelijk zondagsrust in het leger. De militairen moeten 's zondags als het even

kan in de huiselijke kring verblijven. „Op die wijze zal men de band tussen het volk en het leger versterken in plaats van verzwakken”. Ook deze opmerking uit 1901 is bepaald niet van actualiteit ontbloom!

Dat Schokking de bijzondere belangen van zijn district niet uit het oog verloor, blijkt o.m. uit het feit, dat hij op 19 december aandrang op spoed bij de vestiging van een Rijkszuivelschool in Bolsward, waartoe door het vorige ministerie reeds besloten was. Als het ministerie Kuyper de voorkeur aan Leeuwarden geeft, dient hij, samen met vier andere Kamerleden, op 24 december 1902 en amendement in op de Rijksbegroting voor 1903, dat met 53 tegen 13 stemmen wordt aangenomen. Dat Bolsward een Rijkszuivelschool heeft gekregen — de voorloper van de huidige Rijks Hogere Landbouw-Technologische School — is dus voor een groot deel aan de Fries Christelijk-Historischen te danken.

Prioriteiten

Een ander districts- of liever Fries belang, waarvoor Schokking heeft geijverd, is de verbetering van de haven van Harlingen. Op 19 december 1902 wijst hij er op, dat Harlingen de enige zeehaven in Friesland is, „waarop de handel met het buitenland, met name Engeland, zich richt”. Op 15 december 1904 vraagt hij de betrokken minister, hoever deze is met het toegezegde onderzoek. Hoewel er onder het ministerie Kuyper niet aan Schokkings wens is voldaan, menen wij er goed aan te doen, deze aangelegenheid te memoreren. In haar manifest voor de Statenverkiezingen van 1966 heeft de Kamerkring Leeuwarden van de C.H.U. namelijk o.m. aangedrongen op... uitbreiding van de haven van Harlingen! Het is te hopen, dat de huidige Christelijke-Historische Kamerfractie een voorbeeld zal nemen aan de eenmansfractie Schokking tijdens het ministerie Kuyper.

Behartigenswaardige opmerkingen heeft Schokking ook gemaakt bij de algemene beraadslaging over de begroting voor 1903 (4 december 1902). Men oordele: „*Het is betrekkelijk gemakkelijk allerlei urgent te noemen, maar zodra wij in de werkelijkheid der dingen komen, is het spoedig te merken, dat zelfs de urgente dingen tenslotte in een bepaalde volgorde moeten worden tot stand gebracht, wil de behartiging van alles niet vooraf onmogelijk worden gemaakt*”. Toen de Tweede-Kamerfractie van de C.H.U. tijdens het ministerie Cals aandrang op het stellen van prioriteiten, volgde zij dus het voetspoor van Schokking!

In zijn rede van 2 december 1903, gehouden in het kader van de algemene beraadslaging over de begroting voor 1904, bestrijdt Schokking de opvatting van Troelstra, dat er in het Christendom een tegenstelling bestaat tussen „de handhaving van het gezag en de bescherming van de zwakken”. Er kan z.i. wel gesproken worden van een onderscheiding,

„maar (vervolgt hij) er wordt onrecht gedaan aan de Christelijke beginselen, wanneer de onderscheiding tot een tegenstelling wordt gemaakt”; het is z.i. juist aan het Christendom te danken, dat het gezag wordt uitgeoefend tot heil van de zwakken.

Het is duidelijk, dat het hier een nabeschouwing op de spoorwegstaking van 1903 betreft. Troelstra verwijt de Christelijke arbeiders, „dat zij de zwakken in de steek hebben gelaten om de macht der sterken nog te helpen versterken”. Schokking stelt daartegenover, dat het optreden der regering er op gericht was geweest, wanorde te voorkomen, „waardoor juist het recht van de kleinen dreigde onder te gaan”. De spoorwegstaking was z.i. „niet enkel een economische strijd, maar ook bepaaldelijk een politieke”, een mening, die door de huidige historici ten volle wordt gedeeld.

Hoger onderwijs

Op 15 december 1903 kruist Schokking opnieuw de degen met Troelstra, nu naar aanleiding van de schoolkwestie. Volgens Troelstra is de openbare school de school van de linker- en de bijzondere die van de rechterzijde. Schokking wil van deze voorstelling niets weten. Hij herinnert eraan, dat hij „het ene lid was die blijkens het Voorlopig Verslag bleef betreuren, dat er noodzakelijkheid van splitsing der school is ontstaan”: een typisch Fries Christelijk-Historisch, of, wil men, Hoedemakeriaans geluid „Ik kom er tegen op (vervolgt Schokking) dat de openbare school zal worden dienstbaar gemaakt en misbruikt voor een socialistische propaganda, in plaats van tot het aanleren van Christelijke en maatschappelijke deugden”. Ook deze uitspraak stemt ruim zestig jaar nadat zij is gedaan nog steeds tot nadenken. Er zijn in het Nederland van 1967 openbare scholen, waar men het eenvoudig vertikt, de kinderen het Wilhelmus te leren...

De langste rede, welke Schokking gedurende de jaren 1901-1905 in de Tweede Kamer heeft gehouden, is die van 19 februari 1904; deze beslaat in de Handelingen ruim 14 kolommen. De aanleiding vormde het ontwerp tot wijziging en aanvulling der wet op het hoger onderwijs van 1876. De twistappel tussen links en rechts was het voorstel van Kuyper om aan de Vrije Universiteit — zijn schepping! — officiële erkenning van de examens en promoties te verlenen. Schokking is het met Kuyper eens, dat „tempering van het staatsmonopolie gewenst is op grond van de rationalistische heerschappij aan de openbare universiteit”. Tussen haakjes: spreker had zelf aan de Stedelijke en aan de Vrije Universiteit in Amsterdam gestudeerd, hij beschikte dus over ervaring. In het vervolg van zijn rede wijst de afgevaardigde van Harlingen er nadrukkelijk op, dat de bijzondere universiteit voor hem geen ideaal,

maar een noodmaatregel is. Hij bestrijdt de opvatting van De Visser, „dat de wetenschap tevreden moet zijn met juistheid en het daarbij niet gaat om waarheid”:

„Om waarheid gaat het, Mijnheer de Voorzitter! Daaraan ontleent het hoger onderwijs zijn grote betekenis voor het volksleven.” Na nog een lans te hebben gebroken voor reorganisatie van de theologische faculteit (geen godsdienstwetenschap maar Godgeleerdheid) besluit Schokking met de wens: „Er zij aan de openbare inrichtingen plaats voor Christus”.

Op 24 maart 1904 verklaart de Fries Christelijk-Historische eenmansfractie, dat zij vóór zal stemmen op grond van „de nadrukkelijke ontkenning van de Regering bij monde van de Minister van Binnenlandse Zaken (Kuyper), dat de betekenis van deze wetsvoordracht gelegen zou zijn in de noodzakelijke tegenstelling van openbare en bijzondere universiteiten als van ongelovige en gelovige inrichtingen van hoger onderwijs” en van „de besliste verklaring, dat de Regering bereid is te bevorderen, dat de tegenwoordige regeling van de faculteit der godgeleerdheid aan de Rijksuniversiteiten vervangen worde door een, die in echte zin faculteit der godgeleerdheid is”. Een amendement van Schokking, dat het mogelijk maakte, aan universiteiten wetenschappelijke voordrachten te laten houden door verenigingen, werd aangenomen. Het wetsontwerp kwam er tenslotte door met 56 tegen 41 stemmen (de gehele linkerzijde plus De Visser).

Behalve over de hierboven aangestipte onderwerpen heeft Schokking in de jaren 1901-1905 nog het woord gevoerd over o.m. de militaire pensioenen, het militair straf- en tuchtrecht, de Ongevallenwet, de Drankwet en de zondagsrust bij de Spoorwegen. Wij menen ons overzicht niet beter te kunnen besluiten dan met het volgende citaat uit de rede, die het Fries Christelijk-Historische Kamerlid op 9 december 1904 hield bij de algemene beraadslaging over de begroting voor 1905:

„Alleen op voorwaarde, dat . . . het politieke oordeel meer ondergeschikt wordt gemaakt aan het zakelijk oordeel, zullen de belangen van ons volk meer duurzaam kunnen worden gediend”.

Geraadpleegde literatuur

H. K. J. Beernink: Geschiedenis en beginsel van de Christelijk-Historische Unie (1953)
G. J. J. A. Delfgaauw: De staatsleer van Hoedemaker (1963)

J. E. W. Duijs: Overzicht der stemmingen in de Tweede Kamer gedurende de jaren 1901-1905 . . . (1905)

N. Japikse: Staatkundige geschiedenis van Nederland van 1887-1917 (1918)

C. E. van Koetsveld: De Christelijk-Historische Unie (1909)

C. E. van Koetsveld: Het ontstaan, de beginselen en de geschiedenis van onze politieke partijen (19182)

- W. J. van Welderen Rengers: Schets eener parlementaire geschiedenis van Nederland.
Deel III 1901-1914
door W. H. Vermeulen (1950)
- G. Ph. Scheers: Philippus Jacobus Hoedemaker (1939)
- Dr. Ph. J. Hoedemaker, 1868-1908. Gedenkboek ter gelegenheid van zijn 40-jarige
ambtsbediening (1908)
- Uit de dagen der coalities. Parlementaire schetsen door een Anti-Revolutionair (1905)

BOEKBESPREKING

„CHAOS ROND EROS“

De bezinning op de ontwikkeling in de sexuele moraal, zoals het congres „Chaos rond Eros?“ die in protestantse kring op gang heeft gebracht, is thans te boek gesteld. De zeven radiolezingen die rond het congres zijn gehouden, zijn gebundeld in een boekje „Chaos rond Eros?“ dat verschenen is bij het Nationaal Protestants Centrum voor de Geestelijke Volksgezondheid.

Bij de radiolezingen en dus ook bij de redactie van het boekje, zijn de soms van verontrusting getuigende reacties op het congres verwerkt, waardoor de bedoelingen en de standpunten van de sprekers duidelijker en evenwichtiger naar voren komen. Aan de serie lezingen is een uitwerking toegevoegd van de enquête onder de congres-deelnemers, die enkele belangwekkende feiten aan het licht brengt.

In het boekje handhaaft ds. C. Aalders bij zijn pastoraal-ethische verkenning de gedachte dat velen de christelijke moraal even relatief (betrokken op de omstandigheden) zien als elke moraal. Hij vraagt zich echter met anderen af of de gezindheid in iedere situatie dan wel voldoende houvast biedt en of er toch ook niet sprake moet zijn van meer objectieve elementen om iemands gedrag te normeren. Ds. Aalders blijft ervoor pleiten dat het kerkelijk pastoraat de wijzigingen in de huwelijksmoraal blijft begeleiden — ook al zijn de consequenties van die wijzigingen niet te voorzien. Anders verliest het pastoraat zijn greep op de (jonge) gemeente.

Prof. dr. H. R. Wijngaarden meent dat het huwelijk bij alle veranderingen in de maatschappij zijn betekenis behoudt als bescherming van de humaniteit van de humane waarden als trouw en betrouwbaarheid in de verhouding van man en vrouw. Hij meent ook dat de vraag wanneer men aan sexuele omgang en impliciet aan het huwelijk toe is, vooral een kwestie is van rijp zijn voor een bewust gewilde liefdesverbondenheid, waarbij het instituut van het huwelijk een helpende ordening is. De vraag wie moet uitmaken of die rijpheid er is, lijkt prof. Wijngaarden een onvermijdelijke bron van moeilijkheden tussen ouders en kinderen, maar een van dezelfde orde als de vraag: wanneer zijn ze rijp om alleen over te steken.

Dr. A. J. H. Bartels geeft als staatssecretaris de visie van de overheid op de beschikbaarheid van voorbehoedsmiddelen. Dr. C. Blankestijn geeft het doel van de bezinning aan en geeft een verantwoording achteraf. Velen zijn ervan geschrokken, zo zegt hij, dat wij deze vragen openlijk hebben behandeld. Het is de werkelijkheid van het dagelijks leven in onze tijd die deze vragen aan ons heeft gesteld, zo laat hij uitkomen. Moeten wij dan doen alsof die werkelijkheid niet bestaat en die vragen niet gesteld worden?

Het boekje besluit met een nadere uitwerking van de enquête die ten congresse is gehouden over de vraag „Vindt u het goed dat verloofden voor het huwelijk geslachtsgemeenschap hebben?” Een van de opvallende resultaten was dat de opinieleiders daarover afkeurender blijken te oordelen dan zij die geen uitgesproken invloed hebben op opvattingen en gedragsregels van anderen.

De mate waarin de deelnemers aan het congres afkeurend stonden tegenover geslachtsverkeer tussen verloofden, werd in de enquête vastgelegd in een score, die liep van 1 tot 3. De diverse groepen nu scoorden de volgende punten:

◇ Bestuursleden van de Ned. Christen Vrouwenbond	2.39
◇ Bestuursleden Prot. Stichting Verantwoorde	
Gezinsvorming en LM-bureaus	2.15
◇ Predikanten	2.14
◇ Ouderlingen/diakonen	2.12
◇ Medewerkers PSVG/LM-bureaus	2.10
◇ Artsen	2.00
◇ Geen functie	1.68
◇ Maatschappelijk werkers	1.65

Op grond van het gevonden verschil in afkeuring tussen opinieleiders en de groep „geen functie” spreekt het verslag het vermoeden uit dat de opinieleiders hun invloed verliezen. Zij functioneren in afnemende mate als opinieleiders. Het is van groot belang, aldus het verslag, dat de betrokkenen zich afvragen wat de oorzaak daarvan is. Bevat hun standpunt elementen die in de huidige samenleving moeilijk passen — of slagen zij er niet in hun inzichten zo te formuleren dat ze overkomen? Dit opinie-onderzoek is natuurlijk alleen representatief voor de congresbezoekers, niet voor de opvattingen in protestantse kringen.

Het boekje „Chaos rond Eros?” kost f 2,50. Het is een uitgave van het nationaal Protestants Centrum voor de Geestelijke Volksgezondheid, Trompstraat 77a in Den Haag.

„OVER POLITIEK IN NEDERLAND”

Enquête voor het weekblad „Revu” door Attwood Statistics (Nederland) N. V. te Rotterdam, in samenwerking met de afd. Marktonderzoek van de „Geïllustreerde Pers”. Gepubliceerd in de weekbladen van 21 dec. 1966 t/m 21 jan. 1967. Redactie: M. G. Emeis Jr.

Van 25 augustus t/m 20 september 1966 werd deze enquête uitgevoerd die inmiddels veel bekendheid kreeg door enkele opvallende uitkomsten en door vragen gesteld in de Tweede Kamer. Na een half gestructureerd onderzoek en een proefenquête, vond het definitieve onderzoek plaats bij een groep van personen van 17 jaar en ouder, waarvan „de samenstelling overeenkwam met die van de Nederlandse bevolking”. Het onderzoek en de verslaggeving hielden zich aan de regels van Esomar (European Society for Opinion Surveys and Market Research). Dit soort onderzoekingen neemt snel in aantal en omvang toe, en hoewel men hiermee geen preciese exacte percentages, geldig voor heel Nederland, kan aangeven, terwijl men soms ook door de suggestieve vraagstelling risico's loopt om bepaalde antwoorden op te roepen, zijn de uitslagen van deze enquête toch zeker zo, dat ze tot nadenken stemmen en hopelijk tot diepergaand onderzoek zullen leiden. Enkele opvallende resultaten, ondanks hun relatieve betekenis, zijn de volgende:

- 27 % van alle Nederlanders vindt dat *de politieke partijen* de meeste invloed uitoefenen op de Nederlandse politiek en 53 % van alle Nederlanders vindt dat *de kiezers* de grootste invloed *dienen* te hebben.
- 59 % meent dat de politiek *te veel* achter de schermen wordt bekookstofd.
- 74% is het eens met de bewering dat onze Kamerleden weinig begrip hebben van wat er onder de mensen leeft.
- naar schatting 87 % van de *CH-stemmers* en 94 % van de *AR-stemmers* is vóór één protestantse partij.
- 55 % van Nederland heeft voorkeur voor een premier die *buiten* de politieke partijen staat en 37 % voor één die afkomstig is uit één van de politieke partijen.
- 68 % vindt de 5 grote partijen „één pot nat”, en 55 % vindt politiek een *negatieve* zaak.

- van de CH-stemmers is 35 % vóór handhaving van de „lintjesregen” en 33 % er tegen.
- 45% meent dat de Nederlandse rechter niet ieder met gelijke maat meet. Van de CH-stemmers was dit 33 %. Als voorbeelden van niet-met-gelijke-maat-meten noemt men de Tres-zaak, de Baarnse moord-zaak en de affaire Smallenbroek.
Naar het oordeel van menigeen worden in Nederland zedenmis-drijven en dronkenschap achter het stuur te licht gestraft.
- van de CH-stemmers meent 50 % dat de mensen boven de welstands-grens van f 11.500,— (in aug./sept. 1966) gedurende de laatste vijf jaar in ons land het meest geprofiteerd hebben van loonrondes en salarisverhogingen en van de CH-stemmers meent 23 % dat juist de mensen *onder* die loongrens het meest profiteerden.
- de links socialistische eis van minstens 2 % uit de staatskas blijkt niet samen te gaan met de bereidheid om 1 % uit eigen beurs te geven; 30 % van de PvdA-stemmers en 49 % van de PSP-stemmers vindt 1 % van ieders inkomen voor die ontwikkelingshulp reeds te veel.
- „Trouw” telt onder haar lezers 28 % van de AR- en 2 % van de CH-stemmers. CH-stemmers lezen vrij veel het Algemeen Dagblad, het Algemeen Handelsblad en regionale bladen.
- van de CH-stemmers leest 26 % regelmatig wel en 40 % nooit over politiek.

Hoewel dus de relatieve waarde in het oog gehouden dient te worden van deze enquête, is kennisname van het geheel aanbevelenswaard; het bovenstaande bevatte slechts enkele grepen eruit.

„GOD IN NEDERLAND”

„God in Nederland”. Enquête voor het weekblad „Margriet” door Attwood Statistics (Nederland) N.V. te Rotterdam.

Gepubliceerd in de nummers van 25-10-66, 29-10-66, 12-11-66 en 26-11-66.

In maart en april 1966 werd een 60-tal vragen verband houdend met God en geloven, gesteld aan een groep Nederlanders van 17 jaar en ouder.

Enkele opvallende resultaten:

- 62 % meent dat de kerken zich moeten uitspreken tegen apartheid.
- 50 % meent dat de kerken meer moeten doen dan zich alleen uitspreken tegen de atoombewapening.
- 71 % van de ondervraagden vindt dat de bestaande kerken in één wereldkerk zouden moeten opgaan.

Het volledige materiaal van deze enquête (dat uiteraard met zekere reserve bekeken dient te worden) zal in 1967 in boekvorm verschijnen bij de uitgeverij Van Ditmar in Amsterdam.

H. J.

ONTUANGEN BOEKEN EN RAPPORTEN*

Een poging tot heroriëntering, brochure van de C.H.J.O.; uitgegeven ter gelegenheid van het 40-jarig bestaan. Deze brochure bevat o.a. een ontwerp „programma van uitgangspunten” voor de C.H.U. Prijs f 1,—, te bestellen: P. Kiesstraat 62, Haarlem.

Middenstands program 1967 van de C.H.U.

Subsidiëring van bijzondere begraafplaatsen, brochure van het Centrum voor Staatkundige Vorming (nr. 140).

Indonesië wat nu? door prof. mr. M. Slamet; uitg. Kluwer, Deventer 1966, prijs f 4,95.

Enkele problemen van Centraal sociaal-economisch beleid door dr. W. Albeda; uitg. Kluwer, Deventer 1966, prijs f 2,50.

Van individu tot staatsburger, de toekomst van onze democratie; uitg. Kluwer, Deventer 1966, prijs f 7,50.

Uitvoering algemene bijstandswet; uitgave van A.R.P. brochure nr. 27.

Werkeloos toezien, kabinet en conjunctuur, AO-reeks nr. 1140.

Beeld van 1966, poging tot inzicht en uitzicht; uitgave van Centrum voor Staatkundige Vorming.

Fluoridering van drinkwater; uitgave van Ministerie van Sociale Zaken en Volksgezondheid 1967.

De ouder wordende mens; uitgave van Provinciale Raad voor de Volksgezondheid in Drenthe, 1967.

Coördinatie bij wegenplanning en wegenbouw; uitgave van Stichting Weg, 1967.

* Jaarverslagen, periodieken e.d. worden niet opgenomen.

Autosnelweg Randstad—Noord-Nederland (rijksweg 10); uitgave Kamers van Koophandel en Fabrieken te Groningen, Meppel, Veendam, Zwolle.

Weten en regeren, de noodzaak van een nieuwe politiek door dr. A. A. de Boer; Floret pocket Arbeiderspers, Amsterdam 1967, prijs f 8,50.

NIMO-bulletin 1e jaargang nr. 1, driemaandelijks uitgave van het *Nederlands Instituut voor Maatschappelijk Opbouwwerk*. Dit instituut is pas opgericht, voorzitter is drs. A. D. W. Tilanus. Uitgever: H. Gianotten, Tilburg, prijs f 9,— per jaar.

*Een etentje
doet het.
Altijd.*

In de persoonlijke sfeer.

In de zakelijke sfeer.

En in die ondefinieerbare, maar wezenlijke sfeer waarin charme en distinctie, fantasie en vakmanschap hand in hand gaan: de sfeer van een aantal Nederlandse restaurants, die wij voor u selecteerden.

In onze gids voor gastheer en gast verzamelden wij gegevens van negen en twintig exclusieve halteplaatsen op uw tocht door de wereld van culinair raffinement en savoir-vivre.

Aan deze gids gaven wij de titel mee:

smullen in sfeer

Een boek dat als geschenk van een relatie een vriend maakt!

Omvang: 128 pagina's.

Formaat: 25 x 16,5 cm.

Papier: 135 grams m.c.

Uitgevoerd met een honderdtal foto's, kaartje, e.d. Gebonden in linnen band.

Prijs: f 10,90.

Verkrijgbaar in de boekhandel

UITGEVERIJ SEMPER AGENDO N.V. — APELDOORN

Verschenen:

beestachtig

Een boekje met cartoons over het ambt van predikant

In een samenspel van punten, lijnen en krullen laat Emil van Beste zijn fantasie de vrije loop over het thema „het ambt”.

Zo kwam „Beestachtig” tot stand. Of zou „Beestaardig” een betere titel zijn geweest? Misschien zegt u na het gezien te hebben: „Beestachtige aardigheden”, óf: „Kijk, dat kon ik zelf zijn!” Dan weet u deze humor op de juiste wijze te interpreteren, te waarderen.

Dan heeft u voor f 3,90 een portret gekocht dat waard is om te bezitten, in te kijken en smakelijk om te lachen

Verkrijgbaar in de boekhandel en bij:

Uitgeverij SEMPER AGENDO N.V. - Postbus 327 Apeldoorn
Telefoon 05768-21396

12e jaargang - no. 6 - 1967

christelijk historisch tijdschrift

tweemaandelijks uitgave van de
jhr. mr. a. f. de savornin lohman stichting

CHRISTELIJK HISTORISCH TIJDSCHRIFT

12e JAARGANG — No. 6 — aug./sept. 1967

Het Bestuur van de Jhr. Mr. A. F. de Savornin Lohman Stichting is als volgt samengesteld:

Dr. I. N. Th. Diepenhorst, Epe, voorzitter;
Dr. E. Bleumink, Prof. Dr. Kramerslaan 29, Jutphaas, secretaris.

Leden: Drs. Joh. Boers, Arnhem; Drs. A. M. de Boo, Delft; Mr. W. de Bruyn, Voorburg; Dr. P. A. Elderenbosch, Amersfoort; Mevrouw Mr. M. Grooten-van Boven, Amsterdam; Drs. J. W. de Pous, 's-Gravenhage; Prof. Dr. C. H. Schouten, Oudewater; H. van Spanning, Den Haag.

REDACTIE- en ADMINISTRATIE-ADRES:

Wassenaarseweg 7, Den Haag, Telefoon 24 96 07

UITGEVER:

Semper Agendo n.v.

Apeldoorn, Postbus 327, Tel. 05760-21396.

Alle opgaven van abonnementen en adreswijzigingen uitsluitend te zenden aan het administratie-adres: Wassenaarseweg 7, Den Haag. Advertentie-opdrachten aan de uitgever.

Abonnementsprijs f 6,50 per jaar, bij vooruitbetaling. Donateurs van de Jhr. Mr. de Savornin Lohman Stichting (minimum contributie f 7,50 per jaar) ontvangen het blad gratis. Giro-nummer t.n.v. Jhr. Mr. A. F. de Savornin Lohman Stichting, Den Haag: 60.45.00.

Studenten-abonnementen f 2,50 per jaar. Losse nummers f 1,50.

INHOUD:

blz.

Latijns Amerika, een continent in beweging, door Dr H. Riemens	1
Ontwikkelingssamenwerking, een reactie op het rapport van de K.V.P., door Mr. F. J. Schneiders	9
Bouwen aan de samenleving, door Drs. A. D. W. Tilanus	12
Boekbesprekingen	
Landschapsverzorging	20
Wettelijke maatregelen anti-conceptionele middelen	20
Ziekteverzuim, arbeidsschaarste en personeelsbeleid	21
Ontvangen boeken en rapporten	22
Mededelingen, Nieuwe commissies	24

LATIJS AMERIKA — Een continent in beweging

Dr. H. Riemens

I. Inleiding.

Het gebeurt niet dikwijls, dat er van Protestants-Nederlandse zijde speciale belangstelling bestaat voor Latijns Amerika — en dat was voor mij een gerede aanleiding om te voldoen aan het verzoek van de redactie van het Christelijk Historisch Tijdschrift, om een artikel aan dit onderwerp te wijden. Maar — dit besluit eenmaal genomen zijnde, doken de moeilijkheden aan alle kanten op. In één tijdschrift-artikel kan men nu eenmaal niet recht doen aan de vele eigenaardigheden van een geheel werelddeel, en dus is een keuze van onderwerpen onontkoombaar. Maar welke keuze? Wij hebben er twee genomen, uit een veelheid: *de geestesgesteldheid in Latijns Amerika en de toekomst-verwachtingen*.

Beide onderwerpen leken mij, juist voor lezers van het Tijdschrift, van potentieel belang, en over beide bestaat in Nederland veel misverstand. En zij zijn elk weer zò veelomvattend, dat maar een enkel aspect van ieder hier belicht kan worden. En om tenslotte niet te vervallen in al te globale en al te algemene waarheden zijn wij ervan uitgegaan, dat de lezers beschikken over een zekere kennis van Latijns Amerika. Mochten zij die missen, doch er behoefte aan gevoelen haar op te doen, dan staat een aantal boeken ter beschikking, waarvan wij willen noemen Mr. W. J. van Balen's Atlas van Zuid Amerika en ons eigen boek Latijns Amerika, Land-Volk-Cultuur.

II. De geestesgesteldheid in Latijns Amerika.

De invloed van het Christendom.

Latijns Amerika bestaat uit twintig republieken groot en klein, die zich uitstrekken van de Noorder-keerkring tot bijna de poolcirkel, die gevormd worden door hoog- en laagvlakten, tropische oerwouden en vruchtbare gematigde zones, bij uitstek geschikt voor landbouw, berg-

kammen bedekt met eeuwige sneeuw en woestijnen, vulkaanhellingsen op allerlei hoogte met een vaak rijke variatie van bergcultures.

Niet minder gevarieerd is het menselijk patroon: blanken vormen in de meeste landen een vrij kleine minderheid doch in sommige andere is nagenoeg de gehele bevolking van Europese afstamming; naast soms nog zeer compacte groepen Indianen en ook negers treft men vóór alles een gemengde bevolking aan, gevormd uit al deze elementen. De verspreiding der bevolking is alweer bijzonder uiteenlopend: terwijl Latijns Amerika als continent nog maar dun bevolkt is, bestaat lokaal soms overbevolking en gebrek aan cultuurgrond. De economische toestand tenslotte vertoont bijzonder grote verschillen, niet alleen van land tot land maar ook weer binnen iedere staat.

Dit alles in aanmerking genomen mag het merkwaardig heten, dat Latijns Amerika in geestelijk opzicht een eenheid vormt, in veel grotere mate dan dat bij voorbeeld met West Europa het geval is. Tot die eenheid hebben de taal — Portugees voor Brazilië, Spaans voor de andere landen — en de godsdienst veel bijgedragen: Latijns Amerika is de vrucht van een Iberische kolonisatie, waarbij de bekering van de oorspronkelijke bevolking één van de eerste oogmerken was. Mét de godsdienst werd de taal van de kolonisatoren tot in de verste hoeken ingevoerd — zodat slechts enige overgebleven gebieden voortbestonden met oorspronkelijke Indiaanse talen. Doordat veel missionarissen zich temidden van de Indianen, ver in het binnenland, vestigden, drong de katholieke godsdienst nog meer door dan het Spaans of Portugees.

Dientengevolge hebben wij te maken met een continent dat, evenals het onze, de invloed van het Christendom heeft ondergaan — van een Iberisch-katholiek Christendom wel te verstaan. Dit geeft Latijns Amerika een eigen gezicht onder de economisch minder ontwikkelde continenten, een gezicht dat wij min of meer kennen uit eigen aanschouwing zo wij gereisd hebben in Zuid Europa. Een gezicht ook, dat meer lijkt op dat van landen als het onze dan het geval is in Afrika of Azië.

Lang na de onafhankelijkheidsbeweging, die viel in de jaren 1810-1830, hebben de oude, starre vormen van godsdienst en zeden onder de heersende klassen standgehouden, en het is voornamelijk dit beeld van Latijns Amerika, dat de Europeaan ginds nog meent te vinden. Tot die starre vormen van de toenmalige beschaving behoorde aan de ene kant een sterk literair gerichte vorming van de jeugd uit de leidende kringen, aan de andere kant een grote verwaarlozing zowel van het technisch onderricht als van het gehele volksonderwijs.

Vernieuwing en Christen-Democratie.

Veel later dan in Europa kwamen er wijzigingen in dit patroon, het eerst in Mexico na de revolutie van 1910 en vooral na de stabilisatie, welke omstreeks 1930 in dat land intrad. Langzaam aan zijn andere landen iets van die Mexicaanse invloed gaan overnemen.

Maar, al kwamen de veranderingen laat, zij kwamen, en zij waren grondig. Er is een vernieuwing van de geestesgesteldheid gekomen, waarvan onder meer de vele bekeringen tot het protestantisme van de laatste tientallen jaren getuigen. Evenzo een afvalligheid van het oude geloof, voornamelijk onder de snel groeiende bevolking van de grote steden. In het licht daarvan heeft ook het katholicisme, bovendien geplaagd door een groot tekort aan priesters, zich bezonnen op zijn nieuwe taken en er heeft een *grote doorbraak plaats gehad in de richting van een militante, in onze ogen bepaald revolutionaire, Christen-Democratische beweging*. Het is kenmerkend voor de veranderde mentaliteit van dit continent dat zo lang geen vrijheid van geloof kende, dat de Christen-democratische beweging geheel bereid is samen te werken met de protestanten en ook met buitenkerkelijke groepen. De verandering in geestesgesteldheid spreekt eveneens uit de politieke ontwikkeling. De tijd is lang voorbij, waarin conservatieven en liberalen, allebei exponenten van de gezeten burgerij, om de macht streden; de huidige politieke groeperingen vertonen in bijna alle landen een veel moderner aspect en het gaat hier om de belangen van grote, opkomende lagen van de bevolking, zoals de arbeidersklasse in de steden — al trachten de vroeger leidende klassen nog wel zo veel mogelijk deze ontwikkeling af te remmen. De vakbewegingen nog meer dan de politieke partijen hebben een greep gekregen op de evolutie van Latijns Amerika — en juist in de vakbewegingen van verschillende landen zijn de Christen-democraten bijzonder actief.

Bij dit alles bestaat er toch ook een grote mate van onzekerheid onder de mensen, een onzekerheid waarin de weinig stabiele economische toestand voor de meesten een heel groot woord meespreekt. Deze onzekerheid blijkt bij voorbeeld uit de scherpe tegenstelling tussen de generaties: de studerende jeugd, toch meestal voortgekomen uit de gezeten bourgeoisie, is dikwijls uiterst radicaal. *En het communisme vindt ook elders aanhang, onder intellectuelen en arbeiders, en dit zonder twijfel meer dan naar buiten blijkt — want in de meeste landen is de communistische partij verboden.*

Cuba, een lont in een kruitvat.

Op Cuba, waar toch de omstandigheden niet bedenkelijker waren dan

elders in Latijns Amerika, heeft Fidel Castro de lont in het kruitvat geworpen en zijn betrekkelijk gemakkelijke succes heeft velen in de andere landen aan het denken gezet; het heeft ook de onzekerheid vergroot.

De gedachte is toen gerezen (niet voor het eerst overigens) om de economische en sociale grondslag in de Latijns-Amerikaanse landen zodanig te verbeteren, dat er als vanzelf een grotere politieke en geestelijke stabiliteit zou ontstaan. Het is de gedachte die ten grondslag lag aan het Plan-Kennedy, waarbij in tien jaren tijds elf miljard dollar uit de Noord-Amerikaanse schatkist ter beschikking zouden worden gesteld om dit stoute doel te helpen bereiken.

Het zou ons op een zijspoor voeren om in te gaan op de verwezenlijking, en ook op de tekortkomingen van dit plan, dat trouwens nog lang niet voltooid is. Heeft het aan de ene kant zeker niet die evenwichtigheid gebracht welke ervan verwacht werd, aan de andere kant is het opmerkelijk dat de Cubaanse revolutie tot dusverre nergens in Latijns Amerika navolging heeft gevonden. De toestand blijft echter in de meeste landen labiel.

Stappen wij af van de politiek, om terug te keren tot de geestesgesteldheid in Latijns Amerika. Er is zoveel specifiek Latijns Amerikaans, dat men waarschijnlijk wel kan spreken van een geestesgesteldheid welke, niettegenstaande de verschillende mutaties vooral van de latere tijd, min of meer als vaststaand gegeven aan te nemen valt. Volkerenpsychologie is een moeilijke, en ook een gevaarlijke wetenschap — maar haar daarom niet te willen beoefenen zou het kind met het badwater weggooien zijn. En hoe staat het nu met die volksziel in de onderscheiden Latijns-Amerikaanse landen?

Brazilië.

Laat ons dan beginnen met het grootste, ook het meest afwijkende: Brazilië. De Braziliaan, product van een lange Portugese kolonisatie en van een vrij aanzienlijke immigratie aan het eind van de vorige eeuw, is realistischer en minder tot uitersten geneigd dan zijn spaans sprekende broeder op dit continent. Hij is vriendelijker en staat wat opener tegenover de buitenwereld. In die delen van zijn land, waar de economische ontwikkeling zeer snel is gegaan, zoals in Sao Paulo, is hij op en top een moderne wereldburger geworden, terwijl elders langs de kust nog iets voortleeft van het Braziliaanse feodalisme dat samen viel met en geheel steunde op de slavernij. In politieke zaken is de Braziliaan gematigd, veel gematigder althans dan de spaans sprekende Amerikaan. De Braziliaanse geschiedenis kent dan ook niet zo heel veel revoluties,

en bij de omwentelingen die er waren vielen gewoonlijk geen doden. Meer dan van Portugal heeft Brazilië in de laatste anderhalve eeuw de geestelijke invloed van Frankrijk ondergaan. Daardoor kan men op allerlei plaatsen, waar men dat niet zou verwachten, vrijdenkers (ook wel eens protestanten) aantreffen. Katholieke Brazilianen, nog altijd sterk in de overmacht, zijn gewoonlijk tolerant, ja, zij staan er onverschillig tegenover welke geloofsovertuiging degene heeft, met wie zij te maken krijgen. Een zelfde soort verdraagzaamheid kenmerkt de raciale betrekkingen, welke in dit land van bij uitstek gemengde bevolking uiteraard zeer veelvuldig zijn. Niet dat de blanke Braziliaan er onverschillig tegenover zou staan wanneer hij een zwarte schoonzoon of schoondochter zou krijgen, maar alle relaties in het openbaar zijn bijzonder correct en vriendelijk. Dat belet niet, dat er een rassenvraagstuk is — met de blanken gewoonlijk aan de top, en de zuivere negers meestal onderaan —, maar het neemt wel de scherpe kantjes weg van dit anders vaak zo pijnlijke vraagstuk.

Tenslotte twee eigenschappen, welke de Brazilianen delen met de overige Latijns Amerikanen: bij de vervulling van openbare functies behoort een zekere mate van omkoopbaarheid om zo te zeggen tot het volkseigen, en bijna iedere Braziliaan is gek op gokken. In beide gevallen zit de hoop voor om zonder grote inspanning in korte tijd bijzonder rijk te worden.

De Spaans sprekende landen.

De overige Latijns Amerikanen, de Spaans sprekenden dus, zijn hooghartiger, geslotener en wantrouwiger dan de Brazilianen. Er bestaat — niet alleen in de spaans sprekende landen van Amerika overigens — zoiets als een Creools complex — Creool is degene, die ginds geboren is en die daarbij meestal prat gaat op blanke voorouders. Dit Creoolse complex komt ongeveer overeen met wat wij „lange tenen” noemen — en een Creool kan uitzonderlijk lange tenen hebben. Ook het toeschrijven van eigen tekorten aan fouten van anderen behoort erbij. Heeft het nationale of het plaatselijke elftal een voetbalwedstrijd verloren, dan klinkt algemeen de spijtige uitroep „Mala suerte”, wat ongeveer betekent een slecht lot. Daarentegen behoeft men nooit bang te zijn dat een Creool zijn eigen successen zal verbloemen in een te grote neiging tot bescheidenheid.

Het Creoolse complex houdt nog veel meer in: men voelt zich onmiddellijk achteruit gesteld, tekort gedaan. Als een mogelijke verklaring hiervan kan worden aangevoerd, dat dit in de koloniale periode inderdaad de vaste regel was, en dat ook heden, met de grote buitenlandse

handelskolonies in de Latijnse steden, vele goede banen aan de Creolen onthouden worden. Maar de aangeboren neiging is nu zo sterk, dat zij zich tot in het belachelijke toe kan uiten.

Opnieuw treffen wij, als in Brazilië, een groot verschil tussen de sfeer in de metropolis en die op het eindeloze platteland. Hier heeft het gehele moderne leven, zoals wij dat kennen, gezegevierd (met nog een aantal uitwassen, die wij gelukkig niet kennen), en ginds gaat, schijnbaar ongestoord, een stukje feodaal bestaan voort.

Tot die uitwassen van de grote steden behoren, letterlijk en figuurlijk, de ongelooflijk arme achterbuurten van zelf gebouwde hutjes. Hoe de bewoners van die buurten denken heeft bij mijn weten nog bijna niemand getracht uit te zoeken, en toch zou men ook hiermee rekening moeten houden wanneer men spreekt over de geestesgesteldheid in Latijns Amerika. Zoveel is zeker, dat men overal in de „betere buurten” het ogenblik vreest, waarop die krotbewoners naar hen komen om te plunderen en te brandschatten.

Maar voor het overige kan men de grote steden het best vergelijken met die van betrekkelijk nieuwe steden in ons werelddeel, of in de Verenigde Staten. De oude zeden van het leven in het grote familieverband zijn — nog niet zo lang geleden als bij ons — radicaal verdwenen: men woont met zijn eigen, meest vrij kleine, gezin in een flat of kleine villa. En het leven draait er grotendeels om de kinderen — die enorm verwend worden en dan ook een even enorme neiging krijgen tot baldadigheid —, om de auto, de t.v. en de dure apparaten in de keuken.

Oriëntatie op de Verenigde Staten.

Voor zover men zich op het buitenland oriënteert, doet men dat allereerst op de Verenigde Staten. Alleen voor de rijken is het weggelegd om daar hun kinderen heen te sturen voor het sluitstuk op hun opleiding, maar zeer vele rijken maken daar dan ook gebruik van. Studeren in Spanje is niet langer een veel gekoesterd ideaal, ook niet omdat men meestal in eigen land al voldoende ervaring heeft met dictaturen. Alleen voor een niet-politieke studie, zoals de medische, gaat men nog wel naar Madrid, Barcelona of Sevilla.

De oriëntering op het buitenland geldt natuurlijk niet alleen de studie van de kinderen; New York en Washington trekken ook veel toeristen uit Latijns Amerika. Naar Europa begint men weer meer te komen, ofschoon het gedaan is met de grote Argentijnse, Chileense of Braziliaanse kolonies in Parijs.

Met deze nieuwe oriëntering op de Verenigde Staten is samengegaan

een sterk stijgende Noord-Amerikaanse invloed — en dat niettegenstaande het politieke antagonisme dat er wel altijd zal blijven bestaan. Of de ontwikkelde Latijns Amerikaan het weet of niet, en of hij het wil of niet, hij leeft als een Noord Amerikaan¹⁾.

De plaats van de godsdienst in zijn leven is in de regel minder groot dan wij geneigd zouden zijn te veronderstellen. Maar een plaats is er wel voor, een plaats voor een wat vormelijk katholicisme. Bij de vrouwen speelt deze godsdienst een veel grotere rol dan bij de mannen; regelmatig bezoek aan de zondagsmis is echter, in de gegoede kringen, algemeen. Merkwaardig is ook, dat de protestantse zendelingen vrijwel nimmer bekeerlingen hebben gemaakt onder de leden van de „hogere standen”, en bijna uitsluitend onder de — meestal toch reeds lang van de kerk vervreemde — arbeiders en kleine burgerlieden.

De politieke hartstochten van deze volkeren zijn spreekwoordelijk. Zonder twijfel hangen de vele revoluties en burger-oorlogen welke in deze landen woeden samen met deze eigenaardigheid van het volkskarakter; nimmer zal men deze geheel kunnen verklaren uit maatschappelijke of economische oorzaken.

Buiten het politieke toneel branden de hartstochten niet minder gemakkelijk los. Omdat het met de openbare orde niet altijd even goed gesteld is, gaan velen gewapend en dat op zichzelf leidt licht tot een of andere „violencia”.

Naast deze soort agressieve criminaliteit (waarbij jalousie meestal een belangrijke rol speelt) is Latijns Amerika ook wel voorzien van dieven, inbrekers, struikrovers — in het kort van misdadigers, die door economische motieven geleid worden. De criminoloog zal hierbij mogelijk opmerken, dat het ontstellend verschil tussen weelde en armoede deze misdaden in de hand werkt.

Wat naar mijn indruk, en voorzover mijn waarnemingen strekten, veel minder voorkomt dan in onze zogenaamde hoog ontwikkelde landen is de misdaad met een sadistische grondslag.

Tot slot de raciale verhoudingen. Deze zijn wat meer genuanceerd dan in Brazilië — de afstand is wat groter. Maar nergens zou men ervan dromen iemand van andere huidskleur buiten te sluiten, of het nu een school, een zwembad of een kerk zou betreffen.

III. Toekomstverwachtingen.

Het is altijd een vermetele zaak om in de toekomst te willen speuren.

¹⁾ Vergelijk Dr. H. Riemens, De Noord-Zuid verhouding op het Westelijk Halfrond; Int. Spectator 1966, 376.

Toch kan ten aanzien van Latijns Amerika dit wel met redelijke zekerheid worden voorspeld, dat grote veranderingen ons te wachten staan. Maar veranderingen in welke zin?

Daar is, aan de ene kant, de mogelijkheid van een snelle opwaartse ontwikkeling. De bevolking wil dat, en is zich van haar achterstand bij Europa en Noord Amerika bewust. De regeringen willen het ook — maar die wil alleen is, hoezeer onontbeerlijk, toch niet voldoende. *Al is de bevolking veel verder geëvolueerd dan in grote delen van Afrika en Azië, er ontbreekt haar toch ook nog veel — in opleiding, technisch kunnen en ook wel de wil om gestaag te werken.*

Wat de regering betreft, ook in Latijns Amerika geldt dat ieder volk ongeveer de regering heeft die het verdient; het is dus duidelijk, dat er op dit gebied een achterstand in te halen valt.

Daarmee is reeds een programma aangeduid, dat niet gering is. Maar waar een wil is, is een weg — mits de nodige hulp van buitenaf in het moeilijke overgangsstadium blijft komen. Hulp van de Verenigde Staten, hulp van de Internationale Bank en de Inter-Amerikaanse Bank voor Ontwikkeling, en . . . hulp van Europa. Wij gaan op dit punt niet verder in — het zou minstens een afzonderlijk artikel vereisen om dat op enigszins bevredigende wijze te doen. Maar ook zonder in een verdere behandeling van de hulpverlening te treden zal het iedereen, die zich met internationale vraagstukken bezig houdt, duidelijk zijn dat de ontwikkelingslanden er zonder hulp van buitenaf niet in zullen slagen, hun economie te brengen op een meer bevredigend peil, zonder afzichtelijke armoede, zonder grote open of half-verborgen werkloosheid in steden en op het platteland.

En hiermee doemt dan het tegenovergestelde op van een bevredigende ontwikkeling, een alternatief van voortdurende onzekerheid en van toenemende onrust. Extremistische partijen, of guerillastrijders in het binnenland, zullen dan steeds meer de landen van Latijns Amerika in hun greep krijgen. En Cuba zal klaar staan om die vuren aan te wakkeren.

Het lijkt eenvoudig een menselijke plicht, en een plicht die Christenen nog meer moet aanspreken dan anderen, om ook aan de landen van Latijns Amerika de helpende hand te bieden.

Dr. H. Riemens is oud-gezant der Nederlanden en lid-secretaris van de Raad van Beheer van het Studiecentrum voor Latijns Amerika te Amsterdam.

ONTWIKKELINGSSAMENWERKING

Een reactie op het rapport van de K.U.P.

Mr. F. J. H. Schneiders

In opdracht van het Centrum voor Staatkundige vorming (K.V.P.) heeft een commissie een studie gewijd aan het probleem van de *internationale ontwikkelingssamenwerking* in het algemeen en aan Nederlands plaats daarin in het bijzonder.

Teilhard de Chardin.

De *politieke* aspecten van de hulpverlening aan ontwikkelingslanden werden welbewust in deze studie betrokken. De commissie constateert in haar rapport dat de ontwikkelingsplanning in de praktijk van de buitenlandse politiek vaak gehanteerd wordt als een middel om de eigen positie zo gunstig mogelijk te maken, m.a.w. soevereine staten gebruiken hun hulpbronnen om in laatste instantie hun eigen welzijn te dienen. Op zich zelf is dat niet laakbaar want het is de taak van de staat het nationale welzijn te dienen. Hulp aan verpauperde en latent gevaarlijke gebieden kan het nationale welzijn bevorderen, omdat geen stabiele wereldvrede mogelijk is als in een steeds meer één wordende wereld een groot aantal volken een verkommerd bestaan lijden. Er is echter sprake van een samenstel van beweegredenen voor ontwikkelingshulp welke een onverbrekelijke eenheid vormen. Naast de politieke, juridische en economische redenen bespreekt de commissie de aspecten van ethisch-morele aard. Bij het laatst genoemde aspect kan de visie van *Teilhard de Chardin* als uitgangspunt dienen: Gods schepping is een evolutie die een plan vertoont. De mensengeschiedenis behoort tot de scheppingsgeschiedenis en ook zij evolueert volgens een Goddelijk plan naar een uiteindelijk doel: een verrezen mensengemeenschap rond de verrezen Heer. Het met God mee-realiseren van de wereld is voorwaarde voor de uiteindelijke voltooiing.

Het aardse werken heeft een ethisch-religieuze zin en daarom is ontwikkelingswerk ook een christelijk werk. De gemeenschap heeft de

plicht voor alle leden een menswaardig bestaan mogelijk te maken en de leden hebben een *recht* op een menswaardig bestaan. *In onze eeuw zien we zo het begrip nationale sociale gerechtigheid of rechtvaardigheid uitgroeien naar internationale rechtvaardigheid. Het ethisch-morele motief heeft in het geheel van motieven voor ontwikkelingshulp een vormende bijdrage te leveren tot de bepaling van al de overige motieven.*

Lasten.

Na de bespreking van de motieven voor ontwikkelingshulp vraagt de commissie zich af ten bate van wie de ontwikkelingshulp in de eerste plaats dient te komen en wie de lasten hiervan moeten dragen. De reeds genoemde motieven spelen ook t.a.v. deze vragen een belangrijke rol, maar ongeacht deze motieven mag men als eis stellen dat de ontwikkelingssamenwerking met de realiteit rekening houdt en zo efficiënt mogelijk verloopt. Voor de hulpverlenende landen zal er dus een redelijke zekerheid moeten bestaan dat ethische, economische of politieke doeleinden ook daadwerkelijk bereikt kunnen worden.

In de beschouwing van het rapport betreffende de algemene mogelijkheden tot hulpverlening worden de welbekende vormen van hulpverlening en de terreinen van hulpverlening besproken, terwijl ook aan het zgn. bevolkingsvraagstuk aandacht wordt besteed. De commissie constateert een discrepantie tussen de groei van de bevolking en de toename van de bestaansmiddelen. Hier zijn twee oplossingen mogelijk nl. een economische door verhoging van de produktie en een demografische door geboortebeperking. De eerste vraagt een geweldige krachtsinspanning van zowel de ontwikkelingslanden als de rijke landen en de tweede is ook moeilijk ingang te doen vinden in de traditionele landbouwmaatschappij, waar het voordelig is veel kinderen te hebben. In het rapport wordt geboortebeperking bepleit maar er wordt tevens op gewezen dat geboortebeperking is betrokken op de meest intieme levenssfeer van huwelijk en geboorte, waar het dus gaat om de diepste menselijke waarden. Agressieve propaganda en dwingende overheidsmaatregelen worden dan ook afgewezen. Het gaat hier niet alleen om het ethos in de westerse samenleving maar ook om het ethos in de ontwikkelingslanden. Abortus en verplichte en blijvende sterilisatie moeten worden afgewezen. Uitgaande van de wenselijkheid van een evenredige financiële bijdrage van de afzonderlijke landen stelt het rapport de Nederlandse bijdrage op 1,1% of 0,9% van het nationale inkomen. Er wordt geen definitieve keuze gedaan wat betreft de richting van de Nederlandse hulpverlening, maar er wordt gewezen op mogelijkheden voor speciale Nederlandse activiteiten in Latijns-Amerika en Z.O.-Azië.

Ontwikkelingshulp en ontwikkelingssamenwerking zijn een taak van het gehele volk. Nederlands aard en historie maken een kwalitatief hoge Nederlandse bijdrage mogelijk.

Ontwikkelingsbeleid.

Om deze te realiseren is er volgens het rapport een ontwikkelingsbeleid nodig, dat op langere termijn het gehele nationale ontwikkelingspotentieel met al zijn kwantitatieve en kwalitatieve mogelijkheden mobiliseert.

Samenwerking en coördinatie — in zelfstandigheid — tussen overheid, particulier initiatief en onderwijs en wetenschap zijn daartoe onontbeerlijk. Nederland zal dan meer en beter kunnen doen. *Tenslotte wijst het rapport op het grote belang van voorlichting aan het Nederlandse volk dat doordrongen moet worden van de noodzaak een maximale bijdrage te leveren aan de oplossing van een problematiek die van beslissende betekenis is voor het leefbaar maken van de wereld voor de gehele mensheid.*

* Nederland en de internationale ontwikkelingssamenwerking. Uitgave nr. 36 van Centrum voor Staatskundige vorming. (1966 - 84 blz. f 6,25).

BOUWEN AAN DE SAMENLEVING

Drs. A. D. W. Tilanus

De wijze waarop wij in Nederland wonen, werken en leven is duidelijk en snel aan het veranderen. Het verschil tussen stad en platteland verdwijnt. Men ziet het al, wanneer men door de uitbreidingen van stad en dorp rijdt. Het is ook begrijpelijk, wanneer de mensen van de stad in het dorp komen wonen en de mensen van het dorp in de stad gaan werken. Mede hierdoor vertoont de samenleving in verschillende plaatsen en streken van ons land verschijnselen, waaraan wat gedaan moet worden. Met een paar voorbeelden is dit te verduidelijken.

Voorbeelden.

1. In een bepaald dorp ontdekt men, dat men achtergebleven is in de ontwikkeling. Er is geen goed onderdak voor de verenigingen, die daardoor een armetierig bestaan leiden. Er is geen behoorlijk sportveld. De organisatie voor de gezinsverzorging kan niet voldoende hulp aan bejaarden geven. De busverbinding met de stad is onvoldoende. Het wijkgebouw van de kruisvereniging is sterk verouderd. Zo zijn er misschien nog wel meer tekorten van die samenleving op te noemen.

De oorzaak van deze achterstand kan verschillend zijn. Het kan zijn, dat noch de overheid noch de bestaande organisaties tijdig hebben ingezien, dat er iets moest gebeuren. Het kan ook zijn, dat er verdeeldheid onder de bevolking en in het gemeentebestuur heerst, zodat ieder initiatief bij voorbaat gedoemd is te mislukken.

2. In korte tijd wordt een hele nieuwe stadswijk gebouwd. De mensen die daar komen wonen, komen uit alle windstreken en zijn vreemden voor elkaar. Zij hebben behoefte aan verschillende voorzieningen, zoals een bibliotheek, een kinderspeeltuin, een wijkcentrum. Er moet een bestuur gevormd worden voor de jeugdclub en de buurtvereniging. Maar men kent elkaar niet en de kanalen om met elkaar in contact te komen zijn er nog niet. Er moeten relaties gelegd worden, zodat er een netwerk gaat ontstaan van tussenmenselijke contacten en van actieve groepen, zoals we die in andere samenlevingen kennen.

3. Een stad of een streek is voorzien van een aantal organisaties op het maatschappelijk of cultureel terrein. Door een project van stads-sanering of een project van ruilverkaveling en versnelde industrialisatie komen die organisaties tot de ontdekking, dat zij hun activiteiten zullen moeten wijzigen en misschien moeten verleggen. Daarbij moeten dublures en lacunes vermeden worden. Maar wat weet men van de plannen van de overheid? En wat weet men van elkaar? Komen de plannen van de overheid tot stand op een besloten bureau of in open overleg met de bevolking en zijn representerende organisaties?

4. Bepaalde groepen van de bevolking kunnen de aansluiting aan de samenleving missen. Zij raken geïsoleerd van de overige bevolking. Men kan daarbij denken aan b.v. bejaarden, jeugd, buitenlandse arbeiders, trekkende bevolking. Soms geeft dit aanleiding tot frustratie, zich afzetten tegen de overige samenleving, rebellie, maar ook tot apathie en een gevoel van machteloosheid. Veel gedragingen en reacties van deze groepen zijn te verklaren uit de plaats, die voor hen in de samenleving wordt ingeruimd, of niet wordt ingeruimd.

Doelstelling.

Deze voorbeelden maken duidelijk, dat er aan de samenwerking wat kan haperen en dat de mensen daar last van hebben. Maar ook kan men er uit leren, dat er iets aan te doen is, wanneer men het juiste inzicht in de situatie heeft. Reeds vóór de tweede wereldoorlog waren er in de Verenigde Staten mensen werkzaam voor de opbouw van de samenleving. De term „community organization” is daarvan afkomstig en is in Nederland na de oorlog in gebruik gekomen. *Men begon in Nederland aan maatschappelijke opbouw te doen. De groei van wetenschappen als sociologie en sociale psychologie hebben daar sterk toe bijgedragen. Maar vooral onder invloed van overheids-maatregelen als ruilverkavelingen, versnelde industrialisatie en omvangrijke woningbouw is het maatschappelijk opbouwwerk tot ontwikkeling gekomen.*

Ook elders in de wereld kan men de methoden van het opbouwwerk gebruiken. Internationale samenwerkingsorganen als UNESCO en FAO maar ook het Wereld-diakonaat bedienen zich er van in de ontwikkelingslanden. Het gaat daar niet alleen om sociale opbouw maar ook om economische ontwikkeling, eigenlijk om een totaal-aanpak van deze samenlevingen, die men beter „community development” kan noemen. *Het opbouwwerk heeft ten doel een democratisch proces op gang te brengen, waarbij de zelfwerkzaamheid en de eigen verantwoordelijkheid van de bevolking tot uitdrukking komt. Daarvoor is de participatie van de bevolking nodig, die zelf het proces van die verandering ter*

hand moet nemen. De opbouwwerker of de consultant voor de maatschappelijke opbouw kan hierbij helpen. Hij is de vakman, die geleerd heeft systematisch en methodisch te werken. Hij weet, dat het proces de volgende fasen moet doorlopen:

Vaststellen van noden en behoeften;
ordenen en rangschikken hiervan;
bereidheid oproepen hieraan te werken;
hulpbronnen opsporen;
tot uitvoering overgaan.

In ieder van deze fasen zal hij de bevolking of groepen daaruit laten werken in een zelf-hulp proces, waardoor diagnose, motivering, programmering en uitvoering met de grootst mogelijke betrokkenheid van zoveel mogelijk leden van de samenleving zo democratisch mogelijk tot stand komen. Natuurlijk gaat het sneller, wanneer de overheid zonder meer b.v. een dorpshuis neerzet, maar wanneer dat door middel van een maatschappelijk opbouwproces tot stand komt, heeft het veel meer innerlijke waarde voor de bevolking.

Maatschappelijke opbouw is dus vorm geven aan de samenleving door structurering, herstructurering en structurele sanering. Het bestaat uit:
informatie over de sociale omgeving;
communicatie om daarover van gedachten te wisselen;
participatie om die samenleving tot optimale ontwikkeling te brengen.

Methoden, werkvormen.

Uit de voorbeelden zijn verschillende functies aan te wijzen, die in het totaal van het opbouwwerk vervuld moeten worden en die op verschillende niveau liggen.

1. In een geheel nieuwe stadswijk, waar de mensen elkaar nog niet kennen, zal de opbouwwerker beginnen door persoonlijke benadering mensen met elkaar in contact te brengen. Hij zal trachten wat mensen in een groep samen te brengen en ze van los zand op te voeden tot saamhorigheid. De Amerikaanse vakliteratuur spreekt hier van „community education”. Samen iets doen met andere mensen schept betere tussenmenselijke verhoudingen en draagt ook bij aan de ontwikkeling van de eigen persoon. Het gaat om een sociaal-agogische benadering in groepen. De opbouwwerker zal hiervoor deskundig moeten zijn in gespreks-techniek, groepswork en vormingswerken. Men vindt deze werkvormen in club- en buurthuizen.

2. De volgende werkvorm is die, waarbij getracht wordt geïsoleerde groepen van mensen nader tot elkaar te brengen. Dat kan nodig zijn in

het dorp met de verschillende tegenstrijdige stromingen, maar ook daar waar groepen als jeugd, bejaarden, buitenlandse arbeiders, de aansluiting aan de samenleving missen. Men spreekt hier wel van „categoraal opbouwwerk”. Een of meer categorieën van de bevolking moeten tot begrip voor elkaar en tot aanvaardbare vormen van samen leven gebracht worden. Ook hier is de groepswerker op zijn plaats. Hij kan gespreksgroepen vormen en individuele mensen uit de verschillende groepen, die hun ideeën en houdingen ten opzichte van elkaar kunnen verklaren. Maar ook kan hij formele of informele leiders van de groepen bijeen trachten te brengen en het intergroeps-gesprek op gang laten komen. Lukt het in de intergroep beter begrip voor elkaar te doen ontstaan, dan zal de opbouwwerker de communicatie van deze intergroep naar de diverse achterlanden ook moeten bevorderen. Zo kan er een harmonischer samenleving van groepen ontstaan.

3. *In de samenleving, waar verschillende voorzieningen ontbreken zal de opbouwwerker de bevolking moeten activeren om de hand aan de ploeg te staan.* Wanneer b.v. een dorps huis of verenigingsgebouw ontbreekt, zal hij trachten vertegenwoordigers van de verenigingen en de overheid om de tafel te krijgen. Tezamen kan men dan het proces doorlopen van behoeften vaststellen en ordenen, bereidheid tot samenwerken opwekken, hulpbronnen opsporen, plannen maken en uitvoeren. Alle organisaties binnen een bepaald territoir, die er belang bij hebben, zullen er bij betrokken moeten worden. Hier spreekt men van territoriaal opbouwwerk, ook wel van „community organization of van „community improvement”. De opbouwwerker neemt hier afstand van de individuele leden van de bevolking en werkt met vertegenwoordigers, bestuursleden, van organisaties en overheid. Hij moet deze mensen terzijde staan met zijn kennis en ervaring op diverse gebieden, zoals de architectuur en het bouwplan, de financiering en de subsidieregelingen, de organisatie-vorm en de administratie. Maar ook moet er in de commissie van voorbereiding een zodanig groeps-dynamisch proces verlopen, dat men zich één gaat voelen en tezamen de verantwoordelijkheid aanvaardt en de actie onderneemt.

4. *De planning van een geheel nieuwe stads wijk, de sanering van een oude binnenstad of de ruilverkaveling van een gebied zijn niet alleen kwesties van tekenborden en technische uitvoering. Het gaat hier om welzijnsbevordering in een totale aanpak van grote eenheden.* Daar zijn ook allerlei sociale voorzieningen voor nodig, waarvoor plaats in het uitbreidings- of reconstructieplan moet worden gereserveerd. Hier wordt de opbouwwerker meer de sociale ingenieur, die ver van het grondvlak en van de individuele leden van de samenleving afstaat. Hij heeft te maken met deskundigen en topfunctio-

narissen van diverse instanties, die in commissies en werkgroepen met elkaar om de tafel gaan zitten om de plannen te maken en te programmeren. Het is bouwen aan de samenleving, rekening houdend met de behoeften van de individuele leden ervan, zonder dat deze er zelf veel aan kunnen meedoen. Toch wil opbouwwerk zoveel mogelijk democratisch zijn en deze sociale planing of „community development” zal daarom intensieve voorlichting moeten geven aan de bevolking en de organisaties.

Soms is het in deze situaties mogelijk toch de bevolking er bij te betrekken en te activeren. Voor het opstellen van een programma van eisen en wensen kan namelijk een onderzoek nodig zijn. Dit onderzoek kan onder leiding van een socioloog en de opbouwwerker worden uitgevoerd als „community-selfsurvey”, waarbij een wijk- of streek-commissie wordt ingeschakeld. Uiteraard is dit in een totaal nieuwe wijk niet mogelijk, evenmin in de nieuwe IJsselmeerpolders.

Organisatie.

De organisaties voor de eerste werkvorm, de community education, vindt men vrijwel uitsluitend op het plaatselijk vlak. Het is vooral het buurthuiswerk, dat deze integratie-arbeid verricht. De buurthuizen zijn landelijk georganiseerd in de Nederlandse Bond voor sociaal-cultureel Vormingswerk (N.B.V.)

De tweede werkvorm, het categoriaal opbouwwerk, wordt op lokaal en streekniveau uitgevoerd. Lokaal gebeurt het bij het jeugd- en vormingswerk, bij het bejaardenwerk, het woonwagenwerk, het gerepatrieerdenwerk. Op streekniveau is er als voorbeeld de agrarisch-sociale voorlichting van de landbouworganisaties. Ook de consultants voor maatschappelijk opbouwwerk, verbonden aan de regionale welzijnsstichtingen, richten hun werk voor een deel op de integratie van groepen in industrialiserende of snel ontwikkelende gebieden. Het gaat daarbij om integratie van agrarische en nieuwe industriële bevolking of autochtone en allochtone bevolking. De regionale welzijnsstichtingen zijn meestal aangesloten bij het Landelijk Contactorgaan Welzijnsstichtingen (L.C.W.)

De derde werkvorm, het territoriaal opbouwwerk, wordt reeds ruim 20 jaar in Nederland uitgevoerd door de provinciale opbouworganen. Vóór de tweede wereldoorlog waren Drente, Groningen en Gelderland reeds gestart, daarna volgden de overige provincies. Er bestaat een maandelijks landelijk contact van de directeurs van deze organen en een incidenteel besturen-contact. Ook de regionale welzijnsstichtingen zijn organen voor territoriaal opbouwwerk. Zij hebben zelf daarvoor consultants in dienst of de consultants zijn daar gestationeerd vanuit

de provinciale opbouworganen. Tot voor kort waren het ook de Sociale Raden in de grote gemeenten, opgericht op grond van de oude Armenwet, die zich ontwikkelden tot organen van overleg, waar het initiatief ontstond voor menige sociale voorziening.

Thans wordt deze functie overgenomen door de nieuwe „plaatselijke organen van overleg en advies op maatschappelijk terrein”, een soort stedelijke opbouworganen.

De vierde werkvorm, de sociale planning, komt de laatste jaren meer tot ontwikkeling, vooral in steden, streken en provincies, waar een volledige herstructurering van de bestaande samenleving (stadssanering, ruilverkaveling, industrialisatie) of structurering van een nieuwe samenleving (nieuwe stadswijken, snelle verstedelijking, IJsselmeerpolders) aan de orde zijn. Het zijn de stedelijke opbouworganen, de regionale welzijnsstichtingen, maar vooral de provinciale opbouworganen, die zich met dit werk bezighouden.

Uiteraard is er omtrent de methodiek van het werk en de wetenschappelijke doordenking van de verschillende werkvormen nog niet alles uitgekristalliseerd. Gerichte opleidingen bestaan nog niet, wel is er een aanzet bij de Sociale Academies in Sittard en Rotterdam. Sinds twee jaar bestaat in ons land het Nederlands Instituut voor Maatschappelijke Opbouw (NIMO, Stadhouderslaan 146, Den Haag) waar men tracht door onderlinge uitwisseling van ervaringen, methoden en resultaten en door studie de ontwikkeling van het opbouwwerk bij te houden en te stimuleren.

Aan de totstandkoming van het NIMO hebben naast het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk o.a. medewerking verleend de Nationale Raad voor Maatschappelijk Welzijn, het Landelijk Contactorgaan Welzijnsstichtingen de Nederlandse Bond voor sociaal-cultureel Vormingswerk, het Nationaal Overleg voor Gewestelijke Cultuur, de drie Centrale Landbouworganisaties, de Nederlandse Jeugdgemeenschap en de provinciale opbouworganen. Het instituut, dat zich ten doel stelt de methodische en wetenschappelijke verdieping te bevorderen van alle werkzaamheden, die op de maatschappelijke opbouw zijn gericht, organiseert oriënteringsdagen voor de werkers in het veld, geeft beschrijvingen uit van objecten van maatschappelijk opbouwwerk en publiceert een informatie-bulletin, waarin ook buitenlandse publicaties worden besproken.

Kerk en Overheid.

In het bestuur, maar ook in het praktische werk van commissies en werkgroepen van stedelijke opbouworganen, regionale welzijnsstichtingen

en provinciale opbouworganen, van buurthuiswerk en clubhuiswerk hebben veelal ook mensen vanuit de kerken zitting. *Met name het diakonaat, dat in het verleden zich richtte op de leniging van individuele nood, gaat zich meer en meer verantwoordelijk voelen voor de noden van de samenleving als geheel.* In de beleidsnota van mei 1966 van de Generale Diaconale Raad, die door de Generale Synode van de Ned. Herv. Kerk werd aanvaard, komt de volgende passage voor: *In het diakonaat geeft de (kerkelijke) gemeenschap gestalte aan de opdracht die haar leden hebben om in gemeente en wereld in dienende liefde werkzaam te zijn en te arbeiden aan de opbouw van de samenleving, hulp biedende aan allen, die hulp nodig hebben.*" Let op de volgorde! Hier krijgt de kerk nieuwe kansen om waar te maken, dat zij vóór kan gaan en voort kan gaan met de dienstverlening aan en in de wereld, juist ook in de maatschappelijke opbouw. Ook de overheid laat zich niet onbetroefd. Met name bij het territoriaal opbouwwerk en bij de sociale planning kan de overheid, lokaal of provinciaal, aan de conferentie-tafel in bestuur of werkgroep niet gemist worden. *Overheid en particulier initiatief behoren tezamen ontwikkelingsplannen te maken en niet ieder geïsoleerd van de ander.* Naast deze werk-inbreng is er ook de subsidiëring vanwege de gemeente, de provincie en het rijk.

Het Ministerie van C.R.M. heeft verschillende subsidie-regelingen voor de diverse werkvormen, zoals voor buurthuiswerk, plaatselijke organen voor overleg en advies op maatschappelijk terrein, provinciale opbouworganen en regionale welzijnsstichtingen, Gewoonlijk wordt 40 à 45 procent subsidie verleend, waarbij de gemeente of de provincie aansluit. In de nieuwste regeling die geldt voor de regionale welzijnsstichtingen de „Rijkssubsidieregeling voor samenlevingsopbouw”, wordt het opbouwwerk als volgt omschreven.

- a. het verbeteren van het inzicht van de leden van een samenleving in de betekenis van organisaties en instellingen op maatschappelijk terrein, alsmede van de communicatie binnen deze organisaties en instellingen;
- b. het bevorderen van de sociale contacten tussen de leden van een samenleving of tussen groepen daaruit;
- c. het bevorderen van overleg en samenwerking tussen organisaties en instellingen op maatschappelijk terrein in het belang van een beter functioneren van de samenleving;
- d. het opwekken tot het nemen en tot ontwikkeling brengen van initiatieven in het belang van een samenleving, zulks mede ter bevordering van een grotere zelfwerkzaamheid der bevolking.

Een duidelijker inzicht in de verschillende functies en werkvormen van het opbouwwerk zal er zeker toe leiden, dat de rijksoverheid duidelijker

geledingen in het werk kan zien en daarop de subsidieregelingen juister kan afstemmen.

Met dit alles is de stelling niet voorbarig dat een sterk ontwikkelend Nederland recht heeft op gerichte aandacht voor de opbouw van de samenleving.

BOEKBESPREKINGEN

„Enkele aspecten van de landschapsverzorging bij cultuurtechnische werken”, rapport van de werkgroep „Landschapsverzorging”. Uitgave van de Kon. Ned. Heidemij te Arnhem, 1965, 100 pp.

De werkgroep „Landschapsverzorging” bestond voornamelijk uit Wageningse en Delftse ingenieurs die allerlei facetten bestudeerden van het landschap, in het bijzonder na de uitvoering van grote cultuurtechnische plannen. Op typografisch duidelijke wijze zijn de conclusies van de werkgroep vervat in de tekst. Als één der belangrijkste citeren we hier een passage op p. 98.

„De normale esthetische verzorging van een cultuurtechnisch werk, zoals een ruilverkaveling, behoort opgenomen te zijn in de begroting van het werk en betaald te worden door degenen die het werk opdraagt.

Een verdergaande landschapsverzorging behoort afzonderlijk te worden begroot en de kosten dienen te worden gedragen door de overheden die de uitvoering van landschapsplannen betalen welke worden opgesteld en uitgevoerd buiten cultuurtechnische werken om”.

Als slotconclusie beveelt de werkgroep een intensieve voorlichting aan ten behoeve van provincies, gemeenten, waterschappen, grondeigenaren en grondgebruikers. In deze tijd met grote aandacht voor alles op het terrein van de Ruimtelijke Ordening, is deze uitgave toe te juichen.

Dr. Ir. H. Jonkers

„Wettelijke maatregelen betreffende anti-conceptionele middelen”. Rapport van de Commissie Borgart. Geschrift no. 139 van het Centrum voor Staatskundige Vorming, 's-Gravenhage. 1966 21 pp.

In dit rapport wordt een katholieke visie gegeven op de wettelijke maatregelen t.a.v. de verkoop van anti-conceptionele middelen. Het is

niet de meest vooruitstrevende van de visies, die men tegenwoordig (na het concilie) in R.K.-kring kan aantreffen. Ook de beide R.K.-bewindslieden, die de thans aanhangige wetsvoorstellen, n.l. herziening Wetboek van Strafrecht en wet Medische Hulpmiddelen hebben voorbereid (Veldkamp en Bartels) hebben duidelijk een ruimer visie gehad dan deze commissie.

Het is ook wel een grote stap, die genomen moet worden van helemaal niet — tot helemaal wel. Voor de commissie kennelijk te groot, en men is dan ook naar mijn gevoelen halverwege blijven steken.

Eén voorbeeld: Het artikel 451 ter W.v.S., moet volgens de commissie wel gehandhaafd blijven, alleen reclame voor anti-conceptionele middelen in medische vakbladen e.d. zal niet strafbaar zijn.

Er staan ook wel goede dingen in het rapport maar toch heb ik de indruk, dat een nieuwe R.K.-commissie, nu ingesteld, al weer verder gaande voorstellen zou doen dan deze commissie.

Er staat één opmerkelijke zin in, waarmee ik deze korte recensie wil besluiten. Sprekende over de verhouding van de Katholieke Nederlander ten opzichte van een wijziging van wetelijke bepalingen inzake de voorlichting over geboorteregeling en de beschikbaarstelling van de geëigende middelen zegt het rapport op blz. 11: „Zelfs al zou hij persoonlijk of op religieus-kerkelijke gronden afwijzend staan tegenover bepaalde middelen van geboorteregeling, toch begrijpt hij dat het niet de taak van de wetgever kan en mag zijn om anderen van de eigen groep of van andere groepen de toegang af te sluiten tot die middelen, die zij conform de eigen gewetensovertuiging wensen te gebruiken”.

Dit is een geweldige vooruitgang vergeleken met vroeger.

Dr. C. Blankestijn.

„Ziekteverzuim, arbeidsschaarste en personeelsbeleid”. Geschrift no. 14 van de Prof. Mr. B. M. Teldersstichting. 's-Gravenhage. 1966 25 pp.

Het rapport van de Teldersstichting snijdt het probleem aan van het toenemend ziekteverzuim in het bedrijfsleven. Men toont met cijfers aan, dat het verzuim tussen 1952 en 1964 met de helft is toegenomen. Dat men thans veel gemakkelijker verzuimt dan vóór de tweede wereldoorlog schrijft de Commissie van de Teldersstichting toe aan een gewijzigd relatie-patroon tussen werkgever en werknemer. De arbeiders zijn niet meer „les pauvres hommes” van vóór de oorlog, waarbij de vrees voor de economische nood een drijfveer was om continu en hard te werken.

Deze vrees is weggenomen door de groei van de economie, de spanning op de arbeidsmarkt, de ruimere interpretatie van het begrip ziekte, de

verhoging van de uitkering bij ziekte tot 90 à 95% van het loon en de vermindering van het aantal carenz-dagen. De sociaal-economische machtsverhouding tussen werkgever en werknemer is radicaal gewijzigd. De Commissie meent, dat deze maatschappelijke veranderingen dominante factoren zijn met betrekking tot het verzuim. Zij acht de sociologische factoren, de sfeer in het bedrijf, van secundair belang.

Toch heeft de sociologie ons geleerd ook het ziekteverzuim te zien als een uiting van menselijk gedrag, op één lijn te stellen met ongevallencijfer en personeelsverloop als aanduiding van de aantrekkelijkheid van het werk. De mate, waarin de werknemer het gevoel heeft zinvol werk te doen en verantwoordelijk te zijn, de sociaal-psychologische factor, is hierbij van grote betekenis.

De Commissie wil ter oplossing van de moeilijkheden de klok terugzetten en verwacht voorlopig alleen iets van het handhaven, c.q. opnieuw invoeren van een financiële prikkel en een effectieve controle. Op den duur zal men veel meer aandacht moeten besteden aan het zinnige van de arbeid en het dragen van verantwoordelijkheid.

Het ontgaat mij, waarom men voorlopig teruggrijpt naar de traditionele beleidsinstrumenten van de onderneming ter beheersing van het verzuim, n.l. afwentelen van een stuk ziekte-risico op de werknemer en de controle. Naar mijn mening moet men niet op den duur, maar direct gaan werken aan de sociaal-psychologische motivatie om met ambitie continu en hard te werken.

Het pleidooi van de Commissie voor een betere samenwerking tussen behandelend arts, bedrijfsarts en controlerend arts en voor de toetsing op doelmatigheid van de in ons land sterk doorgevoerde splitsing tussen behandeling en controle onderschrijf ik.

Drs. A. D. W. Tilanus.

ONTVANGEN BOEKEN EN RAPPORTEN.

Vakbeweging nu en straks door dr. C. de Galan, drs. H. ter Heide, mr. P. H. Hugenholtz, prof. mr. T. Koopmans, prof. dr. H. J. van Zuthem, drs. W. Top. Floret pocket, uitg. Arbeiderspers 1967, prijs f 5,50.

Stikkende steden door L. Herber. Vertaald en bewerkt door A. Huguent van der Linden en met een hoofdstuk over luchtverontreiniging in Nederland door ir. L. J. Brasser. Uitg. Becht, Amsterdam, 1966. (Oorspronkelijke titel *Crisis in our cities*. Prentice-Hall, Englewood Cliffs, N. J. U.S.A. 1965).

De Nederlandse Staat, wat hij is en hoe hij werkt door dr. E. van Raalte.
Uitg. Samson, 1966.

Het communisme, brochure samengesteld door „Werkgroep 2000” naar aanleiding van een cursus over het communisme. De gehele cursus is nog leverbaar à raison van f 25,-, de brochure kost f 1,95 en telt 60 pag. Uitg. Werkgroep 2000, Postbus 2000, Amersfoort.

Het vraagstuk van de wereldbevolking door prof. dr. A. de Froe in de serie anatomie van de toekomst. Uitg. Wereldvenster te Baarn, 1966. Prijs f 6,90.

Kijk op de kiezer door drs. M. P. A. van Dam en drs. J. Beishuizen. Serie tekst en uitleg (nr. 2). Uitg. Het Parool 1967.

De mens in dichte pakking verslag van het gelijknamige symposium van de Kon. Ned. Academie van Wetenschappen op 20 en 21 juni 1966. Uitg. Noord-Hollandse Uitgevers Mij., 1966.

Arbeid op de tweesprong door prof. dr. W. J. Wieringa, prof. ir. R. G. Boiten, prof. dr. E. W. Hofstee en prof. dr. F. J. H. M. van der Ven. Uitg. Staatsuitgeverij 1967.

De Gemeentewet herzien, voorlopig ontwerp, deel I van Ministerie van binnenlandse zaken. Uitg. Staatsuitgeverij 1967.

Wettelijke regeling van het jeugdwerk, rapport nr. 142 van het Centrum voor Staatkundige Vorming (K.V.P.) 1967. Prijs f 6,50, (brochure-formaat 86 blz.)

Ruimtelijke ordening, verslag van een gespreksdag. Uitg. Centrum voor Staatkundige Vorming (geschrift nr. 143) 1967. Prijs f 1,50.

Rapport inzake medische geschiktheid tot het besturen van motorrijtuigen. Uitg. Gezondheidsraad 1966.

Zondagsheiliging en zondagsarbeid. Uitgave van gereformeerd sociaal en economisch verband (1967), verslag van een studieconferentie. Prijs f 4,25.

MEDEDELINGEN.

Nieuwe Commissies:

De Lohmanstichting heeft een aantal nieuwe commissies ingesteld.
In de eerste plaats een commissie *herziening rechtsvorm onderneming*.

Deze studie-commissie is als volgt samengesteld:

- Prof. Ir. L. H. de Langen te Arnhem, voorzitter.
- Drs. J. Tegelaar, Rijswijk, secretaris.
- Mej. Mr. L. G. Baud, Breukelen.
- Drs. G. Gerritse, Soest.
- H. Kikkert, Zeist.
- Dr. L. M. van Leeuwen, Nieuwerkerk a.d. IJssel.
- C. J. van Mastrigt, Zeist.
- Jhr. Mr. F. O. J. Sickinghe, Hengelo.
- Drs. J. D. Visser, Haaksbergen.
- Prof. Dr. A. Wattel, Groningen.

De commissie *Europese Politiek* is omgezet in een commissie *Buitenlandse Politiek*. Voorzitter van deze vaste commissie is: Prof. Mr. M. Bos te Zeist en als secretaris treedt op Mr. J. Diepenhorst te 's-Gravenhage.

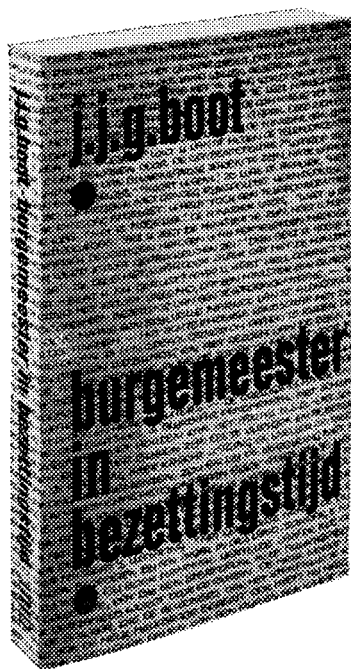
Voorts zal er een commissie *Oecumene en Politiek* worden samengesteld. Van deze studie-commissie zal Mr. B. van Haersma Buma te Workum het voorzitterschap op zich nemen.

Reeds enige tijd werkzaam is de commissie *Grondwetsherziening*. Naast de proeve van een nieuwe Grondwet vormt ook het Nederlandse kiesstelsel onderwerp van studie.

Deze commissie is als volgt samengesteld:

- Mr. Y. Scholten, Amsterdam, (waarnemend voorzitter).
- Mr. Sj. H. Scheenstra, Asperen, secretaris.
- Mej. Mr. E. A. Haars, Breukelen.
- Prof. Dr. J. N. Bakhuizen van de Brink, Leiden.
- Mr. A. C. W. Beerman, Rotterdam.
- Jhr. Mr. L. E. de Geer van Oudegein, Jutphaas.
- Mr. S. Kloosterman, Voorschoten.
- Jhr. Mr. J. W. Roël, 's-Gravenhage.
- Prof. Mr. H. G. Schermers, Amsterdam.

Vijf jaren van onderdrukking

Met een voorwoord van
Dr. L. de Jong

Een uniek boek met de volgende
inhoud:

- * Het beeld van het leven van elke dag tijdens de bezettingsjaren
- * de moeilijke positie van een burgemeester
- * de tragiek van de jodenvervolging
- * een correctie op de onrechtvaardige en overtrokken kritiek van na de oorlog op dr. H. Colijn
- * de goedbedoelde maar ontaarde zuiveringsmaatregelen na de oorlog
- * de mislukte poging om tot een concentratie van protestantse partijen te komen.

Dit boek geeft door haar opzet en vormgeving een genuanceerde tekening van een bewogen periode; de geciteerde brieven dragen daartoe het hunne bij.

Paperback — 416 pagina's — prijs f 12,90.

Verkrijgbaar in de boekhandel

UITGEVERIJ SEMPER AGENDO N.V. — APELDOORN

Verschenen:

beestachtig

Een boekje met cartoons over het ambt van predikant

In een samenspel van punten, lijnen en krullen laat Emil van Beste zijn fantasie de vrije loop over het thema „het ambt”.

Zo kwam „Beestachtig” tot stand. Of zou „Beestaardig” een betere titel zijn geweest? Misschien zegt u na het gezien te hebben: „Beestachtige aardigheden”, óf: „Kijk, dat kon ik zelf zijn!” Dan weet u deze humor op de juiste wijze te interpreteren, te waarderen.

Dan heeft u voor f 3,90 een portret gekocht dat waard is om te bezitten, in te kijken en smakelijk om te lachen

Verkrijgbaar in de boekhandel en bij:

Uitgeverij SEMPER AGENDO N.V. - Postbus 327 Apeldoorn
Telefoon 05760-21396